

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

5

1960

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А І Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Ч Е Т В Е Р Т И Й

№ 5

ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК (відповідальний се-
кретар).

Адреса редакції: Київ — 29, вул. Кірова, 4, кім. 208.

Телефон 9-71-31

Український історический журнал № 5, 1960
(На українском языке)

Технічний редактор *Т. Р. Ліберман*

Коректори *С. П. Чарчян, С. М. Хазанет*

БФ 24128. Зам. № 1651. Вид. № 168. Тираж 2570. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10.
Обл.-видавн. аркушів 15,76. Здано на виробництво 22.VІІ 1960 р. Підписано до друку 15.X. 1960 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 4.

СТАТТІ

П. М. ХОРОЛЕЦЬ

ПІКЛУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПРО ПІДВИЩЕННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946—1950 рр.)

До визволення і возз'єднання з Радянською Україною західноукраїнські землі були аграрним придатком капіталістичних держав. Промисловість тут була розвинена слабо. Існували переважно дрібні, напівкустарні підприємства, які займалися переробкою сільськогосподарської сировини. Львів був містом дрібних ремісників, торговців, лихварів та чиновників.

Основна галузь промисловості Західної України — нафтова — була у занепаді. Іноземні капіталісти, які мали тут понад 300 фірм¹ і яким належало 86% усієї нафтодобувної промисловості², не турбувались про оснащення промислів і підприємств новим устаткуванням.

Такий стан промисловості негативно відбивався на зростанні продуктивних сил, на культурно-технічному рівні і матеріальному становищі трудящих. Робочий день за капіталізму тривав 12—16 годин. Хронічне безробіття й злидні були постійними супутниками робітників.

Тяжким і безправним було становище трудящих мас селянства. Більша частина кращої орної землі належала поміщикам, церквам, монастирям, польським колонізаторам і куркулям.

Після визволення і возз'єднання західноукраїнських земель партія і уряд поставили завдання ліквідувати вікову відсталість краю, всемірно розвинути економіку і культуру, якнайшвидше перейти до соціалізму, створити численні кадри висококваліфікованих спеціалістів з усіх галузей господарства, техніки, науки, культури.

Спираючись на могутню соціалістичну економіку і братерську допомогу народів СРСР, під керівництвом Комуністичної партії трудящі західних областей УРСР успішно почали будувати нове, вільне життя. Мирна праця радянських людей була порушена віроломним нападом фашистської Німеччини. Німецько-фашистська окупація тимчасово перервала процес соціалістичних перетворень у західних областях і завдала величезної шкоди народному господарству.

В перші місяці після визволення західних областей від німецько-фашистських окупантів Державний Комітет Оборони СРСР 13 грудня 1944 р. видав постанову про перетворення м. Львова на великий індустріальний центр України³. На розвиток цього рішення РНК СРСР

¹ Партархів Дрогобицького обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 7, арк. 7.

² Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) від 20 березня 1940 р.

³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП Укр-раїни), ф. 1, оп. 20, од. зб. 90, арк. 106.

ухвалила постанову «Про відбудову й розвиток промисловості, транспорту і міського господарства міста Львова». Постанови Державного Комітету Оборони і РНК СРСР визначали основний напрям розвитку народного господарства західних областей УРСР, тобто індустріалізацію цих областей, зокрема м. Львова.

Конкретною бойовою програмою роботи партійних і радянських організацій по піднесенню всіх галузей народного господарства були постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 7 травня 1945 р. «Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 рік»⁴⁻⁵ і «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.» Особливу увагу було звернуто на індустріалізацію західних областей республіки і колективізацію сільського господарства. Згідно з п'ятирічним планом тільки у Львові треба було відбудувати, збудувати і значно розширити близько 30 великих промислових підприємств. Разом з тим у п'ятирічному плані передбачалось докорінно реконструювати підприємства легкої та харчової промисловості, створити численний загін робітничого класу, підвищити його культурно-технічний рівень⁶.

Звичайно, виконання складних і важких завдань було б не під силу трудящим західноукраїнських областей без братерської допомоги народів СРСР. І така допомога була подана. З ініціативи товариша М. С. Хрущова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У прийняли спеціальну постанову «Про подання допомоги західним областям України», в якій були розроблені заходи, спрямовані на швидке піднесення господарства і культури західних областей до рівня розвитку в східних областях республіки. 24 грудня 1944 р. при РНК УРСР була створена спеціальна рада допомоги західним областям і ряд груп, до складу яких входили інженери, техніки, фінансові працівники та ін. В 1944 р. на відбудовні роботи в західноукраїнських областях було витрачено понад 100 млн. крб.⁷⁻⁸ На капітальне будівництво держава відпустила лише Львівській області в 1945 р. 138 млн. крб.⁹ Для відновлення органів партії і Радянської влади на допомогу західним областям Уряд України і ЦК КП(б)У в 1944—1945 рр. відрядили з східних областей республіки близько 80 тис. партійних, радянських і господарських працівників¹⁰.

Особливо зросла державна допомога західним областям після розгрому фашистської Німеччини і закінчення Великої Вітчизняної війни. Досить сказати, що у господарство Львова за післявоєнні роки (до 1952 р.) було вкладено 3 млрд. крб.¹¹, а на розвиток народного господарства всіх західних областей України тільки в 1949—1951 рр. держава відпустила понад 4,5 млрд. крб.¹² За період з 1946 р. по 1949 р. для львівських новобудов з різних міст Радянського Союзу, в першу чергу з промислових міст Російської Федерації, прибуло 8215 одиниць новітнього промислового устаткування¹³.

⁴⁻⁵ Журн. «Партробітник України», 1945, № 2, стор. 32—42.

⁶ Див. «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.», К., 1946, стор. 9.

⁷⁻⁸ Газ. «Вільна Україна» від 12 травня 1945 р.

⁹ Газ. «Правда» від 28 травня 1945 р.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 737, арк. 58.

¹¹ «Матеріали XVII з'їзду КП(б)У», К., 1953, стор. 39.

¹² Газ. «Вільна Україна» від 17 травня 1952 р.

¹³ Газ. «Радянська Україна» від 13 січня 1949 р.

Трудящі Одеси прислали тернопільцям турбогенератор потужністю в тисячу кіловат для забезпечення електроенергією міста і промислових підприємств. Міста Станіслав і Борислав одержали від трудящих Кіровограда і Запоріжжя по енергопідїзду потужністю в три тис. кіловат кожний¹⁴. Харківські турбобудівники, взявши шефство над енергетичним господарством Львова, відремонтували дві турбіни загальною потужністю в 10 тис. кіловат¹⁵. Братня допомога і взаємодопомога сприяли успішній відбудові й дальшому розвитку всіх галузей народного господарства на новій, соціалістичній основі, а також підготовці й вихованню висококваліфікованих кадрів.

За роки четвертої п'ятирічки в західних областях було відбудовано й збудовано понад 2500 великих і середніх промислових підприємств, оснащених передовою сучасною радянською технікою¹⁶. Львів став великим індустріальним центром України. Провідне місце в розвитку промисловості Львова зайняли створені машинобудівна, електротехнічна, металообробна галузі, питомо вага яких за четверту п'ятирічку виросла в п'ять раз¹⁷. Повністю було відбудовано і технічно переозброєно нафтову, буровугільну, озокеритову та газову промисловість. На нафтопромислах Прикарпаття введено в дію 325 нових нафтосвердловин, видобуток нафти за п'ятиріччя збільшився на 22%, озокериту — на 70%, природного газу — на 90%¹⁸. Був збудований і став до ладу газопровід Дашава — Київ. Багато старих дрібних, напівкустарних майстерень Чернівців, Дрогобича, Станіслава, Тернополя, Ровно, Луцька, Ужгорода, Стрия та інших міст перетворено у великі промислові соціалістичні підприємства із застосуванням механізації, автоматизації і конвейерної системи.

В ході індустріалізації західні області республіки були охоплені мережею промислових підприємств, оснащених передовою вітчизняною технікою. Однак для того, щоб привести в дію нову техніку, необхідно було освоїти її, забезпечити краще використання устаткування і поліпшити роботу підприємств. Основна і головна трудність у цьому питанні полягала в тому, що західні області не мали достатньої кількості кваліфікованих кадрів робітників, інженерів і техніків. Таке становище з кадрами негативно відбивалось на освоєнні проектної потужності підприємств. На деяких підприємствах через недостатню технічну освіченість кадрів затягувався пуск складних агрегатів.

Підготовка кадрів і рівень кваліфікації трудящих залежали, насамперед, від загальної освіти населення. До визволення західних областей і возз'єднання їх з Радянською Україною тут налічувалось близько 70—80% неписьменних і малописьменних серед дорослого населення. Підвищення загальноосвітнього і культурно-агротехнічного рівня широких мас міста й села було необхідною умовою для успішного соціалістичного будівництва. Виходячи з державних інтересів, РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про заходи по ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення західних областей України». Партійні і радянські організації, використовуючи багатий досвід східних областей республіки, розгорнули велику роботу по створенню

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 97, арк. 2—3.

¹⁵ Газ. «Вільна Україна» від 7 січня 1945 р.

¹⁶ Газ. «Львовская правда» (орган Львовського обкома и горкома Комуністической партини України, областного и городского Советов депутатов трудящихся) від 9 липня 1953 р.

¹⁷ «Матеріали ІІ сесії Верховної Ради УРСР третього скликання», К., 1952, стор. 58.

¹⁸ Партархів Дрогобицького обкому КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 159, арк. 48.

шкіл грамоти і навчанню трудящих. На кінець 1950 р. в основному було ліквідовано неписьменність і малописьменність серед дорослого населення. Це дало змогу широко поставити завдання підвищення технічних знань робітничих кадрів.

Партія і уряд потурбувалися про те, щоб у західних областях УРСР створити великий загін нової радянської інтелігенції з місцевого населення. На початок п'ятої п'ятирічки тут працювало 26 вищих учбових закладів, 136 технікумів, в яких навчалася близько 80 тис. студентів¹⁹⁻²⁰. За 1945—1952 рр. закінчили вищі учбові заклади і були послані в народне господарство понад 27 тис. уродженців західних областей України²¹. Створення з місцевого населення великого загону радянської інтелігенції було одним з визначних завоювань ленінської національної політики в західних областях України.

Однак зростання кваліфікованих кадрів у роки четвертої п'ятирічки не встигало за швидкими темпами розвитку соціалістичної промисловості. На заклик Комуністичної партії і уряду за роки четвертої п'ятирічки на постійну роботу в західні області України прибуло близько 20 тис. кваліфікованих робітників, інженерів і техніків з великих промислових центрів східних областей²². Ці товариші навчали молоде покоління робітничого класу, формували його високу соціалістичну свідомість і трудову дисципліну, допомагали робітникам освоювати нові машинобудівні галузі.

Так, з допомогою майстра М. Князева, який приїхав працювати у Львів з Ленінграда, 12 молодих робітників оволоділи складними спеціальностями. Комсомолка В. Павлова приїхала з Москви працювати на Чернівецький текстильний комбінат. Вона навчила вісім дівчат спеціальності мотальниць. Одна з них — Л. Основська — стала передовиком виробництва²³. Токар-комуніст Шаратін, ленінградець, який приїхав працювати на львівський завод «Автоавантажувач», допоміг п'яти молодим місцевим робітникам оволодіти професіями²⁴.

Робітники з Ленінграда, що приїхали працювати на Львівський електроламповий завод, писали землякам: «Ми допомогли вихованню, вирощуванню кадрів з місцевої молоді. Ми навчаємо західноукраїнських робітників працювати по-ленінградському, все віддавати на благо Вітчизни»²⁵.

Колектив Львівського електролампового заводу під керівництвом парторганізації, спираючись на братню допомогу народів нашої країни, в 1949 р. почав переходити на автоматизацію процесів виробництва — одного з найважливіших засобів прискорення технічного прогресу. На заводі були встановлені досконалі машини — колбовидувні автомати. Однак для освоєння цих автоматів на заводі не було досвідчених спеціалістів. Партійна організація і дирекція заводу звернулися до колективу Московського електролампового заводу по допомогу. Московські друзі надіслали у Львів бригаду спеціалістів у складі технолога О. Усової, начальника лабораторії Л. Потьомкіної, конструктора О. Кудрявцева і дільничних операторів колбовидувних автоматів. Бригада москвичів допомогла колективу заводу освоїти складні машини, навчила десятки робіт-

¹⁹⁻²⁰ К. Литвин, Розквіт культури Радянської України, К., 1954, стор. 67.

²¹ Там же, стор. 68.

²² В. Варецький, Соціалістичні перетворення в західних областях України, журн. «Наука і життя», 1952, № 9, стор. 23.

²³ Газ. «Радянський селянин» (орган ЦК КП(б)У) від 12 травня 1948 р.

²⁴ Журн. «Жовтень», 1951, № 10, стор. 69.

²⁵ Газ. «Вільна Україна» від 31 грудня 1947 р.

ників управляти колбовидувними автоматами²⁶. В результаті механізації та автоматизації процесів виробництва і підвищення виробничої кваліфікації робітників у 1949 р. завод збільшив випуск продукції на 160% проти 1948 р.²⁷

Знатний токарь-швидкісник київського заводу «Червоний екскаватор» В. Семінський неодноразово приїздив у Львів, де передавав свій досвід швидкісного різання металу токарям львівських підприємств. У квітні 1950 р. токарям та фрезерувальникам ряду заводів — інструментального, велосипедного, водомірів і приводних пасів — В. Семінський прочитав лекцію і практично продемонстрував свої методи швидкісного різання металу. За методом В. Семінського стали працювати токарі інструментального заводу К. Берегуся, А. Жарський та токарі інших підприємств Львова²⁸.

Поряд з цим використовувалась і така форма підвищення культурно-технічного рівня і виробничої кваліфікації, як масові виїзди робітників та інженерно-технічних працівників на підприємства Москви, Ленінграда, Києва, Горького, Баку та інших міст країни. Там вони переймали передові методи роботи новаторів виробництва, підвищували свої технічні знання. Так, наприклад, у 1946 р. на Горьковському склзаводі проходили виробниче навчання групи робітників Львівського електролампового заводу в кількості 19 чол. Працюючи під наглядом майстрів-горьковчан, вони оволоділи різними спеціальностями. Молодий робітник Давидов став досвідченим скловаром, Т. Тюленева — різальницею, І. Сковін — майстром²⁹. На московських заводах підвищили свою кваліфікацію інженери Львівського заводу Круглов і Перельман, на ленінградських — головний технолог заводу Комарецький³⁰. Формувальник ливарного цеху заводу «Автонавантажувач» В. Штельмах у 1948 р. навчався ливарної справи на московському заводі «Манометр». До Львова він повернувся висококваліфікованим майстром. Він не тільки виконував щомісячні завдання на 150—200%, а й навчав молодих робітників ливарної справи³¹.

Нафтовики Борислава часто їздили до бакинців, щоб вивчити їх багаторічний досвід видобутку нафти. Так, у серпні 1946 р. делегація нафтовиків Борислава на чолі з директором IV промислу І. Шепаником відвідала промисел «Сталіннафта» (Баку), де ознайомила з роботою станцій, глибоконасною експлуатацією і багатосвердловинним обслуговуванням³². Після повернення до Борислава члени делегації розповіли про свої враження нафтовикам і закликали їх використати досвід бакинців на промислах. Підтриманий партійною організацією 9-го нафтопромислу м. Борислава, оператор-комуніст І. Мехлик перший на Прикарпатті застосував метод бакинців і почав обслуговувати 22 свердловини замість восьми. Він збільшив продуктивність праці в два рази і заощадив 76 тис. крб. за рік³³.

Партійні й профспілкові організації високо оцінили патріотичний почин І. Мехлика і створили необхідні умови для застосування методів багатосвердловинників і на інших промислах. Це дало свої позитивні наслідки. Якщо в першому півріччі 1948 р. багатосвердловинників у Дро-

²⁶ Газ. «Вільна Україна» від 24 травня 1949 р.

²⁷ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 1, арк. 22.

²⁸ Газ. «Вільна Україна» від 4 квітня 1950 р.

²⁹ Газ. «Радянська Україна» від 25 грудня 1946 р.

³⁰ Газ. «Радянський селянин» від 12 травня 1948 р.

³¹ Журн. «Жовтень», 1951, № 10, стор. 66.

³² Газ. «Радянська Україна» від 17 серпня 1946 р.

³³ Газ. «Радянське слово» (орган Дрогобицького обкому і міському Комуністичної партії України, обласної та міської Рад депутатів трудящих) від 17 серпня 1946 р.

гобицькій області налічувалось 600³⁴, то в 1950 р. їх було 900³⁵. Впровадження методу багатосвердловинного обслуговування дало можливість по об'єднанню «Укрнафта» тільки в 1947 р. вивільнити для інших робіт 285 чол. і одержати економії на суму два млн. крб.³⁶

Братерська допомога робітничого класу Російської Федерації та інших республік у навчанні і вихованні молодих робітників західних областей УРСР мала величезне значення в індустріалізації цих областей, у підвищенні культурно-технічного рівня трудящих.

Однак, ці форми підготовки кваліфікованих робітників не могли повністю забезпечити потреби промисловості в кадрах. Партийні і радянські організації під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У і особисто товарища М. С. Хрущова проводили велику роботу по створенню, навчанню і вихованню постійних кадрів робітників, інженерно-технічних працівників і службовців. Ряди робітничого класу поповнювались молоддю з села. В 1945 р. на нафтопромисли Прикарпаття прийшло понад 1700 молодих робітників³⁷. На підприємства Львова і Львівської області за 1945—1950 рр. було організовано набрано понад 36 тис. юнаків і дівчат³⁸.

Партийні і радянські організації подавали велику допомогу молодим робітникам в оволодінні складними професіями. У Львівській, Дрогобицькій та інших західних областях була створена широка мережа шкіл ФЗН, ремісничих і залізничних училищ, а також технічних гуртків. Для подання допомоги в навчанні молодого поповнення робітничого класу через школи ФЗН і ремісничі училища ЦК КП(б)У відряджував із східних областей досвідчених викладачів і практиків. Ці заходи значно поліпшили роботу навчальних закладів системи трудових резервів і прискорили випуск молодих спеціалістів для промисловості. Так, за період 1946—1950 рр. навчальні заклади системи трудових резервів Львівської, Дрогобицької, Станіславської та інших західних областей підготували і передали в народне господарство понад 17 тис. кваліфікованих робітників³⁹. У зв'язку із зростаючою потребою в кадрах середньої кваліфікації в 1945 р. у Львові і Чернівцях були відкриті два технікуми з контингентом 300 чол.⁴⁰

Крім підготовки кадрів через інститути, технікуми, школи ФЗН і ремісничі училища, партийні і радянські організації піклувались про підготовку кадрів через систему індивідуально-бригадного технавчання. Під керівництвом партийної організації на 9-му нафтопромислі м. Борислава були організовані технічні гуртки, в яких лише за 1946 р. без відриву від виробництва здобули спеціальність і підвищили свою кваліфікацію 370 чол.⁴¹ Такі ж гуртки були організовані й на інших промислах та підприємствах західних областей. В 1946 р. технічні гуртки підготували понад дві тис. кваліфікованих робітників⁴². Так, оператор 8-го нафтопромислу м. Борислава Д. Кирчай раніше обслуговував дві свердловини. Підвищивши свою кваліфікацію шляхом технавчання, він почав обслуговувати сім свердловин. Продуктивність праці зросла на 50%. З

³⁴ Газ. «Радянський селянин» від 6 серпня 1948 р.

³⁵ Партархів Дрогобицького обкому КП України, ф. 1, оп. 12, од. зб. 271, арк. 80.

³⁶ Там же, оп. 9, од. зб. 1, арк. 280.

³⁷ Газ. «Радянське слово» від 16 січня 1946 р.

³⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 88, арк. 64.

³⁹ Газ. «Радянська Буковина» (орган Чернівецького обкому та міськкому Комуністичної партії України, обласної та міської Рад депутатів трудящих) від 2 листопада 1951 р.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 97, арк. 12.

⁴¹ Газ. «Радянське слово» від 4 вересня 1946 р.

⁴² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 97, арк. 12.

ініціативи Д. Кирчай була відбудована і здана в експлуатацію стара, занедбана свердловина «Лінус». Крім того, Д. Кирчай за короткий строк навчив двох молодих робітників майстерності видобутку нафти⁴³.

Для передачі досвіду передовиків виробництва, а також для підвищення культурно-технічного рівня робітників партійні, профспілкові і комсомольські організації широко застосовували усну і наочну пропаганду, проводили господарські активи, галузеві наради, технічні конференції, технічні виставки, випуск спеціальних газет, листівок, виступи передовиків виробництва в пресі і по радіо.

Великі соціалістичні перетворення в західних областях України, новий уклад життя піднесли робітничий клас на високий ступінь соціалістичної свідомості, розв'язали його творчу ініціативу. Робітники, інженерно-технічні працівники вносили багато конкретних пропозицій, спрямованих на поліпшення роботи промисловості, широко впроваджували у виробництво досягнення науки, техніки й передового досвіду. Так, слюсар заводу «Львівсільмаш» М. Грабовський зробив на фрезерному верстаті спеціальний прилад для виготовлення деталей, які вироблялись вручну. Завдяки цій пропозиції держава щорічно заощаджувала 26 тис. крб.⁴⁴ За п'ять місяців 1949 р. від робітників та інженерно-технічних працівників підприємств Львова надійшло 1700 раціоналізаторських пропозицій. Впровадження тільки прийнятих пропозицій у виробництво дало додатково 3600 тис. крб. економії⁴⁵.

Велика кількість винаходів і раціоналізаторських пропозицій надійшла за роки четвертої п'ятирічки від нафтовиків Прикарпаття. Безштанговий глибокий насос інженера Рінглера, його винахід для з'єднання інструментів з колоною обсадних труб застосовувалися в Баку, Поволжі, Середній Азії. Тільки за 1949—1950 рр. в нафтовій промисловості Дрогобицької області було зареєстровано і прийнято 2774 винаходи і раціоналізаторські пропозиції. Від впровадження у виробництво цих пропозицій держава одержала економії понад 16 млн. крб.⁴⁶ Ряд винаходів має величезне народногосподарське значення. Так, від однієї пропозиції по вдосконаленню турбобура працівників Бориславської контори буріння Олов'янова, Шумилова і Татарського країна щороку одержує економію понад 10 млн. крб.⁴⁷ Ця пропозиція нафтовиків Борислава застосовується в усій нафтовій промисловості Радянського Союзу.

Завдяки раціоналізаторській пропозиції закрійниць Квасової і Безносової Львівська взуттєва фабрика № 3 щорічно заощаджувала шкіри на 2 млн. крб., з якої додатково виготовлялось 100 тис. пар різного взуття⁴⁸. Директор Львівського склзаводу Ф. Новіков, начальник цеху тов. Передерієнко і майстер Ф. Дубов були удостоєні високого звання лауреатів Сталінської премії. З їх допомогою колектив заводу перший у нашій країні освоїв новий метод витягування стрічки скла⁴⁹.

Ці приклади свідчать про зростання культурно-технічного рівня робітників, їх свідому участь у технічному прогресі виробництва. Нове, соціалістичне життя породжувало нове, свідоме ставлення до праці. За роки Радянської влади в західних областях України народився і виріс новий робітничий клас, вихований Комуністичною партією в душі радянського патріотизму, в душі дружби між народами і безмежної любові до Батьківщини.

⁴³ Газ. «Радянське слово» від 30 березня 1946 р.

⁴⁴ Журн. «Партійне життя», 1949, № 9, стор. 27.

⁴⁵ Газ. «Вільна Україна» від 12 липня 1949 р.

⁴⁶ Партархів Дрогобицького обкому КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 1, арк. 264.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 88, арк. 15.

⁴⁹ Газ. «Радянська Буковина» від 2 листопада 1951 р.

Великим досягненням Радянської влади була ліквідація безробіття у західних областях. Середня кількість робітників, зайнятих на одному підприємстві, збільшилася в 1950 р. проти 1939 р. майже в 10 разів. Безробіття, яке за часів іноземних поневолювачів було постійним супутником робітників, в умовах Радянської влади ліквідовано остаточно і назавжди.

Молоді робітники західних областей України не тільки одержували технічні знання, а й виховувались на прикладах передовиків, новаторів виробництва країни. Одним із зачинателів швидкісного різання металу в західних областях був токарь Львівського інструментального заводу К. Карлов. Використавши досвід роботи токаря-швидкісника Московського автозаводу С. Бушуєва, К. Карлов за четверту п'ятирічку виконав близько 25 річних норм⁵⁰. Токарі Гоба, Білик, Запоточний на завод прийшли в роки четвертої п'ятирічки. Здобувши спеціальність, вони стали висококваліфікованими робітниками, виконували і перевиконували місячні й річні норми⁵¹. В 1946 р. А. Скоп прийшов на Львівську бавовнопрядильну фабрику простим робітником. Дирекція і партійна організація фабрики допомогли йому одержати спеціальність. Згодом він був призначений бригадиром ремонтної бригади. Під його керівництвом бригада стала однією з перших на заводі⁵². Передовик ливарного цеху паровозоремонтного заводу м. Станіслава тов. Гарнавський за 1946—1949 рр. виконав 13 річних норм⁵³.

Соціалістична перебудова Борислава породила сотні передовиків і новаторів виробництва. За самовіддану працю в ім'я розквіту Батьківщини передових нафтовиків партія і уряд нагородили орденами і медалями Радянського Союзу. Серед нагороджених — майстри-оператори нафтопромислів І. Мехлик, Д. Штерєб, шахтарі озокеритових шахт Є. Рудаєць, І. Марисевич та багато інших⁵⁴.

В результаті впровадження нової техніки у виробництво, зростання культурно-технічного рівня і виробничої кваліфікації робітників та інженерно-технічних працівників з кожним роком підвищувалася і продуктивність праці. В. І. Ленін учив, що продуктивність праці має вирішальне значення для перемоги комунізму. Він писав: «Продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу»⁵⁵. За роки четвертої п'ятирічки внаслідок невтомних зусиль робітників та інженерно-технічних працівників продуктивність праці на підприємствах Львова і області, наприклад, збільшилась вдвоє⁵⁶, на дрогобицьких нафтопереробних заводах — в 10 разів⁵⁷.

Партійні організації західних областей у своїй практичній роботі виходили з того, що талантів у народі — непочатий край. Тому вони залучали більшість трудящих до такої роботи, де вони могли виявити свої здібності й таланти. Колишні рядові робітники, звичайні службовці висувались на керівні посади в державні установи, ставились на чолі підприємств. Так, В. М. Патин за короткий строк виріс від нафтовика-оператора до директора 8-го нафтопромислу Борислава, став членом

⁵⁰ Газ. «Радянська Буковина» від 2 листопада 1951 р.

⁵¹ Газ. «Вільна Україна» від 1 січня 1950 р.

⁵² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 22, од. зб. 52, арк. 439.

⁵³ Газ. «Прикарпатська правда» (орган Станіславського обкому та міськкому Комуністичної партії України, обласної та міської Рад депутатів трудящих) від 1 січня 1950 р.

⁵⁴ Партархів Дрогобицького обкому КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 1, арк. 22.

⁵⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 379.

⁵⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 4, од. зб. 434, арк. 7.

⁵⁷ Газ. «Правда України» від 19 вересня 1952 р.

партії і одним із зачинателів будівництва нового життя на Прикарпатті⁵⁸.

Житель Львова Д. Тирус, у минулому простий робітник, був висунутий на посаду директора металообробного заводу. Колишній пекар В. Дерлиця став директором Львівського хлібозаводу № 4⁵⁹. Колишній робітник Й. Утрисько став директором Львівського арматурного заводу, робітниця А. Кудловська — директором Львівської кофейної фабрики⁶⁰. Подібних прикладів можна навести багато.

Таким чином, за роки четвертої п'ятирічки було в основному вирішено завдання підготовки кваліфікованих робітників, які добре засвоїли і уміло використовували нову техніку. В ті роки було досягнуто рішучого перелому у справі підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу західних областей Української РСР. Значно виросла політична і трудова активність робітників та інженерно-технічних працівників, поширювалось соціалістичне змагання, винахідництво, новаторство.

* * *

Великі зрушення за роки четвертої п'ятирічки відбулися і в сільському господарстві західних областей України, в створенні сільськогосподарських кадрів і піднесенні їх культурного і агротехнічного рівня. Визволення західноукраїнських земель і воз'єднання їх з Радянською Україною відкрили для трудящих селян широкий шлях до заможного життя, до соціалізму.

На основі ленінського кооперативного плану, використовуючи досвід колгоспного будівництва в східних областях республіки, передова частина трудящих селян західних областей ще до Великої Вітчизняної війни почала створювати колективні господарства. Під керівництвом ЦК КП(б)У, при політичній і виробничій активності трудящих селян у довоєнні роки тут було колективізовано близько 14% селянських господарств⁶¹.

Однак процес соціалістичних перетворень на селі, створення постійних кадрів з місцевого населення, піднесення їх культурно-агротехнічного рівня і виробничої кваліфікації були перервані війною. За три з лишнім роки «господарювання» гітлерівці завдали великої шкоди сільському господарству. Після визволення західних областей почався процес відбудови і дальшого розвитку сільського господарства. В 1945 р. в західних областях були відбудовані всі МТС, що існували до війни, поступово відроджувались старі й створювались нові колгоспи. Роки четвертої п'ятирічки були роками завершення колективізації сільського господарства.

Велике значення в соціалістичній перебудові західноукраїнського села мала допомога з боку держави і братніх народів СРСР. На початку 1952 р. в західних областях було створено 242 МТС⁶² з парком понад 15 тис. тракторів (у переводі на 15-сильні) і 993 комбайни⁶³. За 1946—1950 рр. в західні, Закарпатську та Ізмаїльську області було завезено 15 тис. кінних плугів, 15 тис. культиваторів, 7232 сівалки,

⁵⁸ В. М. П а т и н, Наші бориславці, Львів, 1953, стор. 1.

⁵⁹ І. Грушецький, Соціалістичні перетворення на Львівщині, Львів, 1950, стор. 12.

⁶⁰ Газ. «Вільна Україна» від 21 лютого 1951 р.

⁶¹ Газ. «Радянський селянин» від 30 жовтня 1946 р.

⁶² «Матеріали XVII з'їзду КП(б)У», стор. 121.

⁶³ Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — АМСГ УРСР), ф. 1, оп. 16, спр. 17, арк. 23.

8746 жаток і сінокосарок, 3416 молотарок, 8770 сортувалок, 2294 двигуни та багато інших машин⁶⁴. За цей період західні області одержали 227 тис. т мінеральних добрив і 220,6 млн. крб. довгострокових кредитів⁶⁵.

Таким чином, як у справі відбудови і дальшого розвитку промисловості, так і в соціалістичному перетворенні сільського господарства на допомогу бідняцько-середняцьким масам прийшли трудящі всієї нашої країни. Подана допомога ще раз підтвердила величезну силу і життєвість Радянської держави, міцної й нерозривної дружби народів СРСР.

Важливою умовою у підготовці й проведенні колективізації сільського господарства, а також у піднесенні культурно-агротехнічного рівня селян було вивчення й уміле використання історичного досвіду передових колгоспів і радгоспів областей республіки.

Під керівництвом ЦК КП(б)У і Уряду Радянської України восени 1948 р. були організовані і проведені масові екскурсії колгоспників і селян-одноосібників західних областей у колгоспи, радгоспи, на підприємства східних областей республіки. Мета екскурсій полягала в тому, щоб ознайомити трудящих селян з передовими методами ведення колективного господарства.

На кінець 1948 р. близько двох тис. посланців молодих колгоспів і селян-одноосібників західноукраїнських областей відвідали колгоспи Київської, Полтавської, Дніпропетровської, Ворошиловградської, Сталінської, Харківської та інших областей. Учасники екскурсій ділилися своїми враженнями з односельчанами, часто-густо першими вступали в колгоспи і закликали селян-одноосібників наслідувати їх приклад.

Екскурсії колгоспників і селян-одноосібників у східні області республіки, а також в області Російської Федерації, мали величезне політичне і виховне значення. Селяни побачили, що тільки колгоспний лад дає змогу підвищити матеріальний добробут, культурно-агротехнічний рівень сільськогосподарського виробництва, і почали вступати до колгоспів.

Як у свій час у східних, так і в західних областях республіки колективізація сільського господарства відбувалася в обстановці жорстокої класової боротьби. Проти соціалістичних перетворень на селі виступали куркулі та їх агенти — українські буржуазні націоналісти. Намагаючись затримати вступ бідняцько-середняцьких мас до колгоспів, вони підпалювали колгоспні будівлі та хати колгоспників, грабували їх майно, поширювали різні провокаційні чутки, вбивали передових, чесних радянських людей.

Проте ні погрози, ні залякування, ні навіть терористичні акти українських буржуазних націоналістів та їх іноземних господарів не могли спинити великого революційного руху селянських мас по шляху до соціалізму. В 1950 р. пануючим ладом у сільському господарстві західноукраїнських областей став колгоспний лад, який відкрив широкий шлях до заможного і культурного життя. На основі суцільної колективізації було ліквідовано куркульство як клас і знищені корені капіталізму на селі. Разом з тим була ліквідована база українських буржуазних націоналістів, які виступали проти соціалістичних перетворень. Колгоспний лад створив умови для всебічного розвитку продуктивних сил сільського господарства, став базою зростання сільськогосподарських кадрів, підвищення їх культурно-агротехнічного рівня.

XVI з'їзд КП(б)У (січень 1949 р.) у своїх рішеннях поставив перед партійними організаціями західноукраїнських областей почесне

⁶⁴ АМСГ УРСР, ф. 1, оп. 16, спр. 30, арк. 217.

⁶⁵ Там же, спр. 20, арк. 42.

і велике завдання: широко використовувати потужну техніку і всі досягнення передової радянської агробіологічної науки, ширше висувати місцеві кадри, більше працювати з ними, виховувати їх і ще більше підносити класову пильність⁶⁶.

Подаючи допомогу західним областям, партія і уряд за роки четвертої п'ятирічки відрядили сюди понад 16 тис. спеціалістів сільського господарства⁶⁷. Ці товариші допомагали молодим колгоспникам впроваджувати передову радянську агробіологічну науку, досвід майстрів соціалістичного землеробства, раціонально використовувати складні сільськогосподарські машини. Вони кували трудову дисципліну і виховували колгоспників у дусі високої соціалістичної свідомості.

Для підготовки з місцевого населення спеціалістів сільського господарства були відкриті школи й інститути, створювались спеціальні курси. В роки четвертої п'ятирічки в західних областях почали діяти 16 вищих і середніх сільськогосподарських учбових закладів і 31 однорічна сільськогосподарська школа⁶⁸. За 1946—1949 рр. було підготовлено з місцевого населення майже дві тис. спеціалістів вищої і середньої кваліфікації⁶⁹. За той же період у школах і на курсах було підготовлено понад 20 тис.⁷⁰ агрономів, зоотехніків, ветеринарів, механіків, голів колгоспів, шоферів, трактористів, бригадирів тваринницьких ферм та інших працівників масових кваліфікацій колгоспного виробництва.

Партійні і радянські організації, керуючись настановами партійних з'їздів, конференцій і пленумів, зміцнювали кадрами вирішальні ділянки колгоспного виробництва, згуртовували механізаторські кадри, допомагали їм продуктивно застосовувати нову техніку, вели пропаганду передового досвіду, досягнень науки і техніки.

В 1946—1950 рр. в західноукраїнських селах були створені масові бібліотеки, клуби, хати-читальні, при яких працювали школи грамоти, агротехнічні гуртки, лекторії. Так, при клубі колгоспу «Перше Травня», Снятинського району, Станіславської області, в 1950 р. працювали лекторій, школа грамоти і чотири агрогуртки⁷¹, де колгоспники ліквідували свою неписьменність і малописьменність, підвищували агротехнічні знання.

Колгоспниця М. Заренчук з цього колгоспу в минулому була наймичкою. За роки Радянської влади вона виросла в передову, освічену людину, вступила в ряди партії, стала ланковою. В 1951 р. М. Заренчук із своєю ланкою зібрала на площі в 4 га по 608 ц цукрових буряків з га. Партія і уряд нагородили М. Заренчук орденом Трудового Червоного Прапора і медаллю «За трудову доблесть». Від ланкової до секретаря партійної організації колгоспу виросла М. Мойсик. Борючись за піднесення всіх галузей колгоспного виробництва, М. Мойсик брала активну участь у вихованні і піднесенні культурного й агротехнічного рівня колгоспників⁷².

Завідуючий тваринницькою фермою з колгоспу ім. 8 березня, Глинянського району, Львівської області, С. Нич писав: «Весь свій вік я наймитував, був неписьменним. Тепер я навчився грамоти, відвідую

⁶⁶ «Матеріали XVI з'їзду КП(б)У», К., 1949, стор. 227.

⁶⁷ АМСГ УРСР, ф. 1, оп. 16, спр. 17, арк. 23.

⁶⁸ Л. Корнієць, Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР, К., 1950, стор. 5.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ АМСГ УРСР, ф. 1, оп. 16, спр. 31, арк. 19.

⁷¹ Ю. Личук, Під радянською зорею, журн. «Жовтень», 1952, № 1, стор. 101.

⁷² Газ. «Сталінська правда» від 1 травня 1952 р.

лекторій..., читаю газети, книги, опановую зооветеринарні знання і застосовую їх на практиці»⁷³.

Велике значення в піднесенні культурного й агротехнічного рівня молодих колгоспників західних областей мало застосування досвіду передовиків сільського господарства східних областей України — М. Озерного, О. Хобти, М. Лисенко, А. Пармузіної, К. Твердохліб та інших. Передовики сільського господарства республіки та інших областей країни часто відвідували колгоспників західних областей. Вони охоче передавали колгоспникам свій багатий досвід.

В лютому 1949 р. Герой Соціалістичної Праці Марко Озерний відвідав колгоспи Рава-Руського та Вінниківського районів Львівської області. На районних зборах колгоспного активу, скликаних райкомом партії, М. Озерний розповів про агротехніку вирощування кукурудзи, про свій досвід збирання високих урожаїв цієї культури⁷⁴. Досвід М. Озерного у вирощуванні кукурудзи партійні і радянські організації широко розповсюджували в колгоспах західних областей. Так, наприклад, одержавши знання в агрогуртку і використавши досвід М. Озерного у вирощуванні кукурудзи, члени ланки Т. Гобовди з колгоспу ім. К. Маркса, Мукачівського округу, Закарпатської області, з кожним роком домагались нових і нових успіхів. У 1950 р. ланка Т. Гобовди збрала по 231 ц кукурудзи з га на площі 2 га і по 140 ц з га на площі 8 га⁷⁵, перевершивши рекорд М. Озерного.

За роки четвертої п'ятирічки в сільському господарстві західноукраїнських областей виростили нові люди, передовики колгоспних ланок. Колгоспний лад породив нові, соціалістичні відносини між селянами, змінив їх погляди на життя, на працю. Так, наприклад, під час панування іноземних поневолювачів У. Баштик з с. Скоморохи на Львівщині була наймичкою, працювала на панів. В умовах Радянської влади вона першою вступила до колгоспу. В 1949 р. У. Баштик з своєю ланкою одержала по 34 ц жита з га на площі 20 га. Указом Президії Верховної Ради СРСР їй було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці⁷⁶. Колгоспники вибрали У. Баштик головою колгоспу.

Від простої селянської дівчини до громадського і державного діяча виросла М. Микитей з с. Застава, Заставнівського району, Чернівецької області. Працюючи ланковою в колгоспі і використовуючи досвід передовиків сільського господарства країни, передову техніку, вона домоглася значних перемог у вирощуванні цукрових буряків. Так, у 1949 р. ланка М. Микитей одержала по 629 ц з га на площі 3 га, в 1950 р. — по 654 ц з га, а в 1951 р. — по 700 ц з га на площі 3,5 гектара. Указом Президії Верховної Ради СРСР їй було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а членів її ланки нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу⁷⁷. М. Микитей неодноразово обирали депутатом обласної Ради депутатів трудящих, членом обласного комітету комсомолу. Вона — член республіканського Комітету захисту миру.

За досягнуті успіхи в розвитку сільського господарства колгоспів західних областей України 59 колгоспникам за роки четвертої п'ятирічки було присвоєно високі звання Героя Соціалістичної Праці і понад п'ять тис. колгоспників нагороджено орденами і медалями Радян-

⁷³ Газ. «Вільна Україна» від 16 квітня 1950 р.

⁷⁴ Газ. «Вільна Україна» від 26 лютого 1949 р.

⁷⁵ АМСГ УРСР, ф. 1, оп. 16, спр. 31, арк. 22.

⁷⁶ Газ. «Вільна Україна» від 9 серпня 1949 р.

⁷⁷ Газ. «Радянська Буковина» від 4 лютого 1951 р.

ського Союзу⁷⁸. Ці нагороди кликали працьовитий і талановитий народ до нових успіхів у праці, до нових досягнень за перемогу соціалізму і комунізму.

Радянська влада, Комуністична партія, колгоспний лад виховали у колгоспників західних областей нове ставлення до праці, що підноситься до розуміння державних інтересів. Колгоспник артілі ім. Калініна, Луківського району, Волинської області, Д. Солодуха сказав: «За часів панської Польщі я був пастухом, пас куркульську худобу, і ніхто тоді не звертав на мене ніякої уваги, а тепер я, Данило Опанасович, — машиніст складної молотарки. Хто ж перший звернув увагу на Данила-пастуха? Партія Леніна... І за таку партію я готовий на шматки розірвати всякого ворога партії, палія війни... Так веди ж нас, партіє, вперед — до вершин людського щастя — комунізму»⁷⁹.

Такі ж світлі думи і почуття подяки Комуністичній партії висловив і колгоспник С. Ф. Кресач з сільгоспартілі ім. Дзержинського, Ровенської області: «Йдучи сьогодні з поля, я сам себе спитав: хто ж тебе, затурканого, бідного і неписьменного селянина, людиною зробив? Хто дав можливість проявитися твоїм талантам? І відповів собі: партія, Радянська влада нас, затурканих селян, в люди вивели, навчили жити і працювати по-новому, новаторами сільського господарства зробили. славу простому хліборобові створили»⁸⁰.

За роки четвертої п'ятирічки в західних областях виростили кадри талановитих організаторів і керівників великого багатогалузевого колективного соціалістичного господарства. Це голова колгоспу «Перше Травня» Ю. Личук (Станіславської області), голова колгоспу ім. М. С. Хрушова І. Парафіла і голова колгоспу «Більшовик» В. Величко (Чернівецької області), голова колгоспу «Перемога» А. Шевчук (Львівської області) та багато інших.

Успіхи колгоспного будівництва в західних областях республіки, господарське зміцнення колгоспів, зростання сільськогосподарських кадрів і піднесення їх культурного і агротехнічного рівня стали можливими в результаті повсякденного піклування партії і уряду про економічний і культурний розквіт цих областей.

Індустріалізація західних областей і колективізація сільського господарства, побудова соціалізму в цих областях сприяли успішній підготовці з місцевого населення інженерно-технічних, робітничих і колгоспних кадрів, піднесенню їх культурного, технічного, агротехнічного рівня і виробничої кваліфікації. Комуністична партія і Радянська влада з колишнього забитого і затурканого трудового люду виростили прекрасні кадри, підняли їх до свідомої творчості, пробурили в них велику творчу енергію, розширили їх політичний кругозір.

Вся діяльність партійних, радянських і профспілкових організацій західних областей України сприяла не тільки створенню робітничого класу з високим рівнем технічних знань, а й підготовці його до виконання ще більших завдань у наступні роки. Схваливши історичні рішення XXI з'їзду КПРС, рішення пленумів ЦК КПРС та інші постанови партії і уряду, трудящі західноукраїнських областей разом з усім радянським народом з великою енергією борються за втілення в життя величних завдань семирічного плану.

⁷⁸ «Матеріали XVII з'їзду КП(б)У», стор. 217.

⁷⁹ Там же, стор. 92.

⁸⁰ Газ. «Правда України» від 25 жовтня 1952 р.

К. М. ШАМКО

ПАРТІЙНЕ ПІДПІЛЛЯ В КРИМУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В період Великої Вітчизняної війни народна боротьба на тимчасово окупованій території була одним з найважливіших факторів, які забезпечили перемогу над ворогом. На заклик Комуністичної партії і Радянського уряду проти німецько-фашистських загарбників піднявся весь радянський народ.

Центральний Комітет Комуністичної партії з перших днів війни приділяв багато уваги організації руху народного опору і керівництву ним. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР в директиві від 29 червня 1941 р. вказували на необхідність розгортання в зайнятих ворогом районах партизанської боротьби і створення підпільних партійних організацій. Політбюро ЦК партії прийняло постанову «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». В цій постанові ставились практичні завдання місцевим партійним комітетам по організації партизанського руху і партійного підпілля.

Кримський обком партії, виконуючи директиви Центрального Комітету і Радянського уряду, ще до окупації півострова почав організовувати партизанські загони, створювати таємні склади зброї і боеприпасів, продовольства і обмундирування. Вже в листопаді 1941 р., на початку гітлерівської окупації, в Криму діяли 27 партизанських загонів, в які входило 3734 чол.¹

Протягом липня — жовтня 1941 р. міськими і районними комітетами партії для роботи в підпіллі було підібрано близько 200 комуністів, комсомольців і безпартійних патріотів. У тилу ворога залишились секретарі міськкомів і райкомів партії: В. І. Никаноров, С. В. Мартинов, М. Д. Луговий, М. І. Пузакін, Т. Г. Каплун, Ф. Д. Єрмаков, В. А. Золотова, В. І. Чорний, Є. Д. Кисельов та ін., секретарі міськкомів і райкомів комсомолу: В. Загоскіна, П. Дядюшкін, Н. Арабаджієва, А. Білан та ін.

В. І. Ленін вчив, що «...сила революційної організації в числі її зв'язків»². Враховуючи цю вказівку В. І. Леніна, Кримський обком партії так розподілив залишених у підпіллі комуністів, щоб охопити їх впливом все населення міст і районів Криму. В Сімферополі залишився Ф. І. Беленков, в Севастополі — П. С. Короткова, в Білогірську — М. І. Рибаків і К. Я. Лусс, в Ялті — В. Ф. Смоленцева, в Червоногвардійському районі — Н. Мязгов, М. Юдін і Ф. Майоров і т. д.

¹ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 151, оп. 151, од. зб. 1, арк. 68—69.

² В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 252.

Підпільний обком партії вирішено було залишити в Керчі. Бюро обкому партії затвердило членами підпільного обкому досвідчених комуністів Є. В. Єфімову і В. С. Колесниченка, секретарем обкому — І. А. Козлова, члена партії з 1905 р., який пройшов сувору школу партійного підпілля в роки царського самодержавства і громадянської війни. При обкомі партії була невелика група комуністів для виконання спеціальних доручень.

Діяльність підпільних партійних організацій Криму проходила у виключно важких умовах. По-перше, підпільникам Криму весь час доводилось діяти в зоні великої концентрації ворожих військ. Справа в тому, що німецько-фашистське командування розглядало Крим як плацдарм для дальшого просування своїх військ на Кавказ і Кубань — в райони, багаті на хліб, нафту, руду. Враховуючи важливе стратегічне значення півострова, німці тримали тут велику кількість військ. У Криму не було жодного села, тим більш міста, де не стояли б ворожі гарнізони.

По-друге, підпільникам Криму доводилось протягом півтора року вести боротьбу далеко від фронту, від Радянської Армії. Відсутність належного зв'язку утруднювала дії підпільників, знижувала ефективність їх героїчної боротьби. Часто-густо важливі відомості, здобуті ціною великих зусиль, а іноді й життя, через відсутність зв'язку залежували і втрачали цінність.

По-третє, німецько-фашистське командування в Криму для боротьби з радянськими патріотами створило так звані поліцейські формування, в які широко вербувало татарських буржуазних націоналістів, колишніх куркулів, кримінальних злочинців. Крім цього, на території півострова нищпорили загони так званої таємної польової поліції «Гейхам фельдполіцай» (ГФП), «СД», гестапо. Наприкінці 1943 р. в Крим прибула спеціальна дивізія «СС». Численні каральні загони систематично влаштовували облави, затриманих розстрілювали або відправляли на каторгу до Німеччини.³

Складні умови боротьби наклали відбиток і на структуру підпільних організацій, викликали самодіяльність мас, які в конкретних умовах боротьби з ворогом виробляли свою тактику, свої форми і методи боротьби. Так, у Криму, на відміну від інших тимчасово окупованих областей Радянського Союзу в тилу ворога, не існувало підпільних міськкомів (за винятком Сімферополя) і райкомів партії, а їх функції виконували так звані районні уповноважені. Підказаний самим життям, обставинами, інститут райуповноважених виправдав себе і відіграв велику роль, особливо в початковий період окупації Криму, в організації мас на боротьбу проти загарбників.

У листопаді 1941 р. з партизанських загонів у міста і райони Криму було відряджено 34 райуповноважених: В. С. Чумасова, В. М. Кудрявцева, В. М. Самаріна, І. С. Дяченка та ін. Вони охопили своєю діяльністю Азовський, Нижньогірський, Советський, Білогірський, Джанкойський, Зуйський, Сімферопольський і Алуштинський райони³. Між уповноваженими були розподілені села, за роботу яких вони відповідали. Райуповноважені наприкінці 1941 р. — на початку 1942 р. створили 21 підпільну організацію, куди увійшло понад сто патріотів. У Білогірському районі було створено сім підпільних груп і організацій, в Советському — шість, у Зуйському — чотири, в Нижньогірському — чотири⁴.

³ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 3155, арк. 1.

⁴ Там же, од. зб. 1900, арк. 8; од. зб. 1979, арк. 17; од. зб. 3167, арк. 4, 5.

В Сімферополі в листопаді — грудні 1941 р. виникли підпільні організації, керівниками яких були комуністи Ф. І. Беленков, І. Г. Лексин, комсомольці М. Г. Долетов і Б. І. Хохлов.

В Ялті і Алупці з перших днів окупації діяли підпільні комсомольські організації під керівництвом Н. Лисанової і братів Гаввірних. Зібравшись біля пам'ятника комсомольцям-підпільникам громадянської війни, страченим 28 серпня 1920 р., комсомольці Ялти дали клятву: «Я, член Ленінського комсомолу, клянусь перед лицем своєї Батьківщини, священною пам'яттю загиблих товаришів, що буду сміливим і мужнім в боротьбі з фашистськими загарбниками. Я клянусь, що ніякі катування ворога не примусять мене розголосити таємницю нашої організації. Я клянусь, що коли доведеться загинути від руки ворога, то помру гордо і чесно, не попросивши у нього пощади і не зрадивши своїх товаришів. Якщо ж за злим заміром або з боягузтва я порушу дану клятву, то хай карою мені буде загальне презирство і смерть від руки моїх товаришів»⁵.

В листопаді — грудні 1941 р. були створені підпільні групи в Советському, Первомайському і Джанкойському районах⁶. За далеко не повними даними, на початок 1942 р. існувало 33 групи і організації⁷.

У той період (листопад — грудень 1941 р.) підпільники проводили в основному агітаційну роботу серед населення. Вони розповсюджували в містах і селах радянські листівки і газети, одержані з партизанських загонів, допомагали радянським військовополоненим тікати з таборів, ховали їх на нелегальних квартирах, діставали документи і влаштовували на роботу.

Підпільники розгорнули велику роботу по викриттю гітлерівської людиноненависницької ідеології і геббельсівської брехливої пропаганди. Вони повідомляли населення про героїчну працю радянського народу в тилу і перемоги його Збройних Сил на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Боротьба трудящих Криму помітно посилилася в зв'язку з висадкою десанту радянських військ на Кримському півострові наприкінці грудня 1941 р. У січні — липні 1942 р. виник ще ряд підпільних груп і організацій. Тільки в Сімферополі під керівництвом О. А. Волошинової, С. Ф. Бокуна, С. В. Урадова, П. П. Топалова, Я. П. Ходячого, С. Є. Козлова та ін. діяло 15 підпільних груп і організацій. Тоді ж були створені підпільні організації у Феодосії, Євпаторії та багатьох інших районах Криму.

Організатором підпілля у Феодосії була полум'яна патріотка Н. М. Листовнича, яка працювала до війни завідуючою дитячими яслами на тютюновій фабриці. До підпільної групи спочатку увійшли лікарі О. В. Богданова, Н. І. Шепелева, М. П. Богданов, М. Бозстриук, М. Зелепенко, Д. В. Семарін та ін. Незабаром навколо цього активу об'єдналися десятки нескорених людей.

Організатором і керівником євпаторійського підпілля був комуніст Ф. А. Павлов, який висадився з десантом радянських військ у Євпаторії на початку січня 1942 р. Він залишився в місті і створив підпільну патріотичну організацію. У важких умовах найжорстокішого фашистського режиму організація зростала. До неї вступили М. Д. Глушко, Д. М. Отрезов, Ф. І. Алдошин — активний учасник революції 1905 р. у Севастополі, — А. С. Чепурний, електромонтери

⁵ Журн. «Смена», 1957, № 8, стор. 12.

⁶ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 4404, арк. 4; од. зб. 4433, арк. 1.

⁷ За підрахунками автора.

О. Рудюк і М. Бузін, вчителька С. В. Шаповаленко та багато інших патріотів. Організація налічувала у своєму складі близько 40 чол.⁸

У Красногвардійському районі в січні 1942 р. почали діяти дві підпільні групи (в Аннівці — під керівництвом М. А. Мамутенко і в селі Ровне — під керівництвом М. Юдіна і Н. Мязгова, залишених районним комітетом партії для підпільної роботи в районі).

Весною 1942 р., після провалу плану «блискавичної» війни проти СРСР, гітлерівське верховне командування зосередило головні сили своїх військ на Південно-Західному фронті і почало новий великий наступ на Дон, Кубань і Кавказ. Гітлерівські стратеги розраховували, що в результаті цього наступу вони одержать вугілля, хліб, нафту і таким чином зміцнять економічну і воєнну могутність фашистської Німеччини.

Скориставшись відсутністю другого фронту в Європі і маючи все ще значну перевагу в бронетанкових військах і авіації, ворог завдав ряд сильних ударів військам Південного і Південно-Західного фронтів, прорвав тут оборону і, оволодівши знову стратегічною ініціативою, вийшов до Дону, Волги і Північного Кавказу.

В травні 1942 р. наші війська залишили Керч. З липня за наказом Верховного командування був залишений Севастополь. Обстановка в Криму різко змінилась. Партизани і підпільники залишились єдиними представниками Радянської влади, морально-політичною опорою радянських людей, які перебували в окупації.

22 червня 1942 р., за кілька днів до залишення нашими військами міста-героя Севастополя, бюро обкому прийняло постанову «Про організацію роботи обкому ВКП(б)». «Згідно з вказівкою ЦК ВКП(б), — відзначалося в рішенні, — нині зосередити головну увагу апарату обкому ВКП(б) на питаннях організації роботи в тилу у німців — в окупованих містах і районах Криму». Члени бюро обкому очолили групу по керівництву партизанським рухом, групу по керівництву підпільними партійними організаціями, пропагандистську групу і групу по добору і підготовці кадрів для роботи в тилу ворога⁹.

Це рішення відіграло велику роль у поліпшенні керівництва народною боротьбою в тилу ворога. Був встановлений більш регулярний зв'язок з партизанськими загонами і підпільними патріотичними організаціями. Поліпшилась доставка в Крим газет «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Красный Крым», листівок та ін.

Обком партії запропонував підпільним організаціям посилити політичну роботу серед населення, повсякденно роз'яснювати, що невдачі Радянської Армії — явище тимчасове, що фашистська армія виснажує свої сили і перемога буде за радянським народом.

Були вжиті також заходи по зміцненню підпілля. З цією метою в серпні 1942 р. на тимчасово окуповану територію Криму було надіслано близько 400 партизанів-комуністів і комсомольців: П. Т. Очигов, В. М. Кулінич, К. І. Кобзев, С. Д. Залеська, А. Дагджі, К. Ф. Васильковська та ін.

Відрядження комуністів і комсомольців на підпільну роботу в міста і райони Криму мало велике значення. Вони встановили зв'язок з радянськими патріотами, які проживали на окупованій території, створили ряд нових підпільних груп та організацій і активізували діяльність існуючих.

⁸ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 4555, арк. 10.

⁹ А. М. Самсонов, Про партизанський рух в 1942 році, журн. «История СССР», 1959, № 3, стор. 51.

Зростання патріотичних організацій настійно вимагало створення керівного підпільного партійного центра безпосередньо в тилу ворога. Підпільний обком партії на чолі з І. А. Козловим, після висадки десанту в Криму, був розформований. У квітні 1942 р. уповноваженим обкому партії у підпільних справах був затверджений І. Г. Генів — учасник громадянської війни в Криму, який мав великий досвід підпільної роботи. На нього покладалась обов'язки по керівництву підпільними організаціями і поданню їм допомоги. І. Г. Генів перебував у лісі, в штабі партизанського руху.

У вересні 1942 р. Кримський обком партії для більш оперативного керівництва підпільниками і подання їм практичної допомоги направив у тил ворога секретаря обкому партії П. Р. Ямпольського. Враховуючи важливість роботи підпільників, Кримський обком партії того ж місяця створив обласний підпільний центр з місцеперебуванням у лісі, при штабі партизанів. Членами обласного підпільного центра були затверджені І. Г. Генів, М. Д. Луговий, трохи пізніше до його складу були введені П. Р. Ямпольський, Є. П. Степанов, О. П. Колодязний. Секретарем підпільного центра був затверджений П. Р. Ямпольський.

6 жовтня 1942 р. підпільний обласний центр заслухав доповідь І. Г. Генова «Про стан і найближчі завдання підпільно-партійної роботи в окупованому Криму». В рішенні відзначались недоліки в роботі підпільних патріотичних організацій і була накреслена велика програма їх діяльності. Підпільний партійний центр поставив такі завдання: а) в галузі організаційної роботи — створення груп радянських патріотів і партизанських груп; б) в галузі агітаційно-масової роботи — пропаганда і агітація за виконання лозунгів нашої партії, поширення радянської преси, агітація за зрив заходів ворога, знищення ворожої літератури і всіляка перешкода її поширенню; в) проведення розвідувальної роботи та ряд інших завдань¹⁰.

На початку листопада 1942 р. підпільний центр заслухав доповідь «Деякі висновки з дій партизанських загонів в останній період (29 жовтня — 5 листопада 1942 р.)» і розробив ряд конкретних заходів, спрямованих на посилення бойової діяльності загонів¹¹. Постанови підпільного центра мали велике значення для розвитку активної боротьби в тилу ворога.

Для розгортання молодіжного руху і керівництва ним обласний підпільний центр своїм рішенням від 15 листопада 1942 р. затвердив підпільний обком комсомолу в такому складі: С. І. Мозгов, К. М. Камардіна і А. Белан. Підпільному обкому комсомолу було запропоновано встановити зв'язки з молоддю і приступити до створення комсомольських організацій.

З виникненням обласного підпільного центра і обкому комсомолу ширшими і міцнішими стали зв'язки з організаціями, оперативнішим і цілеспрямованішим — керівництво. В той період у захоплених ворогом містах і селах було створено багато нових організацій.

Наприкінці 1942 р. велику роботу серед трудящих Сімферополя і деяких сіл Сімферопольського району проводила підпільна патріотична організація, створена А. Дагджі (кличка «дядя Володя»). А. Дагджі прибув до Сімферополя з партизанського загону у вересні 1942 р. У важких умовах нестримного гітлерівського насильства і терору він встановив зв'язки з радянськими людьми і створив підпільну

¹⁰ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 3174, арк. 3.

¹¹ Там же, од. зб. 3171, арк. 13.

патріотичну організацію. До березня 1943 р. підпільні групи були на заводі ім. 1 Травня, в електромеханічних і авторемонтних майстернях, на електростанції, в лікарні та ін.¹² В той же час інженер Лексін створив патріотичні організації на заводі «Індустрія», авторемонтному заводі ім. Куйбишева, серед шоферів автопарку. Ці організації налічували близько 75 чол.¹³ П. П. Топалов керував групами на хлібозаводі, в радгоспі «Залісся» і на м'ясокомбінаті; комсомолец І. І. Рогальський — на цвяхо-шурупному заводі¹⁴.

Наприкінці 1942 р. була створена підпільна організація в Севастополі. Ще задовго до евакуації радянських військ з Севастополя міський комітет партії підготував ядро підпільної партійної організації. Але в останні дні запеклих боїв за місто конспіративна квартира, в якій були друкарня і радіостанція, згоріла. В битвах на підступах, а потім і на вулицях міста загинуло багато комуністів, відібраних міськкомом партії для підпільної роботи. Залишилася в живих тільки П. С. Короткова, колишній інструктор райкому партії¹⁵. В місті, переповненому гітлерівськими каральними органами, вона встановлювала зв'язки з комуністами і комсомольцями, які не встигли евакуюватися з міста. В перші ж дні окупації в Севастополі виникло кілька підпільних патріотичних груп. Організаторами їх були комуністи: інженер-суднобудівник П. Д. Сильников, колишній помічник секретаря Севастопольського міськкому партії М. І. Терещенко і військовослужбовець В. Ревякін, який утік з полону. Приблизно в березні 1943 р. ці групи були об'єднані в одну підпільну організацію. За дорученням керівників груп Ревякін написав клятву підпільника, програму і статут Комуністичної підпільної організації в тилу німців, скорочено «КПОВТН».

Після розгрому німецько-фашистських військ під Сталінградом, особливо після перемог Радянської Армії в наступальних боях влітку 1943 р., фронт народної боротьби в Криму розширився. Ряди партизанів у той період значно поповнилися за рахунок місцевого населення.

Кількісно зросли і організаційно зміцніли підпільні патріотичні організації. На той період підпільні організації існували в усіх містах і районах Криму. Найактивнішу роботу проводили підпільники Сімферополя, Севастополя, Феодосії і Керченського півострова. Восени 1943 р. в Криму діяло близько 200 підпільних груп і організацій із загальною кількістю понад 2,5 тис. чол.¹⁶

24 серпня 1943 р. відбулося засідання бюро Кримського обкому партії, на якому було обговорено питання «Про роботу обласного підпільного центра в Криму». Бюро відзначило, що «радянські патріоти ведуть активну боротьбу з німецькими поневолювачами, зривають і саботують усі їхні заходи»¹⁷. Бюро обкому партії націлило підпільні організації на розширення зв'язків з населенням Криму, на посилення диверсійної роботи на комунікаціях ворога, вказало на необхідність всемірного збільшення чисельного складу патріотичних організацій, на поліпшення розвідувальної роботи¹⁸.

Підпільники Криму провели велику організаційно-масову роботу серед населення. Важлива роль у цьому належала підпільній пресі. Ра-

¹² Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 4210, арк. 8 — 10.

¹³ Там же, од. зб. 1967, арк. 2.

¹⁴ Там же, од. зб. 3152, арк. 1.

¹⁵ «История города-героя Севастополя», К., 1958, стор. 259.

¹⁶ За підрахунками автора.

¹⁷ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 3-с., од. зб. 1733, арк. 90.

¹⁸ Там же, арк. 95, 96.

дянські листівки і газети, що проникали в тил ворога через підпільні патріотичні організації, завдавали нищівного удару фашистській пропаганді, яка розповсюджувала різні брехливі вигадки про розгром Радянської Армії, про становище в нашій країні. Водночас ці листівки і газети зміцнювали впевненість народу в швидкому визволенні від фашистських загарбників. Більшовицька преса закликала трудящих на боротьбу проти загарбників, до зриву всіх їхніх заходів, до нещадного знищення окупантів і зрадників Батьківщини.

Крім газет і листів, ЦК ВКП(б) і ЦК ВЛКСМ направляли в Крим багато інших видань. Так, у рішенні бюро обкому партії від 24 серпня 1943 р. сказано, що тільки «за останні півроку поширено понад мільйон екземплярів різної радянської літератури, газет, листівок, відозв»¹⁹.

Велику кількість листівок і газет видавали підпільні патріотичні організації. Сімферопольська підпільна комсомольська організація («СПО») під керівництвом підпільного міськкому партії, починаючи з липня 1943 р., регулярно випускала листівки «Вісті з Батьківщини». Вони повідомляли про перемоги Радянської Армії на фронтах Великої Вітчизняної війни, закликали населення до нещадної боротьби проти окупантів. Так, в одній з листівок говорилося: «Згарища сіл, сотні розстріляних і спалених наших людей кличуть тебе до помсти. Запам'ятай: тільки активною боротьбою, тільки знищенням їх, паразитів, можна врятувати нашу землю від руйнування гітлерівськими бандитами».

В листівці до «Молоді Криму» говорилося: «Комсомольці! Піднімайте молоді на активну боротьбу із загарбниками, створюйте в тимчасово окупованому Криму нестерпні умови для ворога. Нехай скрізь земля горить під ногами гітлерівців».

З липня 1943 р. по квітень 1944 р. було випущено 19 листівок в кількості 13 тис. примірників. За той же період у Сімферополі було надруковано три прокламації: «До молоді Криму», «З новим роком, товариші!» і з приводу звірств німецько-фашистських загарбників у селах Криму²⁰.

Важливу роль у проведенні політичної роботи серед населення відіграла газета «Крымская правда», яку випускала Ялтинська підпільна організація²¹. Підпільники доставляли її у найвіддаленіші кутки Кримського півострова. В одному з номерів газети підпільники писали: «Товариші! Близько той день, коли фашистські пси будуть вигнані з меж Криму. За всі руїни, завдані нашій країні, незабаром відповість не німецький народ, а згряя фашистських ватажків... Товариші! В сучасній війні перемога створюється не тільки на полях боїв, а й в тилу: в цехах фабрик, заводів, у лабораторіях вчених, на шахтах та рудниках і на селянських полях. Перемога здобувається у впертому і самовідданому труді. Завдання всього населення Криму — допомогти всіма силами, хто чим може, не даючи фашистам на фронт ні сировини, ні матеріалів, ні продуктів...

Товариші! Знищуйте ватажків фашистської армії та їхніх посіпак. Пускайте під укіс військові ешелони, не здавайте врожаю фашистським окупантам, спалюйте їхні склади з боєприпасами і продовольством, саботуйте на виробництвах...»./ /

Севастопольська підпільна організація під керівництвом В. Д. Ревякіна розгорнула велику агітаційну роботу в тилу фашистів. В грудні 1942 р. підпільники почали випускати листівки. Активними помічниками

¹⁹ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 3-с, од. зб. 1736, арк. 90.

²⁰ Там же, ф. 156, оп. 156, од. зб. 3177, арк. 24.

²¹ Там же, од. зб. 4301, арк. 6.

по розмноженню листівок були комсомолки Ж. Захарова, А. Меченосова, А. Лопачук, Л. Нефедова та ін. Спочатку листівки писали від руки, іноді ілюстрували їх карикатурами. Але це не задовольняло підпільників. Вони посилено працювали над обладнанням друкарні. Шрифт для неї поступово (по кілька літер на день) винесла з друкарні, яка належала міській управі, Ж. Захарова.

10 червня 1943 р. вийшов перший номер підпільної газети «За Батьківщину!». Вона виходила регулярно, двічі на місяць, тиражем 500—600 примірників. Редактором її був колишній студент суднобудівного технікуму Г. Гузов, до складу редколегії входили Ж. Захарова, червонофлотці К. Анзин і Воронов, робітник Калганов та ін. Газету можна було зустріти скрізь: на вулицях, підприємствах, на стінах зруйнованих будинків, у таборах військовополонених. В руках комуністів це була сильна і гостра зброя.

Про роль і значення газети в житті міста свідчить хоч би той факт, що гітлерівці за викриття друкарні обіцяли нагороду в 50 тис. крб., забезпечення продовольством і можливість виїхати до Німеччини. Про це скрізь у місті були розвішані об'яви.

Крім видання листівок і газет друкарським способом, майже кожна підпільна організація розповсюджувала листівки, надруковані на машинці або написані від руки. Часто підпільники писали невеликі заклики і вивішували їх на видних місцях у містах та селах. Ялтинці добре пам'ятають такий випадок. В один з вихідних днів біля міської управи, яка була закрита, стояли групи людей і жваво обговорювали незвичайне повідомлення, ввішене на дошці об'яв. На вітрині з написом: «Ялтинська міська управа повідомляє жителів міста» був приклеєний лист ватману з великим заголовком: «Про розгром німецько-фашистських військ під Москвою». Жителі підходили і читали зведення Радінформбюро, яке вивісили комсомольці під керівництвом Н. Лисанової.

Жителі міста Білогірська були свідками таких подій. Одного разу фашисти вивісили об'яву про обов'язкову здачу зброї населенням. Ранком біля цього наказу з'явилась невелика листівка: «Товариші! Зброю не здавайте, бо вона згодиться для боротьби проти фашистів». Біля об'яви «Громадяни, хто знає місцеперебування партизанів, просимо повідомити поліцію» (за повідомлення обіцяли велику винагороду) з'явився лаконічний напис-плакат: «Зрадників у нас немає». Ці невеликі листівки-заклики писали комсомольці М. Бойко, І. Мірошниченко та І. Попов, члени підпільної організації.

В розпорядженні багатьох підпільних організацій були радіоприймачі. Підпільники слухали зведення Радінформбюро, переписували їх від руки в кількох примірниках і поширювали серед населення.

Багато сміливості, дотепності і спритності проявляли підпільники в поширенні радянської літератури. Так, члени Сімферопольської підпільної комсомольської організації розкладали радянські листівки в читальному залі міської бібліотеки, члени Ялтинської і Керченської організацій посилали листівки поштою жителям, іноді вкидали в поштові скриньки, розкидали в парках, на ринках тощо. Завдяки невтомній діяльності підпільників населення Криму було добре інформоване про становище на фронтах Великої Вітчизняної війни, про трудові подвиги працівників промисловості і сільського господарства Радянської країни.

Велика роль у розкладі окупаційних військ належала політичній роботі підпільників. Всі підпільні партійні організації проводили величезну роботу серед солдатів і офіцерів окупаційних військ. Так, в одній з листівок до румунських солдатів підпільники Сімферополя писали: «Ось уже майже три роки, як ви, обдурені Антонеску і Гітлером, проли-

ваєте свою кров на російській землі. В ім'я чого ви воюєте? В ім'я чого ви залишили свій дім, сім'ї і жертвуєте собою?». Далі йшов опис бойових успіхів Радянської Армії на фронтах, закінчувалась листівка закликом: «Поверніть зброю проти німців. Переходьте до партизанів, допомагайте Червоній Армії швидше визволити Крим від німецьких лиходіїв».

Велику роботу серед румунських солдатів провели підпільники Ялти, Сімферополя та північних районів Криму. В результаті сміливих дій підпільників багато румунських солдатів (Апостол Тома, Козьма Костика, Сешан Іоан, Муцон Михайло, Василеску Костянтин та ін.) перейшли до партизанів. Разом з партизанами вони відважно билися проти німецьких загарбників.

Деякі румунські солдати, перебуваючи на службі в окупаційній армії, розповсюджували листівки та проводили усну пропаганду, виконували одержані від партизанів і підпільників завдання розвідувального характеру. До таких належали Михайлеску В. Михайло, Георгі Марінеску, Лазар Ф. Георгі, Іонеску Георгі, Микола Камбарі, Микола Мутту та ін. Указом Президії Верховної Ради СРСР за доблесть і мужність, проявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, вони були нагороджені медаллю «Партизану Вітчизняної війни».

Внаслідок агітаційної роботи, яку здійснювали серед солдатів Першої словацької піхотної дивізії підпільники Первомайського району (під керівництвом М. М. Пригарина, М. П. Нілова і А. Ф. Цапліна), Красноперекопського району (під керівництвом І. П. Кондратова), евпаторійської організації (під керівництвом Ф. А. Павлова) та ін., до партизанів перейшло кілька груп солдатів з першої піхотної дивізії. З солдатів-словаків, які входили до складу першої бригади Північного з'єднання партизанських загонів Криму, була створена бойова група під керівництвом Йозефа Белко.

Бюро Кримського обкому партії в своєму рішенні від 24 серпня 1943 р. націлювало підпільні організації на посилення диверсійної роботи на комунікаціях ворога. Особливо активну диверсійну роботу проводили підпільники Сімферополя, Севастополя, Ялти, Керченського півострова та багатьох сільських районів Криму.

Ось кілька прикладів: 14 жовтня 1943 р. члени «СПО» (Сімферополь) під керівництвом П. Бражнікова підклали міни в залізничний состав. Вибухом було знищено три цистерни з бензином. 5 листопада 1943 р. члени патріотичної групи Єфремов, Левицький і Лавриненко на станції Сімферополь заклали міни в німецький ешелон з боєприпасами. В результаті вибуху було знищено всі боєприпаси, зруйновано станцію Бітумна і пошкоджено залізничну колію. Рух поїздів було затримано на добу. Того ж дня члени «СПО» В. Бабій, В. Ланський, В. Єнджеяк і А. Басс висадили у повітря на сімферопольській нафтобазі кілька бочок з бензином. 16 лютого під керівництвом В. К. Єфремова були закладені міни в залізничний состав. Вибухла одна цистерна з бензином, шість вагонів з продовольством і близько 30 порожніх вагонів. 23 січня члени «СПО» В. Єнджеяк, В. Алтухов, Б. Єригов заклали міни в склад з боєприпасами в радгоспі «Червоний». Вибухи тривали кілька годин. Був знищений склад, вбито і поранено багато ворожих солдатів²².

На станції Остряково члени патріотичної групи М. Шевченко, Камінський та ін. з листопада 1943 р. по квітень 1944 р. засипали скляним порошком букси 207 вагонів. В результаті вагони на шляху псувалися, відбувались аварії, рух поїздів затримувався.

²² Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 3177, арк. 32—34.

На сімферопольському хлібозаводі члени патріотичної групи — інженер Гущенко, механік Дрема, кочегар П. П. Топалов, керівник групи, комуніст, вчинили близько 200 малих і великих аварій печей, що призвело до браку понад 80 т хліба. Вони ж знищили близько 30 тис. хлібних форм, вивели з ладу паровий котел. Підпільники перепалили і перевели в перегар 1200 т палива і забракували близько 300 т хліба²³.

За весь період діяльності підпільники Сімферополя вчинили 63 великих диверсії і провели кілька збройних нападів на фашистські об'єкти. В результаті здійснених бойових операцій було висаджено в повітря 11 військових ешелонів з боєприпасами і військовою технікою і знищено, за далеко не повними даними, понад 250 т пального²⁴.

Активну бойову діяльність на комунікаціях ворога розгорнули підпільники Севастополя. Група підричників, в яку входили М. Акімушкін, В. Горлов, В. Кочегаров та його син Віктор, М. Шанько, К. Куликов та ін., виводила з ладу рухомий склад, розбирала залізничні колії, в результаті чого поїзди йшли під укіс, затримувала ремонт паровозів. Група підірвала три ешелони з боєприпасами, 38 вагонів із снарядами злетіли у повітря. Сміливо діяла група підричників під керівництвом П. Д. Сильникова на судоверфі. Патріоти псували верстати і цінні матеріали, саботували підйом суден, знищували плавучі засоби противника.

Восени 1942 р. підпільники висадили у повітря судно «Оріон», підпалили матеріальний склад²⁵. Члени організації Горлов і Балашов за завданням «КПОВТН» вивели з ладу баржу і підпалили склад з медикаментами. Керівник групи підричників М. Терещенко підірвав котли електростанції в північному доку. Термінові роботи по ремонту суден були зірвані через відсутність електроенергії²⁶.

Підпільники Ялти спалили лісопилку, яка готувала матеріали для будівництва воєнних укріплень. В одній з ворожих автоколон вони вивели з ладу 83 автомашини, відкривши крани автоцистерн і виливши на землю 3 т бензину. Були пошкоджені холодильники, в результаті чого близько 100 т продуктів, призначених для окупаційної армії, були зіпсовані²⁷. Група підпільників під керівництвом А. С. Мицька кілька разів виводила з ладу електростанцію. У вересні 1943 р. підпільники спалили генератори електричного струму. Відбудувати електростанцію на повну потужність фашистам так і не вдалося²⁸. Підпільники загопили склади з боєприпасами, які знаходились у підвалі санаторію ім. Чехова. Боєприпаси були зіпсовані.

Підпільники Криму розгорнули велику роботу по врятуванню населення від угону в рабство до фашистської Німеччини і по визволенню військовополонених. У Сімферополі лікарі-патріоти Зеленська, Делямуре, працівники лікарні Кондратьєва, Самарська, Головини (мати і дочка) видавали довідки про різні захворювання. Неодноразово вони переховували в лікарнях поранених партизанів, військовополонених, що втекли з таборів, підпільників, яким загрожував арешт.

У січні 1944 р. члени «СПО» В. Бабій, А. Косухін, В. Єнджеяк та ін. вчинили сміливий збройний напад на німецький госпіталь, визволи-

²³ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 3177, арк. 39.

²⁴ Там же, арк. 37.

²⁵ «История города-героя Севастополя», К., стор. 267.

²⁶ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 4243, арк. 1.

²⁷ Там же, од. зб. 4301, арк. 17.

²⁸ Там же, арк. 19.

ли 8 полонених офіцерів і солдатів Радянської Армії, переправили їх у ліс до партизанів, а потім — на «Велику землю»²⁹.

Феодосійська підпільна організація, керована Н. М. Листовни-чою, важливе місце у своїй роботі відводила визволенню військовополонених. Визволених військовополонених підпільники направляли в ліс, де вони вступали у партизанські загони. В одній з доповідних записок Н. М. Листовнича писала в обласний підпільний партійний центр: «...Ми приступили до визволення людей з фашистського полону і, одягаючи їх в те, що могли дістати, відправляли в ліс з метою організації загону. Таким чином з табору військовополонених визволено і направлено в загін 55 чоловік кращих людей. Крім того, три чоловіки відправлено на катері на «Велику землю»... Таким чином, партизанський загін організовано і він функціонує. Нині проводиться робота по створенню диверсійної групи. Робота по визволенню провадиться»³⁰. Всього феодосійська підпільна організація визволила близько 600 військовополонених³¹.

Багато військовополонених було визволено підпільниками Севастополя. Деяких влаштували в Севастополі, вони працювали у підпіллі, інших переправили в ліс, в партизанські загони.

Багеровська підпільна організація на Керченському півострові визволила близько 100 військовополонених, які вступили в партизанський загін, створений підпільною організацією.

Підпільники проводили невтомну розвідувальну роботу, постачаючи командуванню Радянської Армії і партизанам дані про противника. Вони повідомляли про наявність військ противника на півострові, їх озброєння, розташування вогневих точок. Патріоти збирали відомості про рух поїздів, характер вантажів, які вони перевозили, про моральний дух і боєдатність фашистської армії. Так, підпільна організація Красноперекопського району під керівництвом І. П. Кондратова систематично передавала відомості про чисельність, озброєння і наміри ворога в Північному Криму. Підпільна група під керівництвом М. Т. Єгорова (Джанкойський район) інформувала командування Радянської Армії про пересування залізничних составів. Користуючись її даними, радянські літаки, неодноразово бомбили скупчення ворожих ешелонів на залізничному вузлі в Джанкої.

Підпільники М. О. Баришев і С. Є. Козлов з Сімферополя та інженер Шатковський з Феодосії склали плани цих міст, нанесли на них вогневі точки противника, склади боєприпасів та зброї і переправили командуванню партизанів Криму.

Солдат румунського гірськострілкового корпусу Михайлеску В. Михайло передав командуванню партизанів карту із зазначенням розташування ворожих військ, їх опорних пунктів, зброї, вогневих точок.

Важка боротьба в тилу ворога не обходилась без жертв. Загинули у катівнях гестапо відважні організатори підпілля, комуністи і комсомольці О. А. Волошинова, Б. І. Хохлов, В. К. Єфремов, В. Д. Ревякін, М. Терещенко, І. П. Кондратов, Н. Лисанова та багато інших. Але на зміну загиблим вставали нові борці, і народна боротьба в тилу ворога розгоралася з більшою силою.

Таким чином, комуністичне підпілля в Криму виникло з перших же днів окупації. Під керівництвом комуністів в усіх районах Криму роз-

²⁹ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 3177, арк. 28.

³⁰ Там же, од. зб. 4316, арк. 1.

³¹ Там же, од. зб. 4319, арк. 1.

горнулася самовіддана боротьба радянських патріотів проти іноземних загарбників.

Боротьба проти німецько-фашистських окупантів не була справою комуністів-одиначок, а з самого початку розгорталась як загальнонародна боротьба. В період фашистської окупації в Криму діяло близько 200 підпільних груп і організацій. Комуністи і безпартійні патріоти, організатори підпілля І. А. Козлов, П. Р. Ямпольський, М. Д. Луговий, І. Г. Генев, І. С. Дяченко, В. Д. Ревякін, Н. М. Листовнича, І. П. Кондратов, О. А. Волошинова та ін. проявили справжній героїзм в організації мас на боротьбу проти окупантів.

Підпільники провели велику підривну роботу в тилу фашистських військ. Вони поширювали зведення Радінформбюро, випускали листівки, допомагали партизанам поповнювати їх загонами зброєю та продовольством, а радянським військовополоненим — тікати з таборів. У німецьких гаражах та на складах вони знищували пальне, пускали під укіс ворожі ешелони, організовували саботаж на підприємствах. Через своїх людей в поліції, на біржі праці та в інших установах підпільники знищували списки осіб, намічених до угону на фашистську каторгу в Німеччину.

Широка масово-політична робота партійних організацій, успішні бойові операції партизанів сприяли розвитку руху трудящих Криму. Населення піднімалось на активну боротьбу.

Товариш М. С. Хрущов у звітній доповіді XVI з'їздові КП(б)У в 1949 р. говорив про підпільників: «Вони піднімали патріотичний дух радянських людей і створювали умови для росту партизанського руху...

Комуністи-підпільники з честю виправдали високе довір'я партії. Незважаючи на нечуваний терор, німцям не вдалося придушити більшовицьке підпілля»³².

На чолі всенародної боротьби трудящих Криму стояла випробувана в боях Комуністична партія. У важких умовах найжорстокішого фашистського режиму комуністи були вожаками мас і активними учасниками боротьби в тилу ворога за свободу і незалежність нашої Батьківщини.

³² М. С. Хрущов, Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, стор. 10.

М. В. БЕЛЬСЬКА

ВИНИКНЕННЯ І ПОШИРЕННЯ РУХУ НОВАТОРІВ У ВАЖКІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (1933—1935 рр.)

Новий історичний період розвитку Радянської країни — період розгорнутого будівництва комунізму — викликав до життя і нові форми соціалістичного змагання. Такою формою, що найбільше відповідає сучасному етапові комуністичного будівництва, став випробуваний життям рух колективів і ударників комуністичної праці. Цей патріотичний рух, який став нині справді всенародним, увібрав у себе все краще, що нагромадили мільйони учасників соціалістичного змагання в нашій країні за роки Радянської влади. Паростки комуністичного ставлення до праці великий Ленін з геніальною прозорливістю розглядав ще в перших комуністичних суботниках. Вони розвинулися потім в ударництві, а пізніше — в могутньому русі новаторів виробництва — у стахановському русі, що розгорнувся в роки другої п'ятирічки.

Стахановський рух, двадцятип'ятиріччя виникнення якого минуло у серпні цього року, був породжений великими завданнями соціалістичного будівництва в нашій країні. Охопивши широкі маси робітників, стахановський рух відіграв величезну роль у зміцненні Радянської країни, у прискоренні побудови соціалізму. Національною гордістю українського народу є те, що цей рух новаторів виник на Україні, у вугільному Донбасі.

Соціалістичне змагання на початку другої п'ятирічки набуло значного поширення серед робітників важкої промисловості України. Основні форми його були такими ж, як і в роки першої п'ятирічки, — ударництво, боротьба за зустрічний промфінплан, громадські буксири, госпрозрахункові ударні бригади, а також ізовський рух, названий на честь славного донецького вибійника М. Ізотова, який поставив завдання боротись не тільки за високу продуктивність праці, а й за передачу передового досвіду іншим робітникам. Чимале значення для розвитку творчої активності робітників і підвищення продуктивності їх праці мали конкурси агрегатів, цехів, підприємств і цілих галузей промисловості, що проводилися в перші роки другої п'ятирічки.

У 1935 р., напередодні виникнення стахановського руху, соціалістичним змаганням було охоплено в Донбасі 56% усіх робітників, на залізородних рудниках Кривого Рогу — 61%, у чорній металургії України — 77%¹.

Таким чином, основна маса робітників брала участь у соціалістичному змаганні. Це стало передумовою дальшого його зростання. Однак стахановський рух не був простим збільшенням кількості тих, що зма-

¹ «Статистический справочник ВЦСПС», вып. II, М., 1935, стор. 36.

галися. Він виник як якісно новий рух, що ґрунтувався на докорінних змінах у промисловості, у техніці виробництва, в самих робітниках (мається на увазі зростання їх свідомості, технічної грамотності, значного поліпшення їх матеріального становища).

Розгляньмо коротко ці передумови стахановського руху.

Як відомо, в роки реконструкції все народне господарство, в першу чергу важка промисловість, розвивались прискореними темпами. Тільки за роки другої п'ятирічки, наприклад, продукція важкої промисловості України зросла в 2,2 раза². Особливо швидко розвивались машинобудування, хімічна промисловість, виробництво електроенергії, чорна металургія. Виробництво зростало за рахунок будівництва нових і докорінної реконструкції діючих підприємств. Розвиток промисловості України на цілком новій технічній базі привів до того, що на кінець другої п'ятирічки 87,8% всієї промислової продукції давали нові і реконструйовані підприємства. Причому такі галузі важкої промисловості України, як енергетична, вугільна і залізрудна, повністю оновили своє устаткування за роки реконструкції, чорна металургія — на 99,9%³.

Застаріле устаткування замінювалось новим, досконалішим, витіснялася ручна праця. Так, у Донбасі, який щодо механізації в другій п'ятирічці вийшов на перше місце у світі, випередивши розвинені капіталістичні країни, місце обушка зайняв відбійний молоток, що працює на стислому повітрі, і врубмашина; з'явилися електровози та інші механізми. В чорній металургії в зв'язку з механізацією ручну працю каталів замінювали завалочні машини, прибиральників металу — розливочні машини тощо.

Однак використовувалась нова техніка далеко не повністю. У вугільній промисловості України, наприклад, на початку 1935 р. діяли лише 74% врубмашин і 49% відбійних молотків. Середньомісячна продуктивність врубмашини становила 2,7 тис. т вугілля, тоді як передові машини давали 10—11 тис. т і більше⁴.

Отже, великими були невикористані резерви виробництва, які треба було привести в дію і поставити на службу соціалістичному будівництву. Успішне освоєння нових підприємств, складної техніки, потребувало різкого підвищення технічних знань більшості робітників у найкоротші строки. За 3—5 років треба було здійснити справжній стрибок у підвищенні культурно-технічного рівня робітників.

Виходячи з цього, Комуністична партія на початку п'ятирічки розгорнула велику роботу по технічному вихованню робітників, особливо у важкій промисловості. Ніколи ще не було такого широкого розмаху і такої різноманітності форм технічного навчання робітників, як в роки другої п'ятирічки. Технічне навчання набуло масового характеру. За 1933—1935 рр. тільки в курсовій мережі на підприємствах важкої промисловості України закінчили навчання і склали технічні іспити 468,6 тис. чоловік^{5а}, а всього за роки другої п'ятирічки іспити склали 621,8 тис. чол. — 66% усіх робітників важкої промисловості України⁵.

Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу стало найважливішою умовою розвитку масового соціалістичного змагання.

² «Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР», М., 1939, стор. 127.

³ «Соціалістична Україна. Статистичний збірник», К., 1937, стор. 22.

⁴ Э. Ю. Локшин, Очерки истории промышленности СССР, М., 1956, стор. 219.

⁵ «Соціалістична Україна. Статистичний збірник», стор. 139.

^{5а} Підраховано за даними збірки «Культурне будівництво Української РСР», К., 1940, стор. 55.

Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін вказував, що піднесення загальноосвітнього і культурного рівня трудящих дуже впливає на розвиток ініціативи і активності робітників, сприяє зміцненню трудової дисципліни і зростанню продуктивності праці. Але поки культурно-технічний рівень робітників був порівняно низьким, соціалістичне змагання не могло так дійово впливати на освоєння і розвиток техніки, новаторство ще не було таким масовим явищем, як наприкінці другої п'ятирічки, коли більшість робітників успішно освоїла нову техніку, навчилась використовувати її до кінця.

Неабияке значення для розвитку руху робітників за підвищення продуктивності праці мало поліпшення їх добробуту в роки другої п'ятирічки. Заробітна плата робітників важкої промисловості України за роки другої п'ятирічки зросла вдвоє⁶, а гірників Донбасу — навіть більш як у два рази⁷.

Водночас систематично знижувалися ціни на товари народного споживання. В середньому за п'ятиріччя державні ціни знизилися у півтора — два рази⁸, а колгоспні — ще більше, у 2,5—3 рази⁹. Витрати держави на соціальне забезпечення робітників зросли вдвоє, а на охорону здоров'я — вчетверо.

Значно поліпшились умови праці і побуту робітників. Вони стали краще харчуватись, одягатись. Маючи найкоротший у світі робочий день, трудящі нашої країни могли більше, ніж раніше, відпочивати, вчитись, культурно розважатись.

Прямим наслідком поліпшення матеріального добробуту робітників стало зміцнення їх здоров'я, підвищення народжуваності і зниження смертності в робітничих сім'ях. За рівнем народжуваності промислові центри України наприкінці другої п'ятирічки стояли на першому місці серед міст світу.

Постійне піклування Комуністичної партії про добробут робітників сприяло їх трудовим успіхам. Почуття господаря країни, впевненість у правильності політики Комуністичної партії, відданість справі побудови соціалізму запалювали робітників на трудові подвиги.

Стахановський рух виник самочинно, знизу, з ініціативи самих робітників. Він сприяв зростанню заробітків робітників, дальшому поліпшенню їх добробуту. В цьому одна з причин його швидкого поширення.

Пролетарі капіталістичних країн, незважаючи на всі спроби буржуазії обрехати, очорнити рух новаторів виробництва в країні соціалізму, чудово зрозуміли причини трудового ентузіазму радянських робітників. Наприклад, газета французької конфедерації праці «Ля ви уврієр» писала: «Досягнення, викликане прикладом Стаханова, блискуче символізує нове ставлення радянського робітничого класу до праці, вільної від експлуатації. Люди, їх свідомість, їх ставлення до праці змінилися в процесі соціалістичного виховання. Праця стала для робітників і колгоспників СРСР справою честі, і, щоб виконати її, кожний прагне дати все краще, що у нього є: свій хист, свій ентузіазм, свою кмітливість, свою енергію. Бо чим кращі і більші результати їх праці, тим багатшою і могутнішою стає вся країна, тим вищий її матеріальний і культурний рівень»¹⁰.

⁶ Підраховано за даними збірки «Соціалістична Україна, Статистичний збірник», стор. 96.

⁷ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 63, од. зб. 305, арк. 32.

⁸ Журн. «Плановое хозяйство», 1936, № 8, стор. 108—109.

⁹ «Соціалістична Україна, Статистичний збірник», стор. 97.

¹⁰ Цит. за журн. «Красный Интернационал профсоюзов», 1935, № 24, стор. 11—12.

Таким чином, до 1935 р. у важкій промисловості України були всі основні передумови для руху новаторів: оснащеність промисловості новою, найпередовішою у світі технікою, наявність у ній великих невикористаних резервів, люди, які освоїли цю техніку, значне зростання матеріального добробуту і культурно-технічного рівня виробничників, їх висока свідомість, вихована Комуністичною партією в ході соціалістичного будівництва. Отже, цей рух був підготовлений всім ходом соціалістичного будівництва під керівництвом партії.

Не випадковим було й те, що стахановський рух виник у Донбасі. В середині другої п'ятирічки Донбас являв собою передовий у технічному відношенні вугільний басейн. Докорінно змінились його шахти, оснащені передовою технікою, змінились умови праці під землею. Що ж до зрушень у матеріальному становищі робітників, то у гірників Донбасу вони були особливо яскравими, бо тут до революції була надзвичайно гострою потреба в житлі, не вистачало води, заробіток шахтарів був дуже низьким. Комуністична партія приділила виключну увагу поліпшенню умов праці і побуту гірників.

Великих успіхів домоглися робітники Донбасу в другій п'ятирічці і в підвищенні технічного рівня. В 1934 р. за організацією технічного навчання робітників Донбас вийшов на перше місце серед економічних районів країни¹¹. У 1935 р., коли на підприємствах важкої промисловості країни розгорнулося соціалістичне змагання за краще складання робітниками державного технічного іспиту, Донбас також ішов попереду¹².

Так Комуністична партія підготовляла умови для розгортання руху новаторів виробництва, що сколихнув усю масу робітників і відіграв неабияку роль у прискоренні всього соціалістичного будівництва. Роль партії не обмежилась лише створенням умов для нового етапу змагання робітників. Заслуга комуністів — і в його організації, в тому поширенні, якого воно набуло, нарешті — в активній особистій їх участі в цьому русі. Найкраще це видно на прикладі партійної організації Донбасу. Завдяки невтомній виховній і організаторській роботі ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У на Донбасі зросли міцні партійні кадри, які навчились підтримувати ініціативу робітників, підмічати і поширювати все те нове, що народжувалося в їх середовищі і сприяло підвищенню продуктивності праці.

Комуністи шахти «Центральна-Ірміно», де вперше зародився рух новаторів, активно боролися за виконання плану видобутку вугілля. Однак, незважаючи на високий рівень механізації та на ґрунтовні технічні знання робітників, шахта відставала. Заважала погана організація праці, неповне використання механізмів. Партійна організація шахти, занепокоєна таким становищем, оголосила конкурс на кращого вибійника, звернулася до робітників із закликом ліквідувати заборгованість по вугіллю. Стаханову, який добре оволодів технікою, партійна організація шахти запропонувала конкретно продумати, як краще організувати роботу. Разом з партійною організацією О. Стаханов розробив новий метод праці, який дозволив йому в ніч з 30 на 31 серпня 1935 р. за 6 годин роботи видобути 102 т вугілля, виконавши 14 норм.

31 серпня на шахті відбулося позачергове засідання партійного комітету. Партком зумів розгледіти в цьому рекорді початок нової

¹¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 7237, оп. 7, спр. 73, арк. 66.

¹² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1280, оп. 1, спр. 63, арк. 76.

форми соціалістичного змагання і надати йому великого політичного значення. Всім начальникам дільниць, парторгам, профоргам було запропоновано вивчити метод Стаханова. Партійний комітет, щоб швидше поширити нові методи праці, організував виступ О. Стаханова перед робітниками, зустріч його з вибійниками та ін.

Партійна організація України під керівництвом ЦК КП(б)У зразу ж розгорнула велику роз'яснювальну роботу по впровадженню нових методів праці. Добиваючись авангардної ролі комуністів у цьому русі, партія широко застосовувала такі форми масово-політичної роботи, як звіти комуністів-начальників змін, дільниць і цехів про стан стахановського руху в їх колективах, звіти окремих робітників-комуністів, скликання стахановських зльотів, відрядження робітників для ознайомлення з новими методами праці тощо.

Вже 1 вересня повідомлення про рекорд Стаханова опублікувала обласна газета «Социалистический Донбасс». 2 вересня на сторінках цієї ж газети Стаханов сам розповів про свій метод роботи. Повідомлення про нові рекорди новаторів газета друкувала також 5, 9, 10 вересня і в наступних номерах. Тисячі газет України — від фабрично-заводських до центральних — рознесли звістку про рекорди Стаханова, а 6 вересня, коли про це повідомила «Правда», про початок нового руху дізналась вся країна.

Таким чином, партійна організація Донбасу, керована Центральним Комітетом, підготувала, організувала і очолила поширення руху робітників-новаторів. Відзначаючи цю заслугу партійних організацій промислових центрів, і в першу чергу Донбасу, Г. К. Орджонікідзе писав у телеграмі, надісланій зльоту стахановців автотракторної промисловості: «...Величезне значення в організації стахановського руху мають наші партійні організації на місцях. Без їх активної підтримки стахановський рух не може перемогти. Тільки завдяки чудовій і енергійній роботі Донецького обкому нашої партії по організації стахановського руху і його нищівному удару по ворогах стахановського руху він зростає у всесоюзний рух»¹³.

Стахановський рух, очолений комуністами, поширювався з надзвичайною швидкістю. Вже 3 вересня парторг дільниці, де працював О. Стаханов, М. Дюканов перебив перший рекорд, давши 122 т вугілля за зміну. 4 вересня рекорд М. Дюканова повторив комсомолец Терехін, вибійник шахти ім. К. Маркса. 5 вересня вибійник шахти «Центральна-Ірміно» комсомолец Концедалов вирубав за зміну 125 т вугілля, перебивши середню в Донбасі продуктивність у 18,6 раза. 7 вересня вибійник шахти ім. К. Маркса Савченко вирубав за зміну 151 т — 65% місячної норми і т. д.

В перших числах вересня у змагання включились робітники інших спеціальностей — врубмашиністи, машиністи електровозів та ін. 10 вересня, наприклад, врубмашиніст Долгополов на шахті «Щеглівка» № 1 за 3 години виконав норму на 400%¹⁴. Врубмашиніст шахти № 21 ім. Будьонного (Чистяківський район) Ісаєв 11 вересня при завданні 24 м прорубав 107 м¹⁵.

Незабаром у рух новаторів включилися робітники інших галузей промисловості. Особливо швидко він поширювався в машинобудуванні, в залізорудній промисловості Кривбасу. Бурильник Колков з шахти «Комінтерн» поставив рекорд, виконавши змінне завдання на 233%.

¹³ Г. К. Орджонікідзе, Статті и речи, т. 2, М., 1945, стор. 690.

¹⁴ Газ. «Социалистический Донбасс» (орган Донецького обкому і Сталінського міськкому КП(б)У, облвиконкому і облпрофради) від 11 вересня 1935 р.

¹⁵ Газ. «Социалистический Донбасс» від 14 вересня 1935 р.

На шахті ім. Мошиченка бурильник Овчаренко дав 300% виробітку. Бурильник шахти «Першотравнева» Тинок дав 200 т руди за зміну при нормі в 35 т¹⁶.

На початку вересня з'явилися перші стахановці і в чорній металургії України. Перша бригада на домні № 5 Єнакіївського заводу виплила 270 т високоякісного чавуну, перевивши завдання на 35 т¹⁷. Бригада майстра Бобкова на домні № 4 макіївського заводу ім. Кірова перекрыла світовий рекорд, довівши коефіцієнт використання корисного обсягу печі до 0,69¹⁸.

Стахановський рух з перших же днів очолили комуністи. Стахановець-вибійник шахти ім. Артема тресту «Дзержинськвугілля» І. Капшай писав: «За 6 місяців роботи я зробив 18 місячних норм. Мої учні працюють майже на всіх дільницях. Я комуніст... Я повинен бути попереду, щоб виправдати це звання»¹⁹.

Комуністка-стахановка, десятник першого рудного двору Дніпропетровського заводу металургійного устаткування Подушко добила таких результатів: зменшила кількість робітників у своїй бригаді на 16 чол., збільшила кількість подач руди для печей з 32 до 42²⁰. Парти́йна група тов. Глоби на заводі ім. Леніна очолила роботу всієї бригади. Стан № 4, де працювала ця бригада, наприкінці 1937 р. одержав перехідний заводський прапор. 33 члени цієї бригади одержали звання майстрів першого класу²¹.

Велику роботу по організації стахановського руху здійснювали комуністи всього заводу ім. Леніна. Вони проводили бесіди, читки газет робітникам, особистим прикладом запалювали їх на трудові подвиги. 20 січня 1936 р. комуніст Гордієнко очолив оперативні роботи по врятуванню плавки, яка могла вийти за поріг через відсутність магнезиту. Завдяки його героїзму і кмітливості плавка була врятована, аварія ліквідована²².

Організований і керований Комуністичною партією, стахановський рух зростає з кожним днем. На кінець 1935 р. не було жодного підприємства у важкій промисловості України, де стахановський рух не став би масовим. Наприклад, на заводі ім. Дзержинського на 1 січня 1936 р. працювало 4245 стахановців, на заводі ім. Комінтерну — 1322, на ворошиловградському заводі ім. Жовтневої революції — 5152, на Харківському тракторному — 2786 і т. д.²³

Стахановський рух вийшов за межі України і поширився на підприємствах усієї країни. Почин українських робітників підхопили прокатники «Красного Сормова», ковалі Московського і Горьковського заводів, гірники Підмосковного вугільного басейну і Караганди, уральські металісти і ленінградські машинобудівники. З важкої промисловості рух новаторів перекинувся у легку, де його зачинателями виступили взуттєвики і текстильники. Скрізь робітники проявляли справжній ентузіазм і відданість справі побудови соціалізму в нашій країні.

¹⁶ Газ. «Зоря» (орган Дніпропетровського обкому КП(б)У і облвиконкому) від 20 вересня 1935 р.

¹⁷ Газ. «За метал» (орган завкому КП(б)У єнакіївського заводу) і профкому Спілки працівників металургійної промисловості півдня від 12 вересня 1935 р.

¹⁸ Газ. «За индустриализацию» (орган Наркомважпрому СРСР) від 30 вересня 1935 р.

¹⁹ Газ. «Социалистический Донбасс» від 6 вересня 1937 р.

²⁰ Парти́йний архів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 18, оп. 18, од. зб. 2339, арк. 58.

²¹ Там же, од. зб. 472, арк. 125—126.

²² Там же, од. зб. 2939, арк. 55—56.

²³ «Статистический справочник ВЦСПС», вип. II, 1936, стор. 49.

Ніколи ще робітники так не прагнули до трудових подвигів, як у той період. Про це прагнення робітників заявляла більшість присутніх на травневому пленумі ЦК КП(б)У 1936 р., який розглянув питання про розвиток стахановського руху в Донбасі.

Один з делегатів Донбасу, наприклад, заявив: «Чи хочуть робітники працювати по-стахановському? Так, вони горять бажанням і просто б'ються за стахановські методи роботи. Той, хто бачив шахтарів, легко може здобути таке враження: вони вимагають, щоб їм дали можливість працювати по-стахановському»²⁴.

Про героїзм робітників писали всі газети, журнали. Кожного дня вони друкували нові й нові повідомлення про трудові успіхи вже не окремих робітників, а великих колективів.

На IX пленумі Харківського обкому партії у січні 1936 р. представник ХТЗ розповів: «До нас на завод приїхали п'ятисотниці Марія Глоба та інші. Коли комуніст Осика сказав їм: я берусь дати 61 раму,— то всі захвилювались, як же ти даси 61 раму? Тепер Осика дає 105 рам, а бригадир Мельников, який змагається з ним,— 109 рам. Хочу відзначити те здорове змагання, яке є на конвейері. Якщо одна зміна дає 105 рам, то друга обов'язково дасть більше хоч би на одну раму... У нас на дільниці кожний хоче бути героєм, хоче бути рекордистом. Тепер усі 180 чоловік дільниці — стахановці»²⁵.

Важливу роль у поширенні руху новаторів відіграла перша Всесоюзна нарада стахановців, що відбулася в Москві 14—17 листопада 1935 р. У нараді взяли участь три тис. передових робітників промисловості і транспорту, які досягли високої продуктивності праці. Зачинателі руху новаторів, партійні організатори шахт, рудників, заводів розповідали про свої успіхи, ділились досвідом нової організації праці.

Нарада розкрила значення стахановського руху як могутньої сили, що відкинула старі технічні норми і затверджувала нові, вищі. Значно збільшуючи продуктивність праці, перекриваючи рівень її, досягнутий в розвинутих капіталістичних країнах, стахановський рух відкривав практичну можливість для дальших успіхів у будівництві соціалізму.

В своєму виступі на нараді Й. В. Сталін пов'язав появу і розвиток стахановського руху із справою переходу від соціалізму до комунізму, оскільки цей рух підготовляв всі умови для знищення істотних відмінностей між розумовою та фізичною працею. Нарада вказала на необхідність дальшого всемірного розгортання стахановського руху.

Обговорення матеріалів першої Всесоюдної наради стахановців викликало на підприємствах України нове піднесення соціалістичного змагання.

Чисельність новаторів і їх трудові успіхи були б ще більшими, якби не ряд причин, що заважали розвитку творчої ініціативи робітників. Розвитку руху новаторів виробництва перешкоджав консерватизм деякої частини господарників та інженерно-технічних працівників, які не хотіли займатись організацією умов для роботи робітників-новаторів. Траплялися такі господарники, які вітали і схвалювали стахановський рух, але не вміли знайти конкретних форм допомоги цій справі. Перепоною на шляху до розвитку стахановського руху були також серйозні недоліки у технічному нормуванні. Проектні і технічні норми, які тоді існували, були явно занижені, вони застаріли і гальмували зростання продуктивності праці.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 471, арк. 37.

²⁵ Там же, оп. 1—63, од. зб. 283, арк. 25.

Щоб відкрити простір дальшому розвитку стахановського руху і піднесенню на його основі продуктивності праці, треба було усунути всі перешкоди на його шляху. Ці завдання розв'язав пленум ЦК ВКП(б), який відбувся у грудні 1935 р. В роботі грудневого пленуму взяли участь близько трьох тис. господарників, інженерів, техніків, робітників-новаторів. Пленум накреслив цілий ряд заходів в галузі дальшого керівництва промисловістю і транспортом у зв'язку з тими величезними змінами, які вніс у роботу промисловості рух новаторів, і тими чудовими можливостями, які він відкривав для нашої країни. Пленум постановив ще ширше розгорнути технічне навчання робітників, піднявши його на більшу височінь. Важливе принципове значення мали рішення грудневого пленуму щодо технічних норм і проектних потужностей, нормування зарплати.

На основі вказівок грудневого пленуму ЦК ВКП(б) у лютому 1936 р. були встановлені нові технічні норми, перевірені досвідом кращих стахановців. У вугільній промисловості норми були підвищені на 22—27%, у чорній металургії — до 20%, у кольоровій металургії — на 30—35%. Правильність і своєчасність рішень ЦК ВКП(б) про перегляд норм виробітку і величезний вплив цього заходу на зростання продуктивності праці видно хоч би з того, що уже в серпні 1936 р. від двох третин до чотирьох п'ятих усіх робітників промисловості України перерахували нові норми більш як на 10%²⁶.

Грудневий пленум ЦК ВКП(б) вказав на необхідність підняти рух новаторів виробництва на новий ступінь, переходити від рекордів окремих робітників до рекордів змін, дільниць, цехів, підприємств.

Рішення грудневого пленуму лягли в основу роботи партійної організації України по розвитку стахановського руху. Збори активів міських і обласних організацій України повністю схвалили історичні рішення пленуму ЦК ВКП(б). В січні 1936 р. зібрався пленум ЦК КП(б)У. Керуючись рішеннями грудневого пленуму ЦК ВКП(б), пленум ЦК КП(б)У дав партійним організаціям України широку програму перестройки роботи в нових умовах дальшого розвитку стахановського руху. На січневому пленумі ЦК КП(б)У було розглянуто питання про роботу місцевої промисловості УРСР в зв'язку з стахановським рухом. Важливе значення для розгортання руху новаторів виробництва мали рішення травневого пленуму ЦК КП(б)У, який розглянув питання про хід виконання ухвали грудневого пленуму ЦК ВКП(б) про стахановський рух у Донбасі.

Виконуючи рішення грудневого пленуму ЦК ВКП(б) і пленумів ЦК КП(б)У, партійні організації України спрямували свою роботу на те, щоб перетворити стахановський рух на рух мільйонів.

Велике значення в боротьбі за масовість стахановського руху, за перетворення рекордів у повсякденну справу більшості робітників мали стахановські зміни і доби, які одержали поширення наприкінці 1935 р., насамперед у Донбасі. Стахановські зміни і доби мали ту перевагу над рекордами одиночок, що вони показували можливості цілих колективів. Рух новаторів піднімався на новий, вищий ступінь.

Ініціатором проведення стахановських змін став колектив шахти ім. Дзержинського тресту «Артемвугілля». Партійна організація шахти провела ретельну підготовку: розставила людей, перевірила механізми тощо. 30 листопада 1935 р. була проведена перша стахановська зміна. Результати її були блискучими: з меншою кількістю людей шахта видала 1937 т вугілля замість звичайних 900—950 т²⁷.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 490, арк. 7—8.

²⁷ «Стахановское движение и производительность труда», М., 1936, стор. 74.

Першими підхопили цю нову форму змагання партійні організації шахт ім. Ілліча, «Центральна-Ірміно», № 3 «Краснодон», № 5/6 ім. Димитрова та ін.²⁸ Як правило, стахановські зміни, що переросли потім у стахановські доби, тижні і декади, давали велике зростання продуктивності праці.

На шахті № 1—3 «Кочегарка» під час стахановських діб продуктивність зросла на 149,3%, на шахті ім. Леніна—на 167,1%, на «Юнкомі» — на 205,5%, на «Червоному Жовтні» № 4 — на 238%²⁹. На Харківському турбогенераторному заводі перші стахановські доби були проведені 25 грудня 1935 р. Окремі цехи заводу виконали тоді план на 180—200%³⁰.

Перші стахановські доби по всіх металургійних заводах українського об'єднання «Сталь» були проведені одночасно 9 січня 1936 р. Середній коефіцієнт використання корисного обсягу доменних печей було доведено до 0,98, а на заводі ім. Кірова — навіть до 0,75, ім. Дзержинського — 0,87. Добова виплавка сталі була на 28% вища, ніж звичайно³¹.

Стахановська п'ятиденка, проведена на підприємствах об'єднання «Сталь» з 20 по 24 січня 1936 р., дала виконання плану на 104,3%, а стахановська декада з 20 по 31 січня — на 105,3%, по виробництву ж прокату — на 120%³².

Стахановська п'ятиденка, проведена на підприємствах важкої промисловості в масштабі всієї країни з 20 по 24 січня 1936 р., з ініціативи робітників була перетворена у стахановську декаду. Головний ефект всесоюзної стахановської декади полягав у дальшому виявленні технічних резервів промисловості. Вже не поодинокі рекорди перевищили застарілі технічні норми виробітку, а перевершені були запроєктовані потужності цілих заводів, шахт, рудників. У перші місяці 1936 р. на окремих підприємствах важкої промисловості України почали впроваджувати стахановський місяць.

Завдяки проведенню стахановських змін, діб, декад, а потім і місяців вдалося виявити можливості цілих підприємств і закріпити високий виробіток, зробити його повсякденним, ритмічним. У зв'язку з цим наприкінці другої п'ятирічки необхідність у такій формі змагання, як стахановські доби, декади тощо, відпала. Стахановський рух став масовим і постійним.

У дні, що передували VIII Всесоюзному з'їзду Рад, розгорнулося змагання передових металургів за 60 тис. т сталі і 45 тис. т прокату на добу. Досягнення цього рівня виводило радянську металургію з другого на перше місце в Європі за виправкою сталі. На початку вересня 1936 р. колективи шести металургійних заводів Донбасу і Дніпропетровська уклали між собою договір на змагання в боротьбі за європейську першість радянської металургії. Підтримуючи металургів, колективи вугільних трестів Донбасу підписали 11 жовтня в Сталіно соціалістичний договір на змагання за видобуток 250 тис. т вугілля за добу³³.

В ході боротьби за виконання договорів у чорній металургії зародилося всесоюзне змагання робітників з окремих професій. Початок цьому змагання поклали сталевар «Азовсталі» В. С. Несмачний і ста-

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 7566, оп. 1, спр. 1619, арк. 44.

²⁹ Там же, спр. 1835, арк. 1—8.

³⁰ Журн. «Техническая пропаганда», 1936, № 6, стор. 42—43.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1281, оп. 8, спр. 75, арк. 47, 48.

³² Там же, спр. 219, арк. 25.

³³ Газ. «Комуніст» від 14 жовтня 1936 р.

левар макіївського металургійного заводу ім. Кірова Горбань. Незабаром у змагання включилося багато металургів. Переможцями вийшли М. Мазай, Несмачний, Дегтярьов та ін. В ході цього змагання М. Мазай досяг середнього зйому сталі з квадратного метра поду мартенівської печі 12,3 т.

Активно залучалась до руху новаторів робітнича молодь України. Завдяки добре поставленому технічному навчанню молодь у роки другої п'ятирічки наздоганяла, а іноді й випереджала кадрових робітників. Комсомольці були найближчими помічниками більшовиків з перших днів зародження стахановського руху. В цій роботі комсомол висунув тисячі кращих людей, новаторів виробництва. Серед них — Д. Концедалов, Д. Кобзар, М. Мазай та багато інших. Комсомольці Сталінського району (Донбас) першими почали добиватись збільшення швидкості врубової машини. Піонером у цій справі виступив комсомолец Апосов.

1 серпня 1936 р. кадіївські комсомольці тримали першу в Донбасі комсомольську вахту, у якій взяло участь 3800 комсомольців. 450 з них виконали норми на 200% і більше, в тому числі 100 комсомольців — понад три норми. У дні вахти не було жодного комсомольця, який не виконав би норми³⁴.

Таким чином, стахановський рух під керівництвом Комуністичної партії розвивався успішно і на кінець другої п'ятирічки у важкій промисловості України понад чверть усіх робітників були стахановцями. Крім того, четверта частина всіх робітників були ударниками³⁵.

Значення стахановського руху полягає, насамперед, у значному підвищенні продуктивності праці робітників. Завдяки розвтку стахановського руху робітники машинобудівного заводу ім. Петровського (Донбас) за рік підвищили продуктивність праці на 65% і знизили собівартість продукції на 24,5%. Завод без нових капітальних вкладень освоїв виробництво дорогого устаткування, яке раніше ввозили з-за кордону, — свердлильні верстатів і насосів. За рік завод дав 439 тис. крб. надпланових нагромаджень. Заробітна плата робітників підвищилась за рік на 32%³⁶.

В результаті впровадження стахановських методів роботи на Харківському тракторному заводі конвейер замість 74 тракторів за зміну став давати 200. 1 грудня 1935 р. завод виконав річну програму³⁷.

Якщо в перші роки другої п'ятирічки (1933—1935 рр.) максимальний річний приріст виробітку на одного робітника важкої промисловості не перевищував 15,6%, то в 1936 р. продуктивність праці зросла на 26,1%³⁸.

Підвищення продуктивності праці за рахунок більш повного використання техніки дозволяло вивільнити частину робітників і використати їх на нових підприємствах. Наприклад, у перші ж місяці поширення стахановського руху в тресті «Артемвугілля» на шахті № 1 з 22 врубмашиністів залишилось 13, на шахті № 4 — з чотирьох бурильників залишилось два³⁹. По всьому Донбасу з січня по грудень 1935 р. при скороченні кількості робітників у забоях на шість тис. чол. видобуток вугілля зріс на 31,5%⁴⁰.

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 490, арк. 170—171.

³⁵ «Статистический справочник ВЦСПС», М., вип. 1, 1938, стор. 51; «Соціалістична Україна. Статистичний збірник», стор. 88.

³⁶ Газ. «Комуніст» від 10 вересня 1936 р.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—63, од. зб. 245, арк. 39.

³⁸ Газ. «Правда» від 23 червня 1937 р.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7566, оп. 1, спр. 1615, арк. 3.

⁴⁰ Журн. «Радянська Україна», 1936, № 2, стор. 35.

Розвиток стахановського руху, освоєння нової техніки забезпечили перевиконання плану підвищення продуктивності праці за роки другої п'ятирічки. За планом другої п'ятирічки продуктивність праці в промисловості повинна була зрости на 63%, фактично вона збільшилась на 82%. Досягнуто в результаті стахановського руху зростання продуктивності праці стало вирішальним фактором виконання п'ятирічного плану. До 1 квітня 1937 р. — за 4 роки і 3 місяці — план другої п'ятирічки в промисловості був виконаний.

Рух новаторів, підвищивши продуктивність праці, значною мірою сприяв швидкому зростанню зарплати. В середньому заробітна плата робітників тільки за один рік поширення стахановського руху зросла на 25%⁴¹.

Важливим результатом розвитку руху новаторів поряд із зростанням продуктивності праці і поліпшенням їх добробуту стало духовне збагачення всієї маси робітників, зростання їх свідомості, зміцнення у них почуття відповідальності за доручену роботу. Обермайстер мартенівського цеху заводу ім. Сталіна Рассолов, відзначаючи ці зміни в духовному обличчі своїх товаришів-стахановців, писав у статті «Душа радіє»: «Хто знав рік тому сталевара Бурцева? Він був працівник «так собі», серед робітників у цеху не виділявся. А тепер ім'я його відоме всій країні. Він дає найвищі зйомки сталі в країні — 10—12 т щодоби. Чому ж став знаменитим Бурцев? Які сталися зміни в людині? А зміни великі — він став стахановцем, осідлав примхливу мартенівську піч і випалює з неї все, що вона може дати. Велика справа — стати стахановцем. Інакше людина починає почувати себе, незмірно у неї зростає відповідальність за справу»⁴².

Саме про це духовне зростання, як про один з важливих результатів стахановського руху, говорив товариш М. С. Хрущов на першій Всесоюзній нараді стахановців: «Стахановський рух — це велике піднесення найширших мас робітників і трудящих, це штурм старих методів роботи на всіх ділянках нашого великого соціалістичного будівництва, це викорчовування залишків капіталізму у свідомості людей, це зростання нової, соціалістичної свідомості робітника Радянської країни, який розуміє, що він працює на себе, на свою державу, на свою прекрасну Батьківщину»⁴³.

Масовий рух робітників-новаторів, що розгорнувся в роки другої п'ятирічки, важливий ще й тим, що він сприяв зростанню культурно-технічного рівня робітників. Стахановський рух виник внаслідок значного підвищення технічних знань робітників. Узагальнюючи досвід своєї особистої роботи і вивчаючи досвід інших робітників і підприємств, стахановці розв'язували найважливіші питання великого народногосподарського значення і ставили перед науковою думкою нові проблеми. Над розв'язанням ряду технічних завдань вони працювали пліч-о-пліч з інженерами і техніками. Технічне навчання робітників, що розгорнулось ще ширше після грудневого пленуму ЦК ВКП(б) 1935 р., стало основою для залучення до стахановського руху нових мас робітників.

Підготовлений і очолений Комуністичною партією, могутній рух робітників-новаторів, підвищуючи продуктивність праці, поліпшуючи матеріальний добробут робітників і сприяючи їх духовному і культурному зростанню, створив умови для успішного завершення побудови соціалізму в нашій країні.

⁴¹ Газ. «За индустриализацию» від 2 вересня 1936 р.

⁴² Газ. «Социалистический Донбасс» від 23 серпня 1937 р.

⁴³ «Первое Всесоюзное совещание рабочих и работниц-стахановцев», М., 1935, стор. 284.

О. Б. СЛУЦЬКИЙ

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ РЕКОНСТРУКТИВНОГО ПЕРІОДУ

В 1921—1925 рр. героїчний радянський народ під керівництвом Комуністичної партії добився вирішальних успіхів у відбудові народного господарства. Були відроджені промисловість, транспорт і сільське господарство. Серйозними досягненнями характеризувався розвиток торгівлі.

Успішна відбудова всіх галузей промисловості мала вирішальне значення для консолідації робітничого класу Радянського Союзу і його складової частини — УРСР. XIV з'їзд Комуністичної партії зазначав: «Із зростанням нашої промисловості пролетаріат СРСР зростає і міцніє не тільки кількісно, але і якісно. Тяжкий процес декласування пролетаріату лишився позаду. Зростає могутність робітничого класу, зростає його активність. В міру дальшого зростання нашої промисловості в ще більшій мірі зростатимуть активність і свідомість власної сили у робітничого класу СРСР»¹.

На початку реконструктивного періоду переважна більшість робітників України працювала на державних підприємствах, безпосередньо сприяючи розвитку нових форм соціалістичного господарства. За даними на 1 жовтня 1925 р., на підприємствах кооперативної промисловості працювало тільки 20,6 тис. робітників, а на приватних підприємствах — менше 10 тис.² Понад півмільйона робітників було зайнято на державних підприємствах.

На 1926 р. чисельність робітничого класу України досягла 84% рівня 1913 р. Майже повністю була відновлена довоєнна кількість робітників в усіх галузях промисловості. Особливо значних успіхів було досягнуто в машинобудівній промисловості, де кількість робітників перевищила рівень 1913 р. на 11,2%³. Найбільш прискореними темпами зростали кадри робітничого класу, зайняті у важкій промисловості. В першій половині 1925/26 господарського року у важкій промисловості республіки працювало робітників уже в півтора раза більше, ніж у першій половині 1924/25 р.⁴ На початок реконструктивного періоду у фабрично-заводській промисловості Української РСР було зайнято 540,3 тис. робітників⁵. Понад 60% робітників працювало у найважливіших галузях важкої промисловості: гірничій, гірничозаводській, машинобудівній і металообробній⁶.

¹ «КПРС у резолюціях...», ч. II, стор. 200.

² «Відділ статистики промисловості ЦСУ, Статистична хроніка», 1926, стор. 1—2.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 216, арк. 49.

⁴ Там же.

⁵ «Календар-довідник на 1927 рік», Харків, 1928, стор. 234.

⁶ Там же.

Провідною частиною пролетаріату України були старі кадрові робітники, які відіграли вирішальну роль у боротьбі за встановлення Радянської влади в роки громадянської війни, а також у період відбудови народного господарства республіки. Характерними ознаками цієї групи робітничого класу були висока дисциплінованість, почуття відповідальності за роботу свого підприємства, соціалістичне ставлення до праці і виробництва. Вона становила серцевину класової бази диктатури пролетаріату, найважливішу опору соціалістичної держави. Особливо значним був прошарок кадрових робітників на великих машинобудівних, металургійних і металообробних заводах.

В 1921—1925 рр. кадрові робітники підняли з руїн промисловість і транспорт. Луганський металіст К. Левченко брав участь у будівництві патронного, а потім паровозобудівного заводів, бився на фронтах громадянської війни проти контрреволюції. Після повернення з армії він самовіддано боровся за відбудову промисловості Луганська, був одним з кращих виробничників. Добиваючись раціоналізації технічних процесів, він зробив ряд важливих винаходів⁷.

Вибійник Х. Бондарєв пропрацював безперервно, якщо не враховувати періоду громадянської війни, 28 років на Щербанівському руднику в Донбасі. В роки найбільших матеріальних труднощів він показував зразки самовідданої праці на благо Соціалістичної Батьківщини⁸.

10 травня 1926 р. велика група кадрових робітників вугільної промисловості Донбасу, які відзначилися своїми виробничими успіхами, героїзмом і самовідданістю в боротьбі за перемогу Радянської влади на Україні і відбудову народного господарства республіки, була нагороджена Радянським урядом орденами Трудового Червоного Прапора⁹.

Наприклад, старий кадровий робітник шахти ім. К. Маркса Єнакіївського рудоуправління І. Д. Нілов, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, працював у Донбасі вибійником з 1899 р. В 1919 р. він врятував електромотор, що мало велике значення для збереження водовідливного господарства шахти, в 1923 р.— брав участь у ліквідації пожежі на сортировці. І. Д. Нілов був активним громадським працівником, брав діяльну участь у роботі профспілкової організації, обирався народним засідателем, депутатом Єнакіївської міськради¹⁰.

З середовища старих кадрових робітників виходили визначні організатори, які забезпечували успіхи господарського і державного будівництва. Одним з найкращих господарників України був керуючий Алмазнінською групою заводів А. Строкатенко, потомствений пролетар, активний учасник громадянської війни і Герой Праці в період відбудови народного господарства¹¹. Не меншу господарську роботу виконував директор артемівського заводу «Перемога праці» Ф. Лисенко. Це був старий кадровий робітник, член спілки металістів з 1905 р., учасник горлівського збройного повстання 1905 р. Він 25 років працював на виробництві токарем по металу, із зброєю в руках боровся за перемогу і утвердження Радянської влади на Україні, за відбудову промисловості¹².

Багато робітників-виробничників виконували найвідповідальніші обов'язки в партійних і державних органах. Так, старий кадровий робітник Миколаївського суднобудівного заводу М. Загребельний, що по-

⁷ Газ. «Комуніст» від 20 листопада 1927 р.

⁸ «Спутник-календарь донецкого рабочего», Артемовск, 1925, стор. 448.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 372, арк. 17.

¹⁰ Там же, арк. 18.

¹¹ «Спутник-календарь донецкого рабочего», стор. 447.

¹² Там же, стор. 449.

над 20 років працював на цьому підприємстві слюсарем механічного цеху, був членом Центрального Комітету Комуністичної партії України, входив до складу Центральної Контрольної Комісії Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)¹³.

Водночас із поверненням на фабрики і заводи кадрових робітників, які були тимчасово відірвані від виробництва громадянською війною і господарською розрухою, у промисловість прийшли нові кадри, що вимагали великої повсякденної виховної роботи.

В роки відбудовного періоду до лав робітничого класу України з різних верств міського і сільського населення безперервно вливалось нове поповнення. Кращу частину його становили діти робітників, сповнені виробничого ентузіазму і пройняті пролетарською ідеологією. XIV з'їзд, характеризуючи цей загін нового поповнення, вказував: «Менша частина цих нових пролетарських кадрів — діти робітників (підлітки і переростки) — здебільшого комсомольці, діти революції...»¹⁴.

Однак більшість нових робітників приходила на виробництво з середовища селянства, міського міщанства, навіть міської і сільської буржуазії. Нові робітники, особливо з селян, не завжди могли протягом короткого часу перебудувати свою ідеологію і вносили у пролетарське середовище споживчі тенденції, виявляли недисциплінованість, елементи рвацтва, нерозуміння єдності інтересів трудящих і Радянської держави. Робітники, які вперше прийшли з села в промисловість, слабо боролись за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості і поліпшення якості продукції. На них припадала більшість прогулів, спізнень та інших порушень трудової дисципліни, що мали місце на підприємствах.

Великий прошарок пролетаріату України на кінець відбудовного періоду становили також робітники, органічно зв'язані з сільським господарством, тобто такі, які мали не тільки присадибні ділянки, а й наділи по дві-три і більше десятин. Ці робітники не жили інтересами виробництва і нерідко в період сільськогосподарських кампаній залишали фабрики й заводи, порушуючи тим самим нормальну роботу підприємств. В 1924/25 господарському році з українського села відійшло на заробітки до 380 тис. селян, які мали своє господарство, в тому числі в промисловість, будівництво і транспорт — близько 250 тис. чол.¹⁵

Червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р. відзначив неоднорідність робітничого класу України, різницю в прагненнях окремих його верств. Пленум вказував, що передові робітники, єдиним джерелом існування яких є промислове підприємство, виявляли високу свідомість і заінтересованість у розвитку виробництва. Ті ж робітники, які були органічно зв'язані з селом, дивилися на свій заробіток на підприємстві, як на засіб для зміцнення свого селянського господарства і виявляли споживчі тенденції¹⁶.

Ще більш різку характеристику настроїв робітників, зв'язаних з селянським господарством, які не встигли пройнятися пролетарською ідеологією, дав XIV з'їзд Комуністичної партії. «Більша частина, — записано в резолюції з'їзду, — молоді селяни прямо з села, зовсім не обізані з фабрикою, боротьбою робітничого класу, його завданнями і організаціями. Ця частина нових робітників, ще більше зв'язана

¹³ Газ. «Комуніст» від 20 листопада 1927 р.

¹⁴ «КПРС у резолюціях»..., ч. II, стор. 201.

¹⁵ «Народный Комиссариат Труда СССР, Статистический отдел, Отход сельского населения на заработки в СССР в 1926/27 гг.», М., 1929, стор. 9.

¹⁶ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 199, арк. 60.

з землею, ніж з фабрикою, цілком пройнята селянськими інтересами напівписьменна або зовсім неписьменна, в більшості своїй схильна триматися осторонь від основної пролетарської маси, її інтересів та громадськості і вважати себе випадковими, тимчасовими гістьми фабрики, заводу, міста»¹⁷.

XIV з'їзд Комуністичної партії зобов'язав усі партійні і профспілкові організації посилити виховну роботу серед широких мас робітничого класу, добиваючись підвищення їх політичної і виробничої активності, посилення в них почуття відповідальності за успішну роботу свого промислового підприємства.

Основну масу робітничого класу республіки становили українці. Особливо значною була питома вага українців серед робітничих мас провідних галузей промисловості — металістів, залізничників та ряду інших¹⁸. Дещо меншою була кількість українців серед будівельних робітників, друкарів і робітників тютюнової промисловості. Українці не становили більшості тільки у вугільній промисловості Донбасу в зв'язку з тим, що туди протягом багатьох десятиріч систематично прибувала надлишкова робоча сила з центральних і північних губерній Росії. Серед гірників російські робітники становили майже 58%, у той час як серед робітників усіх інших галузей промисловості України — менше 30%¹⁹.

Українці становили переважну частину робітників найбільших промислових центрів і підприємств. Наприклад, серед дніпропетровських металістів українців було 46,6%, росіян — 37,7%, в Артемівському окрузі — відповідно 59,3 і 33,7, в Запорізькому — 58 і 26, Маріупольському — 51,7 і 38,6, Київському — 45,2 і 29,4%²⁰.

На початку 1926 р. було проведено вибіркове обстеження національного складу робітників металопромисловості. У Харківському райкомі профспілки металістів було опитано 16 540 чол., з них українцями себе назвали 8917, в Артемівському було опитано 9688 чол., з них українців — 4756, в Запорізькому — 7127 чол., українців виявилось 4160²¹. В цілому по металопромисловості республіки робітники-українці становили 45%, росіяни — 42,4%²².

Ці незаперечні фактичні дані повністю спростовують брехливі твердження буржуазних націоналістів, які намагалися довести, що робітничий клас був стороннім тілом в організмі українського народу, що він ніби складався із зайшлих елементів, що пролетарська революція на Україні не була закономірним явищем і т. д.

Українські і російські робітники, так само як і зайняті в промисловості України робітники інших національностей, виявляли цілковиту єдність і згуртованість у боротьбі за відбудову і дальший розвиток усіх галузей промисловості і транспорту Української РСР. Братерська дружба українських і російських робітників та робітників інших національностей, що працювали в республіці, становила характерну рису всього робітничого класу України.

Одним з важливих факторів, що сприяли консолідації робітничого класу в період боротьби за відбудову народного господарства, був високий ступінь його концентрації. Протягом відбудовного періоду посилювалася концентрація робітничого класу України на найбільших підприємствах республіки.

¹⁷ «КПРС у резолюціях...», ч. II, стор. 201—202.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 995, арк. 61.

¹⁹ Там же, арк. 61.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 1076, арк. 2.

²¹ Там же, арк. 6.

²² Там же, арк. 24.

Найбільшим промисловим підприємством на Україні був дніпропетровський завод ім. Петровського, на якому було зайнято близько 17 тис. робітників і понад дві тисячі службовців та молодшого обслуговуючого персоналу²³. На дніпродзержинському металургійному заводі ім. Дзержинського було зайнято 14 737 робітників, на Єнакіївському металургійному заводі — 10 056 робітників, на Макіївському металургійному заводі — 12 873 робітники, на Луганському паровозобудівному заводі — 6442 робітники, на Миколаївському суднобудівному заводі — 6575 робітників тощо.

Загалом на підприємствах з кількістю робітників понад 10 тисяч було сконцентровано близько 70 тис. робітників, на підприємствах з кількістю робітників понад 5 тис. — близько 30 тис. і т. д.²⁴ Отже, на 22 найбільших підприємствах України було зайнято близько чверті всіх промислових робітників республіки.

Робітничі маси України концентрувалися в головних промислових центрах республіки. Наприклад, з 175 тис. металістів, зайнятих у промисловості України, близько 41 тис. працювали в Дніпропетровському окрузі, 27 тис. — у Сталінському окрузі, 21 тис. — в Артемівському і 20 тис. — в Харківському²⁵. В Артемівському, Дніпропетровському, Криворізькому, Луганському, Сталінському, Харківському, Київському та Одеському округах було зосереджено 53% усіх робітників України²⁶.

В деяких провідних галузях промисловості питома вага робітників України в робітничому класі всієї Радянської країни була дуже велика. На кінець 1925 р. гірники України становили 73% усіх робітників гірничої промисловості, металісти України — 38,2% всіх робітників металургійної промисловості, гірники Криворізького басейну — понад 40% робітників залізорудної промисловості СРСР. Значною була питома вага робітників України в харчовій промисловості: цукровій (79,6%), борошномельній (31,9%) і т. д.²⁷ Завдяки відбудові промисловості в Радянському Союзі швидко зменшувалася кількість безробітних.

На промислових підприємствах України почала широко застосовуватись жіноча праця. Радянське трудове законодавство повністю гарантувало рівну оплату за однакову працю чоловіків і жінок на виробництві. Велике значення для фактичного розкрячення жінок мала широка мережа ясел, дитячих садків, закладів громадського харчування і т. п., створених за роки Радянської влади. Комуністична партія і Радянський уряд вживали всіх необхідних заходів для залучення трудящих жінок до активної участі в усіх галузях господарського, державного і культурного будівництва. Особлива увага приділялась залученню жінок до промислового виробництва і підвищенню їх професійної кваліфікації.

До початку реконструктивного періоду жінки-робітниці становили на Україні майже одну восьму частину гірників, одну п'яту — хіміків, одну дванадцятую — металістів, одну сьому — цукровиків і т. д. Особливо багато жінок було зайнято у різних галузях легкої промисловості. Так, серед робітників швейної промисловості жінки становили 57,7%, текстильної промисловості — 57,1%, а серед працівників на-

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 418, арк. 77—85.

²⁴ Там же, арк. 77—85.

²⁵ «Календар-довідник на 1927 рік», стор. 219.

²⁶ «Профсоюзи України в цифрах, Статсправочник 1921—1925 гг.», Харків, 1926, стор. 12—13.

²⁷ «Україна, Статистичний щорічник на 1928 р.», Харків, 1928, стор. 226.

родного харчування — навіть 85,59%²⁸. В усіх галузях народного господарства України було зайнято понад 280 тис. жінок, у тому числі в промисловості і будівництві майже 82 тис. жінок²⁹.

Значну частину жінок, зайнятих на виробництві, становили кадрові робітниці, які брали активну участь у боротьбі проти контрреволюції, наполегливо боролися за відбудову народного господарства. Вони добивалися значних успіхів у піднесенні виробництва, виконували велику громадську роботу.

Наприклад, робітниця Харківського паровозобудівного заводу А. Анащенкова була висококваліфікованим токарем з великим виробничим стажем. Як активний громадський працівник, вона була обрана депутатом Харківської міськради³⁰.

Комуністка Є. Васильєва, яка пропрацювала близько 20 років на Київській цукерковій фабриці, була зразком висококваліфікованої, дисциплінованої виробниці, активного громадського діяча. Поряд з виконанням громадських доручень на фабриці вона успішно здійснювала відповідальну роботу кандидата в члени Центрального Виконавчого Комітету СРСР³¹.

Трудячі жінки, працюючи на виробництві, розширяли свій політичний кругозір, звільнялися від пережитків буржуазної ідеології, брали активну участь у соціалістичному будівництві. Прикладом такого перевиховання на виробництві була доля робітниці Харківського електромеханічного заводу А. Курочкиної. До вступу на виробництво Курочкина була євангелісткою-сектанткою, неписьменною, політично зовсім нерозвиненою жінкою. Під впливом робітничого середовища вона повністю змінила свій світогляд, закінчила загальноосвітню робітничу школу, звільнилася від релігійних передсудів, стала активною громадською працівницею. Під час ленінського призову А. Курочкина вступила в ряди Комуністичної партії³².

На початок реконструктивного періоду на промислових підприємствах України ще була зайнята значна кількість підлітків. Особливо великою була кількість підлітків серед трудящих об'єднаних профспілками сільгоспробітників (9,4%), металістів (5,4%), хіміків (4,5%), шкіряників (11,6%), працівників народного харчування (13,2%)³³. Щодо підлітків твердо діяли радянські закони про скорочений робочий день, додаткову відпустку, харчування і т. д.

Протягом 1924—1925 рр. на Україні була в основному завершена тарифікація робітників майже всіх промислових підприємств республіки, що сприяло поліпшенню організації праці та заробітної плати і мало велике значення для встановлення точних даних про наявність кваліфікованої робочої сили, зайнятої в промисловості Української РСР. Некваліфіковані робітники належали до 1—3 розрядів, малокваліфіковані — до 4—6 і кваліфіковані — до 7—17³⁴.

Найбільша кількість кваліфікованих робітників була зайнята в гірничій (66,7%) і хімічній промисловості (42,5%). Значно меншим був

²⁸ «Труд и профсоюзы на Украине, Статистический справочник за 1926—1928 гг.», Харьков, 1928, стор. 27.

²⁹ «Жіноча праця на Україні, Статистичний довідник», Харків, 1930, стор. 32—33.

³⁰ Газ. «Коммунист» від 23 березня 1926 р.

³¹ Державний архів Київської області, ф. 112, оп. 1, спр. 6642, арк. 2.

³² Газ. «Генератор» (двотижнева газета робітників і службовців Харківського електромеханічного заводу) від 5 листопада 1927 р.

³³ «Труд и профсоюзы на Украине, Статистический справочник за 1921—1928 гг.», стор. 29.

³⁴ «Статистика труда на Украине, Статистический орган ВУСПС, центральных правлений союзов и Народного Комиссариата труда Украины», 1926, № 6, стор. 18.

процент кваліфікованих робітників серед металургів (33,5%), машинобудівників (31,5%), цукровиків (31%) та робітників ряду інших галузей промисловості³⁵.

Однак ці загальні дані не відбивають справжньої картини забезпечення кваліфікованою робочою силою підприємств ряду провідних галузей промисловості. Так, у кам'яновугільній промисловості Донбасу був лишок кваліфікованих кадрів слюсарів, токарів, ковалів і т. д. В той же час шахти Донбасу відчували гостру нестачу у вибійниках, кріпильниках та машиністах врубових машин³⁶. Неправильним було також співвідношення робітників, зайнятих безпосередньо на підземних роботах і на поверхні. На підприємствах тресту «Донвугілля» із 120 тис. робітників у шахтах працювало тільки 65 тис.³⁷ Але навіть з цих 65 тис. робітників близько половини були різноробітниками. На об'єднаних Південнорудним трестом підприємствах розподіл робочої сили був ще більш неправильним: підземних робітників налічувалося близько 15,5 тис., а робітників, які працювали на поверхні, — 16,6 тис.³⁸

Головними формами відтворення кваліфікованої робочої сили було висування рядових робітників на кваліфіковану роботу, підвищення кваліфікації робітників на короткострокових курсах, профтехнічна освіта молоді, бригадне та індивідуальне учнівство. Крім того, певна частина кваліфікованої робочої сили вливалася в промисловість шляхом припливу нового поповнення з села, а також внаслідок вербування робітників з допомогою спеціальних агентів. Так, наприкінці 1925 р. — на початку 1926 р. у вугільну промисловість Донбасу з усіх завербованих у різних районах Радянського Союзу робітників 59% мали кваліфікацію³⁹.

Широкого розмаху набрала ця початку реконструктивного періоду профтехнічна підготовка робітничої молоді. У 1926 р. тільки в системі «Донвугілля» було створено 24 гірпромучі з 2473 учнями⁴⁰. Близько 8% необхідної підприємствам «Донвугілля» кількості кваліфікованих робітників забезпечували 27 короткострокових профкурсів⁴¹.

На дніпропетровських заводах ім. Петровського та ім. В. І. Леніна на профтехнічних курсах підготовлялося 868 кваліфікованих робітників, через школи фабрично-заводського учнівства — 2368 кваліфікованих робітників⁴². На сталінському металургійному заводі ім. Сталіна у ФЗН і на профтехнічних курсах підготовлялося близько двох тис. кваліфікованих робітників⁴³. Загалом у найважливіших галузях промисловості школами ФЗН у 1925 р. було випущено 2011 висококваліфікованих робітників⁴⁴.

Однак в організації підготовки кваліфікованих робітників ще мав місце ряд серйозних недоліків. В кінці відбудовного періоду школи ФЗН і профтехнічні курси продовжували в першу чергу оцінюватись не як система підготовки кваліфікованих робітників, а тільки як різновидність народної освіти, тобто робітничої освіти. Тому підготовка ква-

³⁵ «Статистика труда на Украине, Статистический орган ВУСПС, центральных правлений союзов и Народного Комиссариата труда Украины», стор. 19

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 11, спр. 3444, арк. 17.

³⁷ Там же, арк. 25.

³⁸ Там же, ф. 2623, оп. 2, спр. 813, арк. 21.

³⁹ Там же, ф. 34, оп. 11, спр. 3442, арк. 14 зв.

⁴⁰ Там же, арк. 15.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, ф. 34, оп. 10, спр. 2173, арк. 86 зв.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, ф. 337, оп. 5, спр. 5641, арк. 20.

ліфікованих робітників здійснювалася профспілками, комсомолом і Народним Комісаріатом освіти без активної участі господарських органів⁴⁵.

В школах ФЗН і на профтехкурсах приділялось занадто багату увагу загальноосвітнім предметам за рахунок звуження програм з виробничого навчання. На більшості профтехнічних курсів підготовка кваліфікованих робітників провадилась без врахування потреби в них даного промислового підприємства. Так, на однорічних профтехнічних курсах гірничих робітників Сталінського металургійного заводу, які працювали при Ново-Смоляннівській копальні, навчалось 137 чол. З них лише 8 повинні були дістати кваліфікацію кріпильників, хоч виробництву потрібно було 50 кріпильників. В той же час на курсах готувалось 20 токарів, хоч для безпосередніх потреб виробництва їх потрібно було всього 10⁴⁶.

В результаті такої організації роботи профтехнічних курсів створювалася гостра нестача кваліфікованих робітників з деяких професій. З другого боку, зустрічалися факти перевиробництва кваліфікованої робочої сили (слюсарів, токарів, ковалів і т. д.)⁴⁷.

Не могла повністю задовольнити потребу промисловості в кваліфікованій робочій силі і система шкіл фабрично-заводського навчання Народний Комісаріат робітничо-селянської інспекції Української РСР аналізуючи питання про підготовку кваліфікованої робочої сили, відзначав: «Широко розкинута в промисловості мережа ФЗН і гірпромучів, за існуючої практики комплектування, постановки навчання і тривалості занять, значних результатів щодо припливу в промисловість кваліфікованих кадрів дати не може»⁴⁸.

Комуністична партія і Радянська держава надавали дуже великого значення питанням організації підготовки численних кадрів кваліфікованих робітників. 25 листопада 1925 р. Президія Вищої Ради народного господарства України спеціально розглянула і обговорила питання про підготовку кваліфікованої робочої сили в республіці. Нею було прийнято розгорнуте рішення, в якому підкреслювалась необхідність передачі шкіл фабрично-заводського навчання у відання господарчих органів⁴⁹.

Серйозних успіхів було досягнуто в поліпшенні матеріального добробуту робітничого класу. На кінець відбудовного періоду середня заробітна плата робітників і службовців в усіх галузях народного господарства досягла 65% від рівня 1913 р.⁵⁰ Повільніше, ніж в інших галузях народного господарства, зростала заробітна плата у важкій промисловості. Восени 1925 р. заробітна плата гірничих робітників становила 48% від довоєнного рівня, металістів — 59% і тільки хіміків — 97%⁵¹.

Відставання зростання заробітної плати в більшості галузей важкої промисловості визначалося швидшим темпом відбудови і розвитку легкої індустрії в 1921—1925 рр., а також ще незжитими недоліками в організації праці і упорядкуванні заробітної плати.

Партія, уряд і профспілки перебудували систему заробітної плати, прискорили її зростання в усіх галузях важкої промисловості. Завдяки

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 843, арк. 138.

⁴⁶ Там же, оп. 1, спр. 415, арк. 6.

⁴⁷ Там же, оп. 6, спр. 843, арк. 138.

⁴⁸ Там же, оп. 4, спр. 387, арк. 163.

⁴⁹ Там же, ф. 34, оп. 10, спр. 78, арк. 13.

⁵⁰ «Статистика труда на Украине, Статистический орган ВУСПС, центральных правлений союзов и Народного Комиссариата труда Украины», стор. 31.

⁵¹ Там же.

цьому розрив у заробітній платі робітників, зайнятих на підприємствах важкої і легкої промисловості, послідовно скорочувався.

Середня річна зарплата робітників усіх галузей промисловості Української РСР була значно вищою від середньої зарплати робітників по СРСР, а також РРФСР і ряду інших братніх Радянських республік (Узбецької РСР, Закавказької РФСР тощо) ⁵².

Аналіз бюджетів робітників, зайнятих у найважливіших галузях промисловості України, свідчив про те, що вони мали можливість за одержувану заробітну плату покривати витрати не тільки на харчування, одяг і придбання меблів, а й на культурно-освітні потреби. Особливо високими були бюджети робітників найбільших промислових центрів республіки. Наприклад, у бюджеті сім'ї робітника м. Харкова доходи становили 354 червоних крб., витрати — 344 червоних крб. На Донбасі — відповідно 297 і 296,5, у Києві — 275,57 і 275,57 і т. д. ⁵³

Завдяки поліпшенню організації виробництва значно зросла продуктивність праці, знизилася собівартість продукції. Середня норма виробітку продукції кожним робітником у державній промисловості України в 1925 р. зросла майже на 60% ⁵⁴. В ряді галузей промисловості робітники досягли довоєнного рівня продуктивності праці, що мало величезне значення для загального піднесення радянської економіки і дальших перспектив соціалістичного будівництва.

Великим завоюванням робітничого класу України було їх масове охоплення колективними договорами. Колективні договори мали двобічний характер. З одного боку, робітники брали на себе зобов'язання суворо додержувати трудової дисципліни, обережно поводитись з інструментом і фабрично-заводським устаткуванням, дбати про неухильне підвищення продуктивності праці і т. д. З другого боку, колективні договори зобов'язували адміністрацію забезпечувати своєчасну видачу заробітної плати, надавати робітникам передбачені трудовим законодавством професійну відпустку, спецодяг, додаткове харчування. Одне з найважливіших місць у колективних договорах займали питання охорони праці і техніки безпеки. На початку 1926 р. на Україні було укладено 12 863 колективних договори, якими було охоплено понад 1120 тис. робітників і службовців промислових підприємств республіки ⁵⁵.

Процес консолідації і поліпшення матеріального добробуту робітничого класу був пов'язаний з подоланням серйозних труднощів. На кінець відбудовного періоду промисловість і транспорт ще не могли повністю зайняти всю наявну робочу силу. Частина промислових підприємств перебувала на консервації, ряд заводів і фабрик були зруйновані інтервентами, білогвардійцями і петлюрівцями в період громадянської війни. Крім того, ще продовжували існувати деякі соціальні причини, які породжували безробіття. При аграрній перенаселеності багатьох районів України індивідуальне, дрібнотоварне сільське господарство України повинно було неминуче виділяти надлишкову робочу силу. Разом з тим відбувався природний процес поповнення робітничого класу за рахунок підростаючого покоління. Тим більш, що приріст населення в робочому віці значно (приблизно в півтора раза) перевищував приріст населення України в цілому ⁵⁶.

⁵² Журн. «Статистика труда», 1926, № 10, стор. 18—19.

⁵³ Журн. «Статистика труда», 1926, № 6, стор. 19.

⁵⁴ Там же, стор. 41.

⁵⁵ «Україна, Статистичний щорічник», Харків, 1926, стор. 211.

⁵⁶ «Пути народнохозяйственного развития УССР, Материалы к построению пятилетнего плана», Харьков, 1928, стор. 420.

В результаті всіх цих причин на Україні, як і в інших республіках Радянського Союзу, ще залишалась значна кількість безробітних. Щомісяця на біржах праці України реєструвалося до восьми тис. нових безробітних, які прибували з села, тобто близько 20% від загальної кількості безробітних⁵⁷. В зв'язку з великим потягом жінок на виробництво на біржах праці щомісяця ставали на облік 14 тис. безробітних жінок. Значним джерелом поповнення резервів безробітних були підлітки, яких також щомісяця реєструвалось близько п'яти тис. Крім того, протягом 1925 р. біржами праці було зареєстровано 12,5 тис. демобілізованих червоноармійців⁵⁸.

На початку реконструктивного періоду безробіття в Українській РСР, так само як і в інших Радянських республіках, мало тенденцію до зростання. Пропозиція робочої сили більш ніж у півтора раза перевищувала попит на неї⁵⁹. На січень 1926 р. в Українській РСР налічувалось близько 300 тис. безробітних, у тому числі майже 200 тис. робітників і службовців, об'єднаних у профспілки. Всього з 203 тис. безробітних членів профспілок жінок було 84 тис. і підлітків близько 36 тис., з них без професії і кваліфікації в галузі промисловості, які не працювали раніше по найму, понад 90 тис. чол.⁶⁰.

У провідних галузях промисловості кількість безробітних була незначною. Так, серед гірничих робітників їх налічувалось всього 1,3% від загальної кількості, серед металістів — 4,2%, хіміків — 5,3%, будівельників — 1% і т. д.⁶¹ Більш того, серед висококваліфікованих робітників найважливіших галузей промисловості безробітні обчислювались буквально одиницями. Наприклад, по всій Україні в жовтні 1925 р. залишилися без роботи один горновий, шість вагранників, вісім болторізів, вісім вальцювальників, чотири газovníки⁶².

Набагато більшими були масштаби безробіття серед робітників різних галузей легкої промисловості. Серед працівників шкірянообробної промисловості налічувалось 17,1% безробітних, серед деревообробників — 20%, швейників — 25,6%⁶³.

Комуністична партія і Радянський уряд вживали заходів до ліквідації безробіття. В масовому масштабі провадились громадські роботи, безробітні забезпечувались грошовою допомогою, безплатним харчуванням тощо.

Незважаючи на консолідацію і згуртування лав робітничого класу України, на початку реконструктивного періоду ще не були ліквідовані окремі прояви недостатньої організованості і свідомості відсталих верств робітничого класу. До них належали, в першу чергу, низький рівень трудової дисципліни, велика плинність, значна кількість прогулів, спізень тощо.

На сталінському металургійному заводі ім. Сталіна щодня прогулювало не менше 1300 робітників. В окремі дні на роботу виходило менше половини спискового складу робітників⁶⁴. В ряді цехів Макіївського металургійного заводу майже одна десята всіх робітників щодня запізнювались на 20—30 хвилин⁶⁵.

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 784, арк. 58.

⁵⁸ Там же, арк. 59.

⁵⁹ Там же, арк. 61.

⁶⁰ «Статистические материалы по труду и социальному страхованию за 1925—1926 год», М., 1927, стор. 7.

⁶¹ «Профсоюзы Украины в цифрах, Статистический справочник за 1921—1925 гг.», стор. 32—33.

⁶² Там же, стор. 50—51.

⁶³ Там же, стор. 32—33.

⁶⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 10, спр. 1775, арк. 21 зв.

⁶⁵ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 216, арк. 59.

Дуже велика була плінність робочої сили. На промислових підприємствах України шокквартилу наймалось на роботу і звільнялося іноді понад 100% спискового складу робітників. Тому на підприємствах республіки протягом року іноді по кілька разів змінювався майже весь склад робітників.

Незважаючи на значні резерви безробітних, на багатьох промислових підприємствах України робітники в масовому масштабі були зайняті на понадурочних роботах. Це було серйозним недоліком організації праці.

На початку реконструктивного періоду ще зустрічались численні факти неповного використання устаткування і непродуктивного витрачання робочого часу. В шахтах Краснодонського рудоуправління при підземному ручному бурінні виробничі операції займали лише 43,5% робочого часу, при підземній відкатці — 53,3% робочого часу і т. д.⁶⁶ Дніпропетровська окружна рада професійних спілок наприкінці 1925 р. зазначала: «На заводі ім. Держинського корисна робота робітників і верстатів в окремих випадках коливається від 3 до 43%, решта часу витрачається непродуктивно»⁶⁷.

Недоліки в організації праці і виробництва виявлялися також у частих змушених простоях. Так, на Макіївському металургійному заводі на простой витрачалося 14% робочого часу. Це щомісяця коштувало підприємству 28 тис. крб.⁶⁸

В результаті недоліків в організації праці і виробництва на початку реконструктивного періоду зростання робочої сили в усіх галузях промисловості перевершило планові накреслення⁶⁹. На Луганському паровозобудівному заводі робітників на початку 1926 р. було більш, ніж передбачалося за планом, на 13%, на Миколаївському суднобудівному заводі — на 41%, на Харківському паровозобудівному заводі — на 11% тощо⁷⁰.

Особливо значних розмірів набуло надмірне залучення робочої сили на підприємствах хімічної, текстильної і шкіряної промисловості. Розвиток промисловості почав здійснюватися в ряді випадків не за рахунок підвищення продуктивності праці, а, в першу чергу, за рахунок зростання кількості робітників.

Вища Рада народного господарства Української РСР, відзначаючи серйозні недоліки в організації праці і виробництва, які викликали понадплановий набір робочої сили, зазначала: «Падіння дисципліни праці, зокрема ріст прогулів майже по всіх трестах..., в окремих випадках призводило до необхідності розширення штатів з метою забезпечення виробничої програми»⁷¹.

Передові робітники під керівництвом комуністів активно боролися за зміцнення трудової дисципліни, за ліквідацію прогулів, плінності робочої сили і т. д. Спираючись на безпартійний робітничий актив, партійні і профспілкові організації домоглися помітного поліпшення в організації праці і виробництва. Велике значення мало зростання партійного прошарку в рядах робітничого класу. В середньому партійний прошарок становив серед робітників близько 8%, а на підприємствах провідних галузей промисловості — значно більше. В складі Комуністичної партії України робітники становили 68%⁷².

⁶⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 296, арк. 58—59.

⁶⁷ Там же, арк. 58.

⁶⁸ Там же, спр. 55, арк. 32.

⁶⁹ Там же, ф. 34, оп. 10, спр. 78, арк. 64 зв.

⁷⁰ Там же, спр. 2103, арк. 37.

⁷¹ Там же, спр. 78, арк. 139.

⁷² Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 4, стор. 47.

Завдяки успішній відбудові промисловості, транспорту та інших галузей народного господарства на початку реконструктивного періоду були досягнуті вирішальні результати в кількісному зростанні і дальшому згуртуванні робітничого класу Української РСР.

На фабрики і заводи повернулись основні кадри робітничого класу. Разом з тим у промисловість, будівництво і транспорт республіки влилося нове численне поповнення робітничого класу, яке не пройшло школи громадянської війни і боротьби з господарською розрухою і потребувало політичного і виробничого загартування.

Консолідація робітничого класу України супроводжувалась посиленням його концентрації у найважливіших промислових центрах і найбільших підприємствах республіки, а також підвищенням його політичної свідомості.

IX з'їзд КП(б)У, характеризуючи стан робітничого класу України на кінець відбудовного періоду, з цілковитою ґрунтовністю вказував: «...Зростання продуктивних сил країни веде до збільшення чисельності зайнятої в промисловості робочої сили, причому не тільки за рахунок того, що повертаються кваліфіковані пролетарі, які в голодні роки пішли на село і в кустарну промисловість, але й за рахунок того, що промисловість вбирає в себе нових робітників, які не пройшли фабричної школи. В той же час спостерігається зростання класової свідомості пролетаріату, консолідація його сил»⁷³.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду поліпшились матеріально-побутові умови робітничого класу. Зросла заробітна плата, а в зв'язку з цим — бюджетний індекс робітників усіх галузей промисловості. Поліпшилась організація праці і виробництва.

Досягнуті на 1926 р. успіхи в консолідації робітничого класу мали вирішальне значення для зміцнення диктатури пролетаріату, для переходу Комуністичної партії до політики соціалістичної індустріалізації країни.

⁷³ «КП України в резолюціях...», К., 1958, стор. 283.

І. О. ГУРЖИЯ

МІСЦЕ УКРАЇНИ В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ РОСІЇ КІНЦЯ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

В кінці XVIII — першій половині XIX ст. в Росії, в тому числі й на Україні, відбувався процес розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичного укладу. Капіталістичні відносини поступово проникали в усі галузі народного господарства країни. В економіці Росії цього періоду важливу роль відігравала Україна. Чільне місце належало їй також у зовнішній торгівлі країни. Зростання питомої ваги України в зовнішній торгівлі Росії нерозривно зв'язане з тими соціально-економічними змінами, які відбувались в економіці України кінця XVIII — першої половини XIX ст. На жаль, питання про місце України в зовнішній торгівлі Росії не було предметом спеціального дослідження. Лише в статті С. Підгайця «Хлібний вивіз з чорноморсько-азовських портів до 60-х років XIX ст.»¹ детально досліджується вивіз найголовніших видів сільськогосподарської сировини через чорноморсько-азовські порти. Частково ці питання порушують в своїх працях Ф. Ястребов², С. Покровський³, О. Дружиніна⁴. Слід відзначити, що деякий фактичний матеріал про зовнішню торгівлю, яка велась через чорноморсько-азовські порти і сухопутні українські митниці, міститься в працях таких дворянських і буржуазних істориків та економістів, як К. Арсеньєв, Г. Небольсін, В. Павлович, А. Семенов, А. Скальковський, А. Шмідт та ін.

Враховуючи важливість і недостатню розробленість поставленого питання, а також наявність архівних першоджерел, ми ставимо своїм завданням детально, наскільки дозволяють розміри журнальної статті, висвітлити умови зростання питомої ваги України в зовнішній торгівлі Росії, дослідити структуру і обсяг експорту з України, визначити характер імпорту, що здійснювався через українські порти і сухопутні митниці, а також побіжно з цим показати роль України в транзитній торгівлі Росії.

Перебуваючи в складі Російської держави, Лівобережна і Слобідська Україна вже з XVII ст. поступово включалася в систему всеросійського ринку, а також брала участь в зовнішній торгівлі Росії. Роль українських земель у зовнішній торгівлі Росії посилилась з останньої чверті XVIII ст., коли були звільнені від турецько-татарських завоюв-

¹ «Всеукраїнська Академія наук. Праці Семінару для вивчення народного господарства України», вип. 3, К., 1929.

² Ф. Ястребов, Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939.

³ С. Покровський, Внешняя торговля и внешняя торговая политика Россия, М., 1947.

⁴ Е. Дружинина, Северное Причерноморье 1775—1800 гг., М., 1959.

ників південноукраїнські землі, приєднано Крим до Росії і возз'єднано в складі Російської держави з Лівобережною і Слобідською Україною Правобережну Україну, що знаходилась до цього під гнітом шляхетської Польщі.

Міста-порти, що виникали на узбережжі чи близько узбережжя Чорного й Азовського морів, — Одеса, Бердянськ, Маріуполь, Херсон, Ростов, Таганрог, — були важливими пунктами зовнішньої торгівлі Росії, в тому числі й України. До них потяглися купці близьких і віддалених міст.

Зовнішня політика царського уряду в цілому сприяла зростанню російської зовнішньої торгівлі. Насамперед, слід відзначити позитивну роль тогочасних договорів з Туреччиною, що надавали Росії можливість здійснювати торгове судноплавство на Чорному морі й через протоки; розширення торгівлі з Англією, Францією, Австрією; встановлення безпосередніх торгових зв'язків з багатьма іншими країнами Європи й Азії і, нарешті, запровадження таких мит на іноземні товари, які захищали російську промисловість і торгівлю від іноземної конкуренції. Царський уряд, ідучи назустріч російським купцям, інколи вдавався до обмеження прав іноземних купців. Проте для зовнішньоторгової політики царського уряду була властива непослідовність, яка нерідко відкривала двері для іноземних товарів на шкоду російській промисловості і торгівлі. В період, що вивчається, навколо митного тарифу в Росії точилась гостра боротьба між промисловою буржуазією і купецтвом, з одного боку, і поміщиками — з другого. Якщо перші, зважаючи на слабкий розвиток вітчизняної промисловості, домагалися охоронного мита, то другі, як основні споживачі імпортованих товарів, вимагали скасування або в крайньому разі зменшення мита. Розглядаючи питання про боротьбу між протекціоністами і фрітредерами в період капіталізму, В. І. Ленін підкреслював, що «питання про протекціонізм і свободу торгівлі є питання між підприємцями (іноді між підприємцями різних країн, іноді між різними фракціями підприємців даної країни)... питання даного історичного моменту, питання про те, яка фракція підприємців виражає більш загальні інтереси розвитку капіталізму»⁵.

Зазнаючи частих змін, зовнішньоторгова політика царського уряду в цілому мала протекціоністський характер. Фрітредерам вдавалося одержувати лише деякі тимчасові перемоги. Протекціоністський характер мав уже тариф 1767 р. Згідно з цим тарифом ввіз товарів, яких достатньо вироблялося в Росії, заборонявся. Звичайно, царський уряд, проводячи зовнішньоторгову політику, виходив з інтересів панівних класів. Значно впливали на митну політику царського уряду часті війни. Негативні наслідки для російської зовнішньої торгівлі мало приєднання Росії за Тільзітським миром 1807 р. до Континентальної блокади, що тривала до 1810 р.

Митний тариф 1816 р. і особливо тариф 1819 р. мали фрітредерський характер. Якщо перший лише обмежував кількість товарів, які раніше заборонялось ввозити в Росію, то другий дозволив ввозити в країну майже всі заборонені до цього товари. Негативний вплив тарифу 1819 р. незабаром позначився як на промисловості Росії, так і на її зовнішній торгівлі, що в 1820 і 1821 рр. мала пасивний баланс. Цей факт, фіскальні цілі, а також відмова Франції і Пруссії зменшити мита спричинилися до того, що царський уряд у 1822 р. ввів суворий протекціоністський тариф. Згідно з цим тарифом був заборонений ввіз 3110 видів товару, а з фабрично-заводських виробів і предметів розкоші бралось високе мито. Предмети ж першої необхідності, сировина, меди-

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 170—171.

каменти і деякі життєві припаси дозволялось ввозити безмитно. Цей тариф з деякими змінами в бік послаблення проіснував до 1850 р., коли було знижено мито на багато видів товарів і зменшена номенклатура виробів, заборонених раніше до ввозу. Ще більш фрітредерським був митний тариф 1857 р. Ці зміни в зовнішньоторговій політиці російського уряду безпосередньо стосувалися й України.

Участь України в російській зовнішній торгівлі нерозривно була зв'язана з дальшим економічним розвитком усєї країни, з поширенням і поглибленням внутрішнього ринку. Зростанню торгівлі через чорноморсько-азовські порти, більшість яких знаходилась на території України, сприяла як зовнішня торгова політика царського уряду, так і надання цим портам деяких привілеїв. У 1782 р. з метою розширення торгівлі в чорноморсько-азовських портах царський уряд видав розпорядження про зменшення там на $\frac{1}{4}$ митних зборів. Згодом це розпорядження було підтверджено. Ряд торгових привілеїв був наданий м. Одесі. Так, з 1804 р. дозволялося провозити товари транзитом через Одесу в Молдавію, Валахію, Австрію і Пруссію, а також за море. Царським маніфестом від 10 травня 1817 р. Одесі було «подаровано» на 30 років порто-франко⁶, що мало велике значення в перетворенні цього міста на один з найважливіших портів Росії. «Результати введення в Одесі порто-франко були величезні: Одеса стала складовим місцем для іноземних товарів, що розходились звідси не тільки у величезній частині Росії, а й Польщі, і шляхом транзиту — в Австрії, а через Кавказ — в Персії. В Одесі було засновано значні банкірські дома, обороти яких охопили все побережжя Чорного і Азовського морів; одеське купецтво стало швидко багатіти»⁷.

В кінці XVIII і на початку XIX ст. зовнішня торгівля Росії здійснювалася в основному морем. Сухопутна торгівля в кінці XVIII ст. становила до 6% зовнішньоторгового обороту, на початку XIX ст. — 12% вивозу та 22% ввозу. На початку 50-х років сухопутний вивіз становив уже 27% і ввіз — 37%⁸. В кінці XVIII — на початку XIX ст. морська торгівля відбувалася головним чином через балтійські порти. На них припадало 91% вивозу і 85% ввозу. Дедалі більшої ваги в зовнішній торгівлі стали набувати чорноморсько-азовські порти. Якщо в кінці XVIII ст. з торгового обороту морської торгівлі на чорноморські порти припадало тільки 2%, то в 50-х роках XIX ст. третина всього експорту перейшла до чорноморсько-азовських портів⁹.

Разом з цим зростало значення цих портів і в імпортній торгівлі. За підрахунками А. Семенова, чорноморська торгівля протягом 1780—1794 рр. по вивозу зросла в 4,5 раза і по ввозу — в 2,5 раза. За 1790—1804 рр. вивізна і ввізна чорноморська торгівля зросла по вартості в 18 разів; у 1824—1850 рр. вартість вивозу з чорноморсько-азовських портів зросла в 4 рази, а довозу — більше як в 3 рази. Причому вартість довозу була в 2,5 раза менша від вартості вивозу¹⁰. Якщо середньорічний вивіз з чорноморсько-азовських портів у 1802—1806 рр. становив в середньому близько 4,5 млн. крб. (в перерахунку на срібний карбованець), то в 1856—1859 рр. — до 45 млн. крб.¹¹

З України через чорноморсько-азовські і частково балтійські порти, а також через сухопутні митниці вивозились за кордон різні види

⁶ Право безмитного вивозу і ввозу товарів.

⁷ «Одесса (1794—1894)», Одесса, 1895, стор. 182.

⁸ И. Кулишер, Очерк истории русской торговли, Петроград, 1923, стор. 267.

⁹ С. Покровский, назв. праця, стор. 125; И. Кулишер, назв. праця, стор. 267.

¹⁰ А. Семенов, Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности, ч. II, СПб, 1859, стор. 45, 52—53, 56, 65

¹¹ С. Підгаєць, назв. праця, стор. 142.

хліба, особливо багато пшениці, борошно, а також насіння льону, конопляне прядиво, вовна, топлене сало, канати, мило, свічки, шкіра тощо.

Найважливіше місце в російському експорті займав хліб. Уже в першій половині XIX ст. Росія була одним з головних поставщиків хліба на світовий ринок. За період, що вивчається, вивіз російського хліба постійно зростає. Протягом 1801—1860 рр. середньорічний вивіз хліба зріс з 19 873 тис. пудів до 69 254 тис. пудів¹².

Проте, зростаючи в цілому по висхідній лінії, експорт хліба з Росії мав свої періодичні спади й піднесення. На експорт російського хліба впливали, крім зовнішньополітичних подій і митних тарифів, рівень врожаю хліба в Росії та країнах Західної Європи, кількість довозу у ці країни єгипетського, американського та хліба з інших країн.

В експорті хліба з Росії велику роль відігравала Україна. Основна частина експортного хліба звідси йшла через чорноморсько-азовські порти, які помітно почали зростати з кінця XVIII ст. Вивіз хліба через чорноморські порти приваблював не тільки українських, а й польських поміщиків, які вже в 1783 р. утворили херсонську торгову компанію, що через 10 років розорилася.

Наявність великої кількості товарного хліба на Україні, підвищення попиту на нього з боку західноєвропейських держав обумовили швидке зростання вивозу хліба, особливо пшениці, з чорноморсько-азовських портів. Якщо в 1786 р. з чорноморських портів було вивезено до 69 тис. четв. пшениці, то в 1793 р. — вже 162 тис. четв.¹³ Зростаючи протягом перших років XIX ст., вивіз хліба через чорноморсько-азовські порти досяг великого розміру в 1816—1817 рр., коли в Західній Європі був голод.

Відродження сільського господарства в країнах Західної Європи, несприятливі зовнішньополітичні умови (хлібні закони в Англії 1815—1828 рр. і Франції 1819—1832 рр., події в Греції, російсько-турецька війна 1828—1829 рр. та ін.) спричинилися до зменшення в 20-х роках вивозу хліба за кордон з чорноморсько-азовських портів. Адріанопольський мирний договір 1829 р. поживав на певний час вивіз хліба, але скоро експорт знову підупадає в зв'язку з неурожаєми і голодом на Україні в 1833—1834 рр. Поживавившись у 1838 р., хлібний вивіз швидко зростає до 1854 р., коли він був на деякий час зовсім перерваний Кримською війною. Після закінчення війни хлібний вивіз через чорноморсько-азовські порти відновився і досяг напередодні реформи 1861 р. великого розміру. Протягом 1812—1859 рр. з чорноморсько-азовських портів було вивезено хліба понад 92 млн. четв., що становило 41% експорту хліба з Європейської Росії. Вартість вивезеного в 1802—1859 рр. з цих портів хліба становила 951 723 тис. крб., що дорівнювало 59% усієї вартості хліба, вивезеного в ті роки з Європейської Росії. Переважання процентів по вартості над процентами по кількості вивезеного хліба пояснюється тим, що з чорноморсько-азовських портів експортувалось багато пшениці, вартість якої була вища від вартості інших видів хліба.

Пшениця становила в середньому близько 90% усього хліба, що вивозився з чорноморсько-азовських портів. В скремі роки цей процент був ще вищий. Через чорноморсько-азовські порти йшла основна частина пшениці, що вивозилась за кордон з Європейської Росії. Якщо не брати до уваги несприятливі для зовнішньої торгівлі 1828—1829 і 1855 роки, то пшениця, вивезена з цих портів, становила 77—95% експорту її з Європейської Росії.

¹² П. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках (1800—1917), М., 1950, стор. 95.

¹³ Г. Небольсин, Статистическое обозрение внешней торговли России, ч. I, СПб, 1850, стор. 2.

В 40-х роках помітним стає вивіз кукурудзи з чорноморсько-азовських портів та через деякі сухопутні митниці. Протягом 1846—1857 рр. він збільшився з 65 тис. до 703 тис. четв. Якщо в 1846 р. вартість вивезеної кукурудзи становила 237 тис. крб., то в 1857 р. — вже 4131 тис. крб.¹⁴

В чорноморські порти хліб привозили з Херсонської, Подільської, Київської, Полтавської, частково Катеринославської губерній, а також Бессарабської області; в азовські порти — з Катеринославської, Таврійської, Харківської губерній, Землі Війська Донського і Кубанської області. Доставляли сюди водним шляхом хліб також з Воронежської, Саратовської і Тамбовської губерній. У 1856 р. з цих губерній лише у Ростов було привезено до 500 тис. четв. пшениці¹⁵.

З губерній України хліб збувався за кордон, крім чорноморсько-азовських портів, частково через Данціг, а також сухопутним шляхом, через прикордонні митниці. Згідно з даними за 1847 р., через Радомисьльську, Волочеську і Радзивілівську митниці було вивезено до 271 тис. четв. зерна і понад 14 тис. четв. борошна¹⁶.

Зовнішня торгівля хлібом зосереджувалася в руках купців та різних посередників-скупщиків. Лише незначна частина поміщиків безпосередньо збувала хліб у портові міста.

З чорноморсько-азовських портів хліб відправлявся у Туреччину, Грецію, Італію, Францію. Найзначніші склади його були в Константинополі, Трієсті, Генуї, Ліворно, Марселі. Велика кількість хліба (особливо після скасування в 1846 р. хлібних законів в Англії) та сільсько-господарської сировини вивозилася через південні порти в Англію. К. Маркс і Ф. Енгельс, відзначаючи велику роль Росії в англійському імпорті хліба, в 1855 р. писали: «Російський хліб і зараз відіграє величезну роль в споживанні Англії. Якщо ж Росія заволодіє і сусідніми країнами, що виробляють зерно, то Британія попадає в повну залежність від Росії і Сполучених Штатів, і ці дві країни стануть регулятором хлібного ринку всього світу»¹⁷. Через сухопутні митниці багато хліба йшло в Австрію, Пруссію і Царство Польське.

Починаючи з 30-х років XIX ст. крім хліба значну питому вагу у вивозі через чорноморсько-азовські порти набуло лляне насіння. «До 1830 р., — писав А. Скальковський, — лляне насіння відправлялось з Одеси рідко, і тільки з 1831—1832 рр., коли Англія стала його вимагати діяльно, продукт цей зробився одним з найважливіших для Одеси і першим для портів. Тепер лляне насіння вважалось уже капітальною статтею відпуску»¹⁸.

У 1830—1834 рр. з чорноморсько-азовських портів було вивезено 152 796 четв. лляного насіння. В наступні роки вивіз його зростав, становлячи в 1856—1859 рр. 227 606 четв. Протягом 1830—1859 рр. з чорноморсько-азовських портів було вивезено 9 179 228 четв. лляного насіння. Причому в 1830—1834 рр. вивіз лляного насіння з цих портів становив 5,44% загального його вивозу з Європейської Росії, а в 1856—1859 рр. — вже 38,3%. Середньорічна вартість експортованого насіння

¹⁴ С. Підгаєць, назв. праця, стор. 167.

¹⁵ «Журнал Министерства внутренних дел» (далі — «ЖМВД»), 1857, № 8, від. III, стор. 72.

¹⁶ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. 952, арк. 95, 96; Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР), ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, оп. 1, спр. 6903, арк. 3, 4.

¹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, стор. 379—380.

¹⁸ А. Скальковский. Торговая промышленность в Новороссийском крае, «ЖМВД», 1850, ч. 30, стор. 341.

льону протягом 1830—1859 рр. збільшилась з 200 тис. крб. до 5600 тис. крб., або у 28 разів¹⁹.

Лляне насіння привозилось у чорноморсько-азовські порти з Катеринославської, Херсонської, Полтавської, Київської, Волинської і Подільської губерній. Наприклад, у 1856 р. його було привезено з двох останніх губерній до 300 тис. четв.²⁰ Експортувалось лляне насіння переважно в Англію, Францію, Туреччину, Італію, Голландію, Норвегію.

Серед інших землеробських товарів, що вивозилися з України за кордон, важливими були конопляне прядиво і тютюн. Багато прядива транспортувалось з Чернігівської губернії в Ризький і Петербурзький порти. Вже на початку ХІХ ст. тільки з Новгород-Сіверського, Стародубського, Новоместського і Мглинського повітів туди йшло 50—65 тис. берківців прядива щорічно²¹. Основну частину товарного прядива, що вивозилось за кордон через Ризький порт, доставляли торговці міст Новозибкова, Стародуба і Почепа. Найбільші закупки прядива робили англійські купці, які збували його всередині країни, а також перепродавали у південноєвропейські країни. Крім Англії, прядиво з Росії вивозили в Швецію, Норвегію, Голландію, Пруссію, Данію, США, частково в Іспанію, Португалію, Бельгію і Францію.

Велике місце в російській зовнішній торгівлі займали худоба і продукти тваринництва. З України збувалась за кордон рогата худоба, коні, свині, вівці, вовна, шкіра, овчина, топлене сало, масло, шетина, кінський волос тощо. Багато української рогатої худоби вивозилось в Австрію, Пруссію, Царство Польське, Молдавію, Валахію. У 1802 р. з Литовської, Волинської і частково Подільської губерній через прикордонні пункти — Ковно, Гродно, Кринки, Радзивілів, Волочиск та Ісаківце було проведено в німецькі землі рогатої худоби на 136 тис. крб. Того ж року з Подільської і Херсонської губерній через Могилів і Дубоссари відправлено в Молдавію, Валахію і Бессарабію худоби майже на 34 тис. крб.²²

Чимало худоби для продажу за кордон купували торговці на ярмарках. Зокрема, для збуту в Царство Польське багато купували її на ярмарках у містечку Владівці, Брест-Литовського повіту, Гродненської губернії. Ці ярмарки збиралися в червні, серпні та жовтні. Переважну кількість худоби сюди приганяли з Подільської, Київської, Херсонської губерній та Бессарабської області. Лише через одну Устилузьку митницю у 1837—1838 рр. з Правобережної України в середньому щорічно відправлялось у Царство Польське не менше 200 волів і корів та 500 свиней²³. У 1837 р. через Радзивілівську митницю було прогнано в Австрію 4459 волів та корів (на суму 192 490 крб.)²⁴, у 1847 р. через Волочискську митницю — 1668 волів та корів (майже на 33 тис. крб.) і через Ісаківцецьку — 713 волів та 1423 вівці (на суму понад 18 тис. крб.)²⁵. Звичайно, ці цифри не можуть дати не тільки повного, а й приблизного уявлення про кількість худоби, яку відправляли з України

¹⁹ С. Підгаєць, назв. праця, стор. 151, 169.

²⁰ «ЖМВД», 1857, № 8, від. III, стор. 72.

²¹ Державний архів Чернігівської області, ф. Канцелярії чернігівського губернатора, спр. 522, арк. 4; «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вип. XIII, стор. 110.

²² Н. Голлицыи, Статистические таблицы Всероссийской империи, М., 1807, таблица XIII.

²³ «Библиотека коммерческих знаний, Товароведение и коммерческая статистика», т. II, СПб., 1839, стор. 12.

²⁴ ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. 1047, арк. 236.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, оп. 1, спр. 6903, арк. 4.

за кордон. А. Скальковський вважав, що в кінці 40-х років XIX ст. лише з Новоросійського краю продавалось за кордон до 20 тис. голів великої рогатої худоби²⁶. З України за кордон збувалось багато коней. Зокрема, з поміщицьких заводів Херсонської, Катеринославської, Полтавської і Харківської губерній коней продавали в Австрію. У 1834—1838 рр. туди щорічно збувався 3771 кінь, у 1839—1843 рр. — 3153, у 1844—1846 рр. — 3983 коня²⁷. За підрахунками А. Скальковського, у другій половині 40-х років XIX ст. з Новоросійського краю щорічно збувалось в Австрію і Молдавію від 1 тис. до 3 тис. коней²⁸.

Розглянемо експорт з України такого важливого товару, як вовна. Вивіз її за кордон став набирати великого розміру з 30-х років XIX ст. Цьому сприяла митна політика царського уряду, що зазнала з кінця XVIII ст. — протягом першої половини XIX ст. докорінної зміни. За тарифом 1797 р. вивіз вовни з Росії за кордон зовсім заборонявся. В 1816 р. вивіз вовни було дозволено, але із сплатою мита по 25 коп. за пуд. В наступних роках мито на довізну вовну підвищувалось (1822 р. — 50 коп., 1828 р. — 1 крб. 50 коп. за пуд), а на вивізну знижувалося. В 1831 р. мито на вовну, що вивозилася з Росії, було зовсім скасоване.

Протягом 20—50-х років XIX ст. річний вивіз вовни з Росії виріс більш ніж удесятеро. Так, якщо в 1826—1830 рр. її щорічно вивозили 78 тис. пудів, то в 1856—1860 рр. — 955 тис. пудів²⁹. Вовну для експорту торговці купували в основному на спеціальних ярмарках, головнішим з яких був Троїцький у Харкові. Частину вовни вони купували безпосередньо в поміщицьких маєтках, даючи при цьому ще до стрижки овець грошовий завдаток.

У російській зовнішній торгівлі вовною велику роль відігравала Україна, де було розвинуте вівчарство взагалі і тонкорунне зокрема. В 1830—1859 рр. з Європейської Росії було вивезено 15 329,6 тис. пудів вовни, з яких 7807 тис. пудів припадало на Україну³⁰. Основна частина української вовни вивозилась за кордон через чорноморсько-азовські порти. В окремі роки вивіз вовни з цих портів становив 70 (1849 р.) і більше (1852 р.) процентів її загальноросійського вивозу³¹. За час з 1830 по 1859 р. середньорічний вивіз вовни з чорноморсько-азовських портів значно зріс. Якщо в 1830—1834 рр. він становив 117 427 пудів, то в 1856—1859 рр. — 356 239 пудів.

За вивозом пшениці і вовни серед чорноморсько-азовських портів виділялась Одеса. За 1836—1859 рр. через Одеський порт було вивезено 3329,5 тис. пудів вовни на 80196,5 тис. крб., тобто на Одесу припадало до 43% кількості вовни, вивезеної з чорноморсько-азовських портів, і близько 64% загальної її вартості. Це пояснюється тим, що з Одеси вивозилася переважно тонкорунна вовна, яка високо цінилась на зовнішньому ринку.

Одним з головних споживачів російської, в тому числі й української, вовни була Англія. Крім того, з України вовна вивозилась в Австрію, Пруссію, Туреччину, Італію, Францію, Бельгію та інші країни. Вивіз вовни з Одеси в 1858 р. розподілявся так: Франція — 81,7 тис. пудів, Туреччина — 60,6 тис. пудів, Галац — 42,3 тис. пудів, Генуя — 7800 пудів і Трієст — 925 пудів.

Як відзначалося вище, в експорті з України певне значення мав кінський волос (хвості і гриви) та щетина. Головними місцями збуту

²⁶ «ЖМВД», 1850, ч. 30, стор. 369.

²⁷ Г. Небольсин, назв. праця, стор. 449.

²⁸ «ЖМВД», 1850, ч. 30, стор. 401.

²⁹ С. Покровский, назв. праця, стор. 249.

³⁰ С. Підгаєць, назв. праця, стор. 173.

³¹ «ЖМВД», 1857, № 10, стор. 14—15.

першого були Пруссія, Австрія та Англія. Радзивілів був основною митницею для вивозу кінського волосу і щетини в Австрію. У 1837 р. через Радзивілівську митницю було вивезено до Австрії близько 7 тис. пудів кінського волосу на 102 тис. крб. і майже 6 тис. пудів щетини на 319 885 крб. У 1847 р. вивіз щетини через цю митницю зріс до 10 тис. пудів³². На Радзивілів припадала значна частина загальноросійського вивозу кінського волосу і щетини. Наприклад, у 1852 р. через цю митницю було вивезено в Австрію до 10 тис. пудів кінського волосу, що становило 38,5% загальноросійського вивозу³³.

Коров'яче масло і сир з України вивозились за кордон переважно через чорноморсько-азовські порти. Вже в 1793 р. з чорноморських портів було вивезено 20 941 пуд масла на 109 600 крб.³⁴ За приблизними підрахунками К. Арсеньева, вартість вивезеного з південних портів масла на 1817 р. становила 700 тис. крб.³⁵ Масло сюди привозили з Україн, а також з Кубанської області, Землі Війська Донського, Пермської губернії та в невеликій кількості з Тобольської і Томської губерній.

Важливу статтю експорту з України становили сирі та оброблені шкіри, що вивозились через чорноморсько-азовські порти та сухопутні митниці. У 1829—1833 рр. з Росії в європейські країни вивозилось в середньому щорічно до 281 тис. пудів необроблених шкір, у 1834—1838 рр. — близько 200 тис. пудів, у 1839—1843 рр. — 208,4 тис. пудів, у 1844—1846 рр. — 145,2 тис. пудів. З цієї кількості на південні порти припадало в 1829—1833 рр. 61 930 пудів, в 1834—1838 рр. — 63 050 пудів, в 1839—1843 рр. — 47 680 пудів і в 1844—1846 рр. — 34 113 пудів³⁶.

Таким чином, вивіз необроблених шкір з південних портів протягом 1829—1846 рр. становив до 25% їх загальноросійського вивозу. Майже половина вивозу шкір з південних портів припадала на Одесу.

В наступні роки вивіз необроблених шкір з чорноморсько-азовських портів, і зокрема з Одеси, продовжував зростати. За підрахунками А. Скальковського, в 1845—1857 рр. з цих портів було вивезено 327,6 тис. пудів шкір³⁷. Що ж до Одеського порту, то з нього в 1856 р. було вивезено 26,3 тис. пудів шкір на 125 тис. крб., в 1857 р. — 92,1 тис. пудів на 597 тис. крб.³⁸, в 1859 р. — 51,7 тис. пудів на 209 тис. крб. і в 1860 р. — 59,6 тис. пудів на 465 тис. крб.³⁹

З України за кордон також багато йшло обробленої шкіри, зокрема юхти. Вивозом останньої була досить відома тоді Радзивілівська митниця. У 1824—1828 рр. через неї провозилось в середньому щорічно 35 940 пудів, у 1829—1833 рр. — 47 359 пудів, у 1834—1838 рр. — 32 138 пудів, у 1839—1843 рр. — 33 612 пудів, у 1844—1846 рр. — 17 267 пудів⁴⁰. На Радзивілівську митницю в 1824—1828 і 1834—1843 рр. припадало понад 50% загального вивозу юхти з Росії в Європу, а в 1829—1833 рр. —

³² ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. 1047, арк. 225, 236, 238; спр. 952, арк. 96.

³³ «Сборник статистических сведений о России», кн. III, СПб, 1858, стор. 283.

³⁴ Е. Дружинина, назв. праця, стор. 255.

³⁵ К. Арсеньев, Начертание статистики Российского государства, ч. I. СПб, 1818, стор. 160.

³⁶ Г. Небольсин, назв. праця, ч. II, стор. 226.

³⁷ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). ф. А. Скальковського, спр. 12, арк. 56.

³⁸ А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. II, СПб, 1863, таблиця № 46 (до стор. 567).

³⁹ ДАОО, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. 64, арк. 20.

⁴⁰ Г. Небольсин, назв. праця, ч. II, стор. 280; «Сборник статистических сведений о России», кн. III, стор. 319.

62%. З України шкіри вивозились у Туреччину, Італію, Англію, Францію, Австрію, німецькі землі та в інші європейські країни.

Україна давала велику частину топленого сала (з волів, корів і овець), що вивозилось з Росії за кордон. Збут його здійснювався переважно через балтійські і чорноморсько-азовські порти. Протягом 1830—1859 рр. з Росії було вивезено 103 368,9 тис. пудів сала на 710 416,6 тис. крб., з них 12 278 тис. пудів на 645 864 тис. крб. припадало на чорноморсько-азовські порти⁴¹. В 30—50-х роках XIX ст. з України щорічно вивозилось в середньому 409 275 пудів сала, що становило 11,9% середньорічного вивозу його з Росії. В 1845—1848 рр. вивіз сала з чорноморсько-азовських портів дорівнював 13,7% і в 1856—1859 рр.—15,7% загальноросійського вивозу.

По вивозу сала за кордон перше місце з усіх чорноморсько-азовських портів належало Одесі. В середньому з Одеси вивозилось щорічно до 300 тис. пудів сала. В останні два передреформенні роки через Одеський порт було вивезено близько 411 тис. пудів сала на 2222 тис. крб.⁴² Сало сюди привозили з Херсонської губернії і Бессарабської області, з губерній Правобережної та Лівобережної України (навіть з віддаленої Чернігівської губернії).

Частково сало відправлялось з України за кордон і через балтійські порти. Наприкінці 40-х років з Катеринославської, Полтавської, Чернігівської і Волинської губерній до Петербурга щорічно привозилось 1—2 тис. бочок сала для вивозу за кордон⁴³.

Як і інші вивізні товари, сало йшло з України також через сухопутні митниці. Так, у 1837—1838 рр. через Устилузьку митницю щорічно вивозилось у Царство Польське 20 тис. пудів сала. Через Радзивілівську митницю в 1859 р. було відправлено в Австрію понад 33 тис. пудів сала на 89,7 тис. крб.⁴⁴

З чорноморсько-азовських портів сало направлялось в Англію, Туреччину, Австрію, Італію, Францію та інші країни. У 1836 р. вивіз сала з Одеси, наприклад, розподілявся так: у Англію відправлено до 313 тис. пудів, у Туреччину—понад 42 тис. пудів, у Францію—більше 2 тис. пудів, в австрійській володіння—понад 1600 пудів, в Італію—близько 1400 пудів, в Америку—911 пудів і в Іспанію—106 пудів⁴⁵. Отже, основна частина сала, вивезена того року з Одеси, була продана в Англію. І пізніше Англія займала перше місце в експорті сала з Росії. «Сало майже виключно вимагається в Англію»,—писав з приводу цього тогочасний економіст В. Павлович⁴⁶. В кінці 50-х років зріс вивіз українського сала у Францію і Бельгію. Наприклад, у 1858 р. з Одеси у Францію було відправлено понад 136 тис. пудів сала, а в Бельгію—до 86 тис. пудів.

З України і через Україну вивозились за кордон аніс, мед, віск, риба, риб'яча ікра і клей. Зокрема, через чорноморсько-азовські порти багато експортувалось паюсної ікри, що високо цінилась на зовнішньому ринку.

На Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст. було поширене полювання на диких звірів, що давало велику кількість хутра як для

⁴¹ С. Підгаєць, назв. праця, стор. 153, 173.

⁴² ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. 961, арк. 84; ДАОО, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. 64, арк. 20.

⁴³ Г. Небольсин, назв. праця, ч. II, стор. 115.

⁴⁴ «Библиотека коммерческих знаний, Товароведение и коммерческая статистика», т. II, стор. 12; ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. 961, арк. 181.

⁴⁵ Газ. «Одесский вестник», № 26, 1837 р.

⁴⁶ В. Павлович, Екатеринославская губерния, СПб, 1862, стор. 232.

внутрішнього, так і для зовнішнього ринків. Крім того, через Україну йшло багато хутра за кордон з великоросійських губерній і областей. Найбільш відомими тоді митницями по вивозу хутра були Радзівілівська, Радомишльська і Устилузька. Частково хутро вивозилось з Одеського порту. У 1829—1846 рр. вартість хутра, вивезеного через Радзівілівську митницю, становила до 40% вартості всього експортованого з Росії хутра. Причому в 1829—1833 рр. вартість щорічного вивозу хутра з Радзівілова становила 73% (366 225 крб. з 500 тис. крб.) і в 1834—1838 рр. понад 67% (479 тис. крб. з 710,7 тис. крб.) загальноросійського вивозу⁴⁷. У 1859—1860 рр. через Радзівілівську митницю було вивезено тільки заячих шкірок понад 18 тис. пудів на 219 тис. крб.⁴⁸

На десятки й сотні тисяч карбованців вивозилось хутра за кордон через Радомишльську митницю. Наприклад, у 1847 р. через цю митницю було вивезено хутра на 154 160 крб.⁴⁹

Поряд з продуктами землеробства, тваринництва, рибальства і мисливства з Росії, у тому числі й з України, вивозились мануфактурні та фабрично-заводські вироби⁵⁰. Вище ми згадували про вивіз борошна, шкір, сала та інших товарів, які вимагали попередньої обробки на промислових підприємствах. Разом з цими товарами на Україні вироблялись для зовнішнього ринку канати, вірвовки, полотно, свічки, поташ. Багато канатів і вірвовок вивозилось через чорноморсько-азовські порти. Вже в 1793 р. звідси було вивезено 7330 пудів канатів на 13 485 крб.⁵¹ За приблизними підрахунками К. Арсенєва, вивіз канатів і вірвовок з цих портів на 1817 р. становив 500 тис. крб.⁵² У 1824—1828 рр. з Росії щороку в середньому вивозилось 2767 пудів канатів і вірвовок, у 1829—1833 рр. — 360 844 пуди, у 1834—1838 рр. — 247 949 пудів, у 1839—1843 рр. — 272 368 пудів і в 1844—1846 рр. — 331 158 пудів. З цієї кількості в середньому через Одеський порт щорічно вивозилось: у 1824—1828 рр. — 47 810 пудів, у 1829—1833 рр. — 59 601 пуд., у 1834—1838 рр. — 29 435 пудів, у 1839—1843 рр. — 31 356 пудів і в 1844—1846 рр. — 48 026 пудів⁵³. Отже, на Одеський порт у названі роки припадало від 11,5% до 17,2% загальної кількості канатів і вірвовок, вивезених за кордон з Росії. В наступні роки вивіз із Одеси канатів і вірвовок коливався в межах 35—45 тис. пудів. Протягом 1845—1857 рр. з цього порту було вивезено понад 511 тис. пудів канатів, що в середньому становило на рік 39 327 пудів⁵⁴. У 1860 р. через Одесу було продано за кордон понад 43 тис. пудів канатів і вірвовок на 183 900 крб.⁵⁵ Більшість канатів, що йшла за кордон з Одеси і Таганрога, направлялась у Туреччину і Грецію. Взагалі ж велика кількість канатів, вироблених у Росії, в тому числі й на Україні, збувалась у США, Англію, Швецію.

Одеса і Таганрог посідали значне місце в експорті сальних свічок, що вироблялись переважно на промислових підприємствах Південної України. В 1829—1833 рр. з Росії вивозилось в середньому щорічно

⁴⁷ Г. Небольсин, назв. праця, ч. II, стор. 245.

⁴⁸ ІДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. 261, арк. 181.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії кнївського генерал-губернатора, Поліцейська частина, оп. 1, спр. 6903, арк. 3.

⁵⁰ За підрахунками Г. Небольсіна, в експортній торгівлі дореформеної Росії продукти землеробства, тваринництва та інших галузей господарства становили 86%, а промислові вироби — 14% (Г. Небольсин, назв. праця, ч. II, стор. 456).

⁵¹ Е. Дружинина, назв. праця, стор. 225.

⁵² К. Арсенєв, назв. праця, ч. I, стор. 160.

⁵³ Г. Небольсин, назв. праця, ч. II, стор. 407.

⁵⁴ ДАОО, ф. А. Скальковського, спр. 12, арк. 56.

⁵⁵ Там же, ф. Головного статистичного комітету Новоросійського краю, спр. 64, арк. 20.

53 241 пуд., в 1834—1838 рр.—27 962 пуди, в 1839—1843 рр.—18 540 пудів, в 1844—1846 рр.—17 478 пудів. З цієї кількості на Одесу й Таганрог у відповідні періоди припадало: 11 235 пудів, 8339 пудів, 7508 пудів і 2971 пуд. У процентному відношенні це становило від 17 до 40% загальноросійського вивозу. В наступні роки вивіз свічок з Одеси зростає, становивши в 1844—1857 рр. до 122 тис. пудів в середньому на рік⁵⁶.

Переважна більшість сальних свічок вивозилась у Туреччину і Грецію. Через Устилузьку митницю сальні свічки направлялись в Царство Польське. В 1837—1838 рр. сюди щорічно вивозилось в середньому до 21 тис. пудів свічок.

Перш ніж закінчити огляд російської експортної торгівлі, в якій діяльну участь брала Україна, зробимо декілька зауважень щодо вивозу через Україну залізних виробів, заліза й міді. На 1817 р. вартість вивозу металів та металевих виробів через чорноморсько-азовські порти становила приблизно 2 млн. крб.⁵⁷ У 1844—1846 рр. з південних портів Росії експортувалось у Туреччину, Італію, Англію, Австрію і Францію в середньому щорічно по 160 024 пуди заліза з 588 718 пудів, що вивозились з усієї Росії. Це становило понад 27% вивозу. У 1852 р. з цих портів було відпущено до 133 тис. пудів заліза, або 23,6% його загальноросійського вивозу⁵⁸. У 1858 р. в порти Азовського моря було привезено для збуту за кордон 150 тис. пудів заліза, чавуну, міді та металевих виробів⁵⁹. Всі ці розрізнені дані свідчать про чималу вагу чорноморсько-азовських портів у експорті російського заліза та залізних виробів. Проте слід відзначити, що продаж російського заліза та інших металів за кордон протягом досліджуваного періоду зазнав значного скорочення взагалі і через південні порти зокрема.

Так стисло можна охарактеризувати участь і місце України в російській експортній торгівлі. Чималу роль відігравала Україна також в імпортній торгівлі Росії. Через українські порти і сухопутні митниці йшла велика кількість іноземних товарів, що знаходили збут як на Україні, так і у великоросійських губерніях. Одна частина іноземних виробів безпосередньо йшла на поповнення товарів у купецькі крамниці, друга — оптом продавалась на українських ярмарках, звідки через торговців попадала на міські торги і сільські базари, а також у міські і містечкові крамниці.

Як уже відзначалося, основну частину російського експорту, в тому числі й з України, становили сільськогосподарські продукти і невелику — промислові вироби. Здавалося б, що Росія мала ввозити промислові вироби, і насамперед машини, механізми, удосконалені знаряддя праці, апарати тощо. Проте ці товари займали в імпорті Росії незначне місце. Головну частину імпорту торгівлі становили продукти та предмети розкошу, що йшли на задоволення потреб панівного класу. Навіть канцлер граф Воронцов змушений був визнати (1803 р.), що іноземні купці, одержуючи з Росії товари, «в платежі намагались замінити гроші дрібничками, речами непотрібними, що служили розкошу, і дуже мало корисними продуктами чи виробами»⁶⁰.

Західноєвропейські країни ввозили в Росію на велику суму так званих колоніальних товарів — цукру, кофе, чаю, перцю, гвоздики, прянощів і т. д., які вони діставали шляхом грабежу та нееквівалентного

⁵⁶ ДАОО, ф. А. Скальковського, спр. 12, арк. 57.

⁵⁷ К. Арсен'єв, назв. праця, ч. I, стор. 160.

⁵⁸ «Сборник статистических сведений о России», кн. III, стор. 289.

⁵⁹ ДАОО, ф. А. Скальковського, спр. 17, арк. 2.

⁶⁰ Центральний державний архів давніх актів СРСР, ф. Держархіву, розряд XIX, фінанси, оп. 1, спр. 50, арк. 10.

обміну у народів Азії, Африки і Америки. Правда, в 1819—1822 рр. ввіз цукру-рафінаду був заборонений, крім Одеського порту, а цукор-пісок обкладався високим митом.

Такий характер імпорту обумовлювався як політичним пануванням поміщиків, так і переважанням феодально-кріпосницької системи, що гальмувала промисловий розвиток країни.

Про асортимент товарів, імпортованих на Україну і через Україну, може дати деяке уявлення ввіз їх через Радзівилівську митницю, що виділялася серед інших українських митниць своїм розміром імпоротної торгівлі. Так, у 1837 р. через цю митницю було пропущено товарів на 9289 тис. крб., зокрема кіс — до 64 тис. пудів на 2242 тис. крб., шовку пряденого — понад 13 тис. пудів на 1196 тис. крб., коральків — 244 пуди 31 фунт на 845 695 крб., перлів — 1 пуд 8 фунтів на 253 тис. крб., фарб різних — 845 пудів на 239 тис. крб., шерстяних виробів — понад 900 пудів на 1981 тис. крб., стрічок — 97 пудів на 197 тис. крб., бавовняних виробів — понад 500 пудів на 153 700 тис. крб., тюлі — до 40 пудів на 122 500 крб., вина — на 111 тис. крб., шовкових тканин — понад 500 пудів на 109 600 крб., шкір єнотових — 215 пудів на 87 700 крб., полотна лляного — 185 пудів на 74 тис. крб., олова — 457 пудів на 66 тис. крб., кофе — майже 16 тис. пудів на 52 тис. крб., інструменту залізного — понад 130 пудів на 49 650 крб.⁶¹ Решта товарів була привезена на меншу суму. Причому майже всі вони йшли на задоволення потреб дворянства, буржуазії, купецтва.

Як у названі, так і в інші роки через Радзівилівську митницю багато провозилось кіс, які продавались не тільки на Україні, а й у Центральній Росії. Через Радзівилівську митницю за 1856—1860 рр. було ввезено на 429 тис. крб. машин, через Новоселицьку в 1860 р. — на 43 тис. крб. Взагалі слід відзначити, що Радзівилівська, Ісаківецька, Новоселицька, Волочиська і Гусятинська сухопутні митниці відігравали чималу роль у ввозі в Росію машин і механізмів для промислових підприємств, а також знарядь праці. Багато машин ввозилось у Росію через чорноморсько-азовські порти. Так, через Одеську митницю протягом 1856—1860 рр. їх було провезено на 1616 тис. крб., через Таганрозьку в 1860 р. — на 136 тис. крб.⁶²

Крім цього, в чорноморсько-азовські порти ввозилось багато інших товарів. Уже в 1817 р., за приблизними підрахунками К. Арсенєва, сюди привозилось бавовни та бавовняних виробів на 225 тис. крб., вина — на 400 тис. крб., тютюну — на 200 тис. крб., фруктів і овочів — на 450 тис. крб.⁶³

Як по експорту, так і по імпорту з усіх південних портів своїми розмірами торгівлі виділялася Одеса. У 1842—1846 рр. на неї припадало $\frac{3}{5}$ вивозу і $\frac{3}{4}$ ввозу всієї чорноморської торгівлі. У ті роки в Росію щорічно в середньому привозилось іноземних товарів на 79 853 979 крб., з яких на Одесу припадало в середньому на 5 007 581 крб.

В Одесі утворилась група великих купців, які зосереджували в своїх руках зовнішню торгівлю місцевого порту. Наприклад, у 1836 р. тут було 56 торгових домів, які мали річний оборот капіталу від 250 тис. крб. до 2 млн. крб. і більше⁶⁴.

⁶¹ ЦДІАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. 971, арк. 391—394, 397—419.

⁶² «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. II. СПб, 1863, таблиці А і Б до стор. 10.

⁶³ К. Арсеньев, назв. праця, ч. I, стор. 160.

⁶⁴ А. Скальковский, Опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса, 1839, стор. 71.

Протягом усього періоду, що вивчається (за винятком років, коли виникали зовнішньополітичні ускладнення), імпорт товарів через Одеський порт у багато разів виріс. Так, якщо в 1802 р. сюди було ввезено іноземних товарів на 719 тис. крб., то в 1860 р.— на 14 766 тис. крб.⁶⁵ Причому ввіз 1860 р. поступався своїм обсягом перед ввозом багатьох попередніх років.

У південні порти товари привозились із Західної Європи, Африки, Азії та Америки. Наприклад, в Одесу привозились товари з таких місць: бавовна — із Смірни, Єгипту, США; бавовняні вироби — з Франції, Англії, Австрії, Туреччини; шовк — з Туреччини, Австрії, Англії; галантерейні вироби — з Англії, Австрії, Франції, Італії, Туреччини; фарби — з Туреччини, Англії, Бельгії, Франції, Італії, Трієсту; оліва — з Італії, Греції, Туреччини, Іспанії, Англії, Франції; кам'яне вугілля — з Англії та Бельгії; свіжі і сухі фрукти — із Італії, Туреччини, Греції; кофе — з Туреччини, Англії, Франції, Бельгії, Порто-Ріко, Куби; чай — з Англії, Бельгії, Франції, Туреччини; вино — з Молдавії, Угорщини, Греції, Туреччини, Італії, Франції; тютюн — з Туреччини, Америки, Куби; ваніль, гвоздика, кориця — з Туреччини, Англії; перець чорний, гірчиця, цукерки, варення, шоколад — з Туреччини, Англії, Франції; рис — з Туреччини, Англії, Бельгії, Італії; какао — з Англії та Трієсту.

Значне місце в зовнішній торгівлі Росії мали такі південні порти, як Бердянськ, Маріуполь, Херсон, Ростов, Таганрог. На суднах багатьох країн світу сюди привозились і звідси вивозились різноманітні товари.

Наведений вище фактичний матеріал дає підставу зробити висновок про те, що Україна, перебуваючи в системі всеросійського ринку, відіграла значну роль у зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII — першої половини XIX ст. Причому ця роль у вивозі основних товарів неухильно зростала. Вивезені з України товари розходились по багатьох країнах світу. Чільне місце займала Україна і в імпорتنій торгівлі Росії. Зовнішня торгівля Росії, в тому числі й України, була тісно зв'язана з внутрішньою торгівлею. Більшість товарів, які вивозились за кордон, спочатку групувались і зосереджувались на місцевих внутрішніх ринках, а потім транспортувались до морських портів чи сухопутних митниць. Імпорتنі товари, перед тим як потрапити безпосередньо до споживача, направлялись у лавки, на ярмарки, базари чи торги. Незважаючи на те, що зовнішній торгівлі у порівнянні з внутрішньою належала другорядна роль, вона прискорювала розклад феодально-кріпосницької системи, сприяла розвитку капіталістичного способу виробництва на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Значна участь України в зовнішній торгівлі Росії, спільне використання річкових систем, сухопутних митниць і морських портів, зростання транзитної торгівлі — все це посилювало економічні зв'язки між російським і українським народами.

⁶⁵ А. Скальковский, назв. праця, стор. 61; ЦДАЛ, ф. Департаменту зовнішньої торгівлі, оп. 3, спр. 961, арк. 83--84.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З ІСТОРІЇ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СЕЛЯНСТВА

В. П. ПОПСУЄВ

ДОПОМОГА МІСТА СЕЛУ В ПІДНЕСЕННІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В 1953—1960 рр. (на матеріалах Дніпропетровської області)

Творець Комуністичної партії і організатор першої в світі Радянської соціалістичної держави В. І. Ленін надавав великого значення допомозі міста селу, в тому числі і шефській, як одному з найважливіших факторів зміцнення союзу робітничого класу і селянства, здійснення керівної ролі робітничого класу в будівництві комуністичного суспільства. В 1923 р. в статті «Сторінки з щоденника», говорячи про значення шефства робітничих міських поселень над мешканцями села, В. І. Ленін писав: «Тут основне політичне питання — у ставленні міста до села, питання, що має вирішальне значення для всієї нашої революції». Далі він зазначив, що «встановити стосунки між робітниками міста і працівниками села, встановити між ними ту форму товариства, яка між ними може бути легко створена, — це наш обов'язок, це одно з основних завдань робітничого класу, який стоїть при владі»¹.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, Комуністична партія вже в перші роки Радянської влади широко розгорнула допомогу міста селу. Допомога з боку партії і держави (оснащення сільськогосподарськими машинами, постачання промисловими товарами, посилка фахівців і керівних робітників) доповнювалась шефською допомогою, яку подавали партійні організації і колективи промислових підприємств, будівельних організацій, наукових і культурних установ міст.

Ця допомога набирала різних форм в залежності від конкретно-історичного етапу будівництва соціалізму. Якщо в роки відбудови народного господарства шефська допомога міста селу мала, головним чином, культурно-освітній характер, то в період масової колективізації робітники подавали організаційно-господарську, масово-політичну і культурно-освітню допомогу. В містах створювались робітничі товариства сприяння врожайності, колективізації, товариства культзмічки міста з селом, на село виїжджали робітничі бригади для подання допомоги бідняцько-середняцьким господарствам. Шефська допомога міста селу сприяла зростанню політичної свідомості селянства, розвитку і зміцненню колгоспного ладу, дальшому гартуванню союзу і дружби робітничого класу і селянства — основи непорушної сили і могутності Радянської держави.

В міру зростання соціалістичної промисловості, підвищення культурно-політичного і технічного рівня робітничого класу зростали можливості для посилення виробничих і культурних зв'язків міста з селом.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 410.

Особливо широкого розмаху шефська допомога міста селу набрала після історичного вересневого Пленуму ЦК КПРС 1953 р., який поклав початок крутому піднесенню соціалістичного сільського господарства. Протягом п'яти років — з вересня 1953 р. до кінця 1958 р. — Комуністична партія на пленумах Центрального Комітету, на XX з'їзді КПРС розробила і послідовно втілювала в життя грандіозну програму крутого піднесення сільського господарства. У розв'язанні завдань, поставлених партією перед трудівниками соціалістичного села, брали активну участь і трудівники соціалістичного міста нашої країни, в тому числі й Дніпропетровської області. Обласна партійна організація, виконуючи рішення XX з'їзду партії, пленумів ЦК КПРС і пленумів ЦК КП України, розгорнула широку організаційну і політичну роботу, очолила боротьбу трудящих області за різке збільшення виробництва сільськогосподарської продукції.

Велику роботу провели партійні організації міст області по зміцненню кадрами МТС, колгоспів і радгоспів. За короткий строк, приблизно за півроку після вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р., було направлено з промислових підприємств на роботу в МТС Дніпропетровської області 185 інженерів-механіків і 165 техніків-механіків, 400 трактористів і комбайнерів, слюсарів та інших спеціалістів, а також агрономи і зоотехніки².

В 1954—1955 рр. склад голів колгоспів був зміцнений за рахунок фахівців-тридцятитисячників, а виробничі бригади і тваринницькі ферми — в основному за рахунок колгоспників-комуністів і комсомольців. В результаті цього відбулась не тільки кількісна, а й якісна зміна керівних працівників і фахівців у МТС, колгоспах і радгоспах. Якщо у вересні 1953 р. на Дніпропетровщині тільки 30% голів колгоспів мали вищу і середню освіту, то наприкінці 1958 р. — близько 60%, у тому числі 50% спеціалістів сільського господарства проти 23% у 1953 р.³

За той же період кількість бригадирів рільничих бригад, що мають вищу і середню освіту, збільшилась з трьох чоловік до 207, а завідуючих тваринницькими фермами — з 10 до 91⁴.

В 1958 р. кількість комуністів, що працювали в сільському господарстві, збільшилась приблизно в 2 рази проти 1953 р. На 1 січня 1959 р. на Дніпропетровщині в сільському господарстві працювало 27 884 комсомольці, з них близько 8 тисяч — у тваринництві⁵.

Більшість керівних працівників і спеціалістів, направлених на роботу в село, виправдали довір'я партії. Можна навести такий приклад. Після вересневого Пленуму ЦК КПРС 1953 р. інженер по ремонту паровозів Нижньо-Дніпропетровського паровозного депо М. Г. Бірсан виявив бажання працювати в сільському господарстві і був призначений завідуючим Улянівською опорною майстернею, а з серпня 1957 р. працює головним інженером Васильківської РТС. За цей час тов. Бірсан добре освоїв сільськогосподарські машини, ознайомився з колгоспним виробництвом, впровадив вузловий метод ремонту тракторів та автомашин, добре поставив роботу раціоналізаторів та новаторів виробництва. Васильківська РТС з року в рік виконує плани ремонту колгоспної техніки при високій якості робіт⁶.

² Партархів Дніпропетровського обкому КП України (далі — ПАДО), ф. 19, оп. 17, од. зб. 2, арк. 34.

³ Поточний архів Дніпропетровського обласного управління сільського господарства, матеріали відділу кадрів.

⁴ Там же.

⁵ Статистичний звіт за 1958 р. Дніпропетровського обкому ЛКСМУ, арк. 2.

⁶ Поточний архів Дніпропетровського обласного управління сільського господарства, матеріали відділу кадрів.

З допомогою партійних організацій міст зміцнювались кадрами і сільські райкоми КП України та первинні партійні організації. Державні та господарські організації подавали допомогу селу, виготовляючи на підприємствах області сільськогосподарські машини (комбайн КУ-2) та запасні частини тощо.

Поряд з цим міські партійні, профспілкові, комсомольські організації та робітничі колективи розширювали і зміцнювали шефські зв'язки соціалістичного міста з колгоспним селом.

Після жовтневого Пленуму ЦК КП України 1953 р., який схвалив ініціативу трудящих Ново-Краматорського машинобудівного, Жданівського металургійного заводів і заводу гірничого машинобудування ім. XI-річчя комсомолу України (Сталінська область) по організації масового шефства над колгоспами і МТС, відбувся пленум Дніпропетровського обкому КП України. Обговоривши питання «Про підсумки вересневого Пленуму ЦК КПРС і завдання парторганізацій України по дальшому розвитку сільського господарства», пленум обкому зобов'язав парторганізації міст області за зразком Московської і Сталінської областей не на шкоду підприємствам здійснювати шефство заводів і фабрик над колгоспами, радгоспами і МТС, подавати їм всебічну допомогу в будівництві тваринницьких приміщень та інших сільськогосподарських споруд, в електрифікації, ремонті сільськогосподарських машин, допомагати парторганізаціям села в організації масово-політичної роботи, посиляючи в села лекторів, доповідачів, агітбригади, бригади художньої самодіяльності тощо⁷.

Виконуючи рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС, жовтневого Пленуму ЦК КП України і пленуму обкому КП України, партійні організації Дніпропетровщини з активною участю робітників провели велику роботу по розподілу і закріпленню шефських організацій за колгоспами і МТС. За п'ять років це питання розглядали кілька разів. При цьому в першу чергу шефів закріплювали за відстаючими колгоспами, враховуючи потреби колгоспів і можливості підприємств-шефів. Уже в 1954 р. в містах області не було жодного підприємства, будівельної організації, вузу, які не мали б підшефних колгоспів і МТС. Так, 180 підприємств і організацій Дніпропетровська в 1954 р. шефствували над 181 колгоспом і 34 МТС⁸.

Щоб краще організувати шефство, первинні партійні, профспілкові, комсомольські організації, керівники підприємств, будівельних організацій та учбових закладів разом з партійними, комсомольськими організаціями та керівниками колгоспів, МТС на місці уважно вивчали потреби колгоспів і МТС та можливості шефів. Потім на спільних нарадах і зборах накреслювали плани і зобов'язання, укладали договори, насамперед звертаючи увагу на першорядні роботи, які треба було здійснювати негайно.

Можна навести такий приклад оперативного розв'язання питань шефської допомоги. В грудні 1954 р. при ознайомленні з підшефним колгоспом ім. Мічуріна, Криничанського району, представники заводу ім. Дзержинського на чолі з виконуючим обов'язки заступника директора заводу тов. Смолянкіним дізнались, що в цьому колгоспі за короткий час через непридатність приміщення захворіли на туберкульоз поросята, кілька десятків їх загинуло. Колгосп не міг будувати нові свинарники, бо сільгоспбанк позбавив його кредитів за несплату пені. Тов. Смолянкін зразу ж звернувся особисто до заступника голови Дніпропетровського облвиконкому тов. Бельмаса і з його допомогою добився надання

⁷ ПАДО, ф. 19, оп. 16, од. зб. 18, арк. 36.

⁸ Там же, оп. 18, од. зб. 546, арк. 29.

кредиту для колгоспу. Через чотири дні на спільній нараді представників заводу і колгоспу були накреслені плани допомоги, укладено договір. Вирішили в першу чергу негайно розпочати будівництво свинарника на 200 голів. За короткий строк свинарник збудували, що дало змогу утримувати свиней в нормальних умовах. Договори були підписані і з іншими підшефними колгоспами та МТС. В цехах були проведені відкриті партійні збори з питань шефства⁹.

Шефська робота перебувала під неослабною увагою обласної партійної організації і обласних газет «Днепровская правда» і «Зоря». Так, коли стала очевидною занедбаність шефської роботи на заводі ім. Петровського, «Днепровская правда» 25 лютого 1954 р. виступила з критичною кореспонденцією, яку потім обговорили на засіданні партійного комітету заводу. Критика була визнана правильною. Партійний комітет зобов'язав цехові партійні, профспілкові і комсомольські організації, а також господарників розгорнути широко роз'яснювальну роботу про державну важливість шефства над колгоспами і на цій основі мобілізувати колектив на подання практичної допомоги колгоспам¹⁰.

І пізніше заводський партійний комітет не раз на своїх засіданнях обговорював питання про допомогу підшефним колгоспам і МТС. Після обговорення цього питання на засіданні партійного комітету 6 травня 1954 р. були проведені збори заводського партійного активу і відкриті партійні збори в цехах. Заводська газета «Ударник» систематично висвітлювала питання шефської роботи. Так, 2 серпня 1956 р. шефству була присвячена вся друга сторінка під шапкою «Слово трудівників села до колективу заводу. Металурги! З честю виконуйте шефські зобов'язання!».

Шефство мало різні форми — подання матеріально-технічної, наукової, масово-політичної і культурно-освітньої допомоги, участь робітничих бригад у сільськогосподарських роботах тощо.

У більшості випадків партійні, профспілкові організації і господарські керівники заводів, фабрик, будівельних організацій продумано, економічно обгрунтовано, за рахунок внутрішніх резервів, економії сировини і матеріалів, на основі госпрозрахунку, за рахунок непотрібних підприємствам лишків, без шкоди для виробництва подали велику допомогу підшефним колгоспам і МТС. Про розміри цієї допомоги можна зробити висновок хоча б з того, що тільки за два роки (1954—1955) промислові підприємства, будівельні організації області виготовили машин, виробів, сільськогосподарського реманенту і виконали різних робіт для підшефних МТС і колгоспів, за неповними даними, на суму 100 млн. крб.¹¹

Колектив заводу ім. Петровського в шефській допомозі колгоспам і МТС Солонянського району зайняв одне з провідних місць в області. Протягом 1953—1958 рр. він подав допомогу за договорами на суму понад 5,5 млн. крб.

В шефській роботі промислові організації звертали велику увагу на матеріально-технічну допомогу колгоспам і МТС. Ця форма шефства виявлялась у поданні технічної допомоги, допомоги в будівництві тваринницьких ферм та інших виробничих приміщень, у доборі і виготовленні будівельного матеріалу з місцевої сировини, в будівництві і обладнанні колгоспних майстерень, електрифікації і механізації трудомістких робіт, головним чином у галузі тваринництва. Шефи подавали допомогу в організації водопостачання, в будівництві силосних споруд

⁹ ПАДО, ф. 131, оп. 7, од. зб. 61, арк. 2.

¹⁰ Там же, ф. 395, оп. 5, од. зб. 3, арк. 93.

¹¹ Там же, ф. 19, оп. 29, од. зб. 480, арк. 2, 5, 8, 21, 23, 26, 33, 218, 227, 230, 234, 248, 250.

і ремонті сільськогосподарських машин, у виготовленні парникових рам, у забезпеченні підшефних колгоспів верстатами для виготовлення торфоперегнійних горщечків, в організації обміну досвідом.

У шефів при розв'язанні багатьох питань матеріально-технічної допомоги зустрічалось чимало труднощів. Адже промислові підприємства мають свої виробничі плани, і навіть незначний відрив кадрів спеціалістів, робітників у сільське господарство дається взнаки. Складними були і такі питання, як продаж колгоспам устаткування і деяких будівельних матеріалів без шкоди для виробництва, а також транспортування їх до колгоспів тощо. В колгоспах не вистачало своїх будівельників, механізаторів та інших спеціалістів, не було власної будівельної бази. Це вимагало від керівників підприємств, партійних і профспілкових організацій, так само як і від голів та парторганізацій колгоспів, належної організаційної роботи. Як показав досвід, шефські організації подолали труднощі. Спеціалісти підприємств, вивчивши фінансові можливості колгоспів, виготовляли для них технічну документацію і кошториси. В колгоспи виїжджали спеціалісти, визначали місце будівельних майданчиків, вишукували на місцях необхідні для будівництва матеріали, керували будівництвом. Чимало технологів, механіків, енергетиків, металургів, передових робітників з різних ділянок виробництва брали участь у будівництві тваринницьких ферм, силосних споруд тощо.

Під час таких виїздів на село робітники, що залишались на підприємствах, замінювали тих, хто допомагав колгоспам. Вони брали підвищені зобов'язання, ущільнювали свій робочий день і таким чином забезпечували виконання виробничих планів. А робітники, що допомагали колгоспам, в свою чергу віддавали всі сили і знання для виконання поставлених перед ними завдань.

За п'ятирічний період, з 1 січня 1954 р. до 1 січня 1959 р., тільки в колгоспах області було збудовано 3235 тваринницьких приміщень, 619 пташників і сотні інших споруд¹². Значна частина цих об'єктів була споруджена при безпосередній трудовій участі робітників і інженерно-технічних працівників міських підприємств і організацій. Тільки завод ім. Петровського в 1954—1955 рр. допоміг дев'яти колгоспам і двом МТС Солонянського району збудувати 14 корівників на 100—250 голів кожний, 11 свинарників на 300 голів кожний, дві стаїні, чотири телятники, п'ять зерносовищ, два автогаражі, овочесховище, теплицю і т. д.¹³

Велике значення мала така форма шефської допомоги, як електрифікація і механізація трудомістких процесів сільськогосподарського виробництва, особливо у тваринництві. В 1954—1955 рр. у колгоспах області з допомогою шефських організацій було збудовано близько 80 трансформаторних кіосків, електрифіковано 26 тваринницьких ферм, 86 колгоспів¹⁴, а за чотири роки—312 колгоспів¹⁵. Ці форми шефської допомоги мають велике значення для зміцнення союзу і дружби робітничого класу з колгоспним селянством, сприяють збільшенню загальноколгоспних фондів, зближенню загальноколгоспної власності із загальнонародною. В сільськогосподарське виробництво впроваджуються індустріальні методи, підвищується технічна культура.

Шефство сприяє широкому розгортанню будівельних робіт на селі, індустріалізації їх. Так, колективи п'яти цехів заводу ім. Держинсько-

¹² Поточний архів Дніпропетровського обласного управління сільського господарства, матеріали відділу капітального будівництва.

¹³ Поточний архів заводу ім. Петровського.

¹⁴ ПАДО, ф. 19, оп. 29, од. зб. 480, арк. 2—39, 216—255.

¹⁵ «Бюлетень сільськогосподарської інформації (видання обласного відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань та обласного управління сільського господарства)», 1957, № 6, стор. 30.

го: транспортного, електродоменного, електросилового, водопостачання і цеху ремонту печей, які подають велику допомогу колгоспу ім. Калініна, Криничанського району, в 1954 р. безпосередньо в селі в ході будівництва колгоспних приміщень допомогли підготувати з колгоспників будівельників різних професій. Це дало змогу організувати в колгоспі бригади теслярів і штукатурів. Шефи допомогли колгоспу налагодити власне виробництво шлакоблоків і черепиці¹⁶.

Матеріально-технічна допомога дала можливість широко механізувати трудомісткі процеси в тваринництві, підвищити продуктивність праці і знизити собівартість продукції. Так, у 1958 р. механізація водопостачання на фермах великої рогатої худоби збільшилась проти 1953 р. в 4,1 раза, на свинофермах — в 6 раз і т. д.¹⁷ В колгоспі ім. Калініна, Солонянського району, впровадивши механічне доїння, за кожною дояркою закріпили по 16—18 корів замість 10, в результаті чого трудові затрати зменшились на третину. А механізація виймання силосу з ям і траншей у цьому ж колгоспі дала можливість заощадити по 30 трудоднів на кожні 100 т силосу¹⁸.

Матеріально-технічна допомога сприяла розв'язанню одного з головних завдань в сільському господарстві — піднесенню тваринництва, збільшенню виробництва м'яса, молока і масла, підвищенню культури сільськогосподарського виробництва. Візьмемо для прикладу Солонянський район. Завдяки допомозі, яку подавали колгоспам і МТС заводи ім. Петровського, ім. Леніна та інші підприємства, район у 1958 р. по виробництву молока на 100 га угідь зайняв перше місце в області, а по м'ясу — третє місце¹⁹.

Шефи застосовували таку форму допомоги, як виготовлення і ремонт запасних частин, сільськогосподарського реманенту тощо. Так, тільки за три місяці 1953 р. колективи рудників ім. Максимова та ім. Орджонікідзе для підшефних колгоспів Нікопольського району розпиляли 36 куб. м лісу, виготовили 30 пар драбин для гарб, допомогли встановити пилорами, відремонтувати електромотори та сільськогосподарський реманент на суму 9980 крб.²⁰

З найактивнішою участю колективів підприємств у МТС, колгоспах і радгоспах розв'язувалася не тільки зернова і тваринницька проблеми, а й проблема збільшення виробництва овочів. Шефські організації будували теплиці, зрошувальні системи тощо. Це дало змогу працівникам сільського господарства широко застосовувати прогресивні способи вирощування культур, збільшити їх посівну площу і підвищити врожайність. Так, колгосп ім. К. Маркса, Солонянського району, з допомогою колективів заводу ім. Петровського і Дніпропетровського сільськогосподарського інституту спорудив зрошувальну систему, поліпшив удобрення ґрунту під овочі і в 1958 р. із зрошеної ділянки в 41 га зібрав в середньому по 194 ц овочів проти 108 з незрошеної ділянки²¹.

Така форма шефської допомоги, сприяючи збільшенню виробництва овочів, поліпшувала забезпечення овочами трудящих міст. Виробництво овочів у Дніпропетровській області в 1958 р. збільшилось вдвоє порівняно з 1953 р.

¹⁶ Поточний архів колгоспу ім. Калініна, Криничанського району; поточний архів заводу ім. Дзержинського.

¹⁷ Поточний архів Дніпропетровського обласного управління сільського господарства, матеріали планово-економічного відділу.

¹⁸ Газ. «Днепровская правда» від 8 червня 1957 р.

¹⁹ Газ. «Днепровская правда» від 10 січня 1959 р.

²⁰ ПАДО, ф. 19, оп. 16, од. зб. 708, арк. 6.

²¹ Поточний архів Дніпропетровського обласного управління сільського господарства, матеріали планово-економічного відділу.

Якісні зміни у колгоспному селі, що відбулися після вересневого Пленуму ЦК КПРС 1953 р., поставили нові вимоги до промислових підприємств, що постачають машини і промислові товари для сільського господарства, а також до всіх колективів підприємств і будов, які шефствують над селом. Шефські колективи області, керуючись постановою лютневого Пленуму ЦК КПРС 1958 р. «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій», з новим піднесенням розгорнули шефську роботу. Вони за договорами подавали колгоспам допомогу у спорудженні і обладнанні колгоспних майстерень для ремонту сільськогосподарської техніки, в будівництві гаражів і навісів для тракторів, автомашин, комбайнів і в ремонті цих машин, а також у підготовці кадрів для майстерень. Шефські колективи тільки одного Дніпропетровська за 1958 р. допомогли збудувати 12 ремонтно-механічних майстерень, кілька гаражів для тракторів тощо²². Шефи ремонтували і передавали для колгоспних майстерень потрібні заводам верстати і допомагали їх встановлювати. Так, робітники криворізького заводу «Комуніст» допомогли підшефному колгоспові ім. Сталіна, Широківського району, збудувати майстерні для ремонту тракторів, передали сюди відремонтовані токарний, фрезерувальний і шліфувальний верстати, наждачне точило. На заводі навчили трьох колгоспників токарній, стругальній, фрезерувальній, свердлувальній справі²³.

Початок другого року семирічки ознаменувався народженням нової патріотичної ініціативи. Сталеплавильники заводу ім. Петровського П. Махота, П. Горяний, Б. Бондаренко і С. Навроцький виступили ініціаторами соціалістичного змагання за випуск надпланового металу для виробництва додаткових сільськогосподарських машин. Бригада Героя Соціалістичної Праці П. Махоти зобов'язалась дати у другому році семирічки понад завдання спочатку 500, а зваживши всі можливості—1000 т сталі. З такої кількості металу можна виготовити 400 тракторів марки «Білорусь». Неважко зрозуміти, яку величезну кількість додаткової техніки одержать колгоспи і радгоспи, якщо всі сталевари країни включаться у змагання за надплановий метал для сільськогосподарських машин. Нова ініціатива знайшла скрізь підтримку. Патріотичний почин бригади комуністичної праці П. Махоти схвалений Центральним Комітетом КП України.

Відповідаючи практичними справами на рішення грудневого Пленуму ЦК КПРС 1959 р. про дальше піднесення сільського господарства, всемірно розвиваючи почин бригади П. Махоти, трудівники промисловості Дніпропетровського економічного району взяли зобов'язання у 1960 р. виготовити на спеціалізованих підприємствах із заощаджених матеріалів 50 бурякозбиральних комбайнів, 100 електродвигунів, 20 електромагнітних плит, 25 кормодробарок, 1000 рамних пил та ін.²⁴

Колектив трудящих дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. Леніна у січні 1960 р. з власної ініціативи взяв конкретні зобов'язання по поданню шефської допомоги трьом колгоспам: ім. Сталіна, ім. Жданова і «Україна», Перещепинського району. Головну увагу було звернуто на допомогу в ремонті сільськогосподарських машин і утриманні техніки. Завдяки допомозі шефів колгоспи до 15 лютого підготували весь реманент до весняної сівби і провели її у найстисліші строки²⁵.

²² Поточний архів промислового відділу Дніпропетровського мськкому КП України за 1958—1959 рр.

²³ Поточний архів сільськогосподарського відділу Дніпропетровського обкому КП України.

²⁴ Газ. «Днепровская правда» від 13 лютого 1960 р.

²⁵ Газ. «Ленинец» (завод ім. Леніна) від 1 лютого 1960 р.

Величезне значення для зближення колгоспної власності із загальнонародною і дальшого розвитку сільського господарства має допомога, головним чином технічна, яку подають колективи промислових підприємств Дніпропетровщини в будівництві загальноколгоспних майстерень, цегельних заводів та інших об'єктів.

Поряд з організаційно-господарською і технічною допомогою робітники, інженерно-технічні працівники, службовці і студенти учбових закладів під керівництвом партійних організацій подавали велику допомогу у догляді за посівами і збиранні врожаю, головним чином кукурудзи. Тільки за 1954—1955 рр. трудівники 8 міст області на прополці і збиранні врожаю виробили 2360 тис. трудоднів²⁶.

Комсомольці і молодь промислових підприємств, установ і учбових закладів допомагали колгоспам і радгоспам не тільки збирати врожай, а й копати силосні ями, заготовляти корми, особливо в 1953—1955 рр., коли в цьому була велика потреба в зв'язку з розширенням посівів кукурудзи і збільшенням заготівель соковитих кормів. З ініціативи Дніпропетровського обкому ЛКСМУ проводились масові виїзди молоді в колгоспи і радгоспи в неділю, а також і на більш тривалий період.

Тут необхідно зазначити, що відрядження трудящих міст у колгоспи призводило до відриву їх від виробництва і, як сказав товариш М. С. Хрущов 11 травня 1959 р. на урочистому засіданні в Києві, присвяченому врученню республіці ордена Леніна, ця допомога «дуже дорого обходиться державі»²⁷. Але в той же час, як показало життя, ця форма допомоги, як тимчасова (поки ще не вистачало машин для збирання врожаю), була необхідною і корисною, бо на Україні, зокрема в Дніпропетровській області, різко збільшились посіви кукурудзи. Так, якщо в 1953 р. її сіяли 203,8 тис. га, то в 1958 р.—646,8 тис. га. Збільшились заготівлі силосу, а кукурудзозбиральних комбайнів майже не було. Не вистачало і робочої сили в колгоспах та радгоспах. У 1956 р. на заводах Дніпропетровської області почався масовий випуск комбайнів «КУ-2А», в 1958 р. їх налічувалось 3418 штук²⁸. Але й ця кількість комбайнів не задовольняла потреб колгоспів і радгоспів.

Ця допомога була корисною ще й тому, що трудящі міст своєю працею запалювали і активізували трудівників села, сприяли швидшому збиранню врожаю, підготовці силосних споруд, заготівлі кормів, зміцнювали дружбу робітничого класу і колгоспного селянства.

В. І. Ленін надавав великого значення допомозі міста селу в галузі виховної роботи. В статті «Сторінки з щоденника» В. І. Ленін писав: «... Ми можемо і повинні використати нашу владу на те, щоб дійсно зробити з міського робітника провідника комуністичних ідей...»²⁹. Керуючись вказівками В. І. Леніна і виконуючи рішення XX з'їзду КПРС і пленумів ЦК партії, партійні організації міст області разом з профспілковими і комсомольськими організаціями допомагали сільським парторганізаціям проводити серед трудівників села масово-політичну і культосвітню роботу.

Однією з важливих форм допомоги в масово-політичній роботі є відрядження на село кваліфікованих лекторів і доповідачів. Дніпропетровський обком, міськкоми, райкоми КП України систематично направляли в МТС, колгоспи і радгоспи великі групи партійних, радянських, інженерно-технічних працівників, викладачів вузів і технікумів

²⁶ ПАДО, ф. 19, оп. 29, од. зб. 480, арк. 2, 5, 8, 13, 23, 26, 31, 33, 138, 228—229, 248, 252—263.

²⁷ Газ. «Радянська Україна» від 12 травня 1959 р.

²⁸ Поточний архів Дніпропетровського обласного управління сільського господарства, матеріали планово-економічного відділу.

²⁹ В. І. Ленін, Лвори, т. 33, стор. 410.

для роз'яснення рішень XX з'їзду партії і пленумів ЦК КПРС, найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики.

В 1958 р. Дніпропетровський обком КП України створив 18 пропагандистських груп у складі 408 чол. для подання допомоги сільським парторганізаціям у проведенні масово-політичної роботи серед трудящих села. До складу цих груп увійшли партійні активісти і викладачі учбових закладів міст області. За кожною пропагандистською групою були закріплені сільські райони.

Велику роботу в колгоспах проводили і проводять члени пропагандистських груп Дніпропетровського державного університету, хіміко-технологічного, медичного, металургійного, гірничого та інших інститутів. Вони не тільки читають лекції, а й допомагають партійним організаціям колгоспів налагодити масово-політичну роботу. Так, у січні 1960 р. наукові працівники Дніпропетровського гірничого інституту, комуністи — доцент І. М. Шаповал, В. І. Мозговий, П. Ф. Пільямов, Л. М. Криницький, Я. С. Гольберг, П. Г. Павлушкін, В. П. Шейхетов — виїжджали в Петропавлівський район. За три дні вони прочитали 48 лекцій, провели семінари агітаторів за матеріалами грудневого Пленуму ЦК КПРС, роз'яснювали нові соціалістичні зобов'язання колгоспів на 1960 р. В деяких колгоспах вони допомогли секретарям парторганізації скласти плани масово-політичної роботи тощо³⁰.

Крім цього, лекторів і доповідачів, а також агітбригади в підшефні колгоспи і МТС посилали шефські колективи підприємств та будов, обкоми профспілок, облпрофрада та обласне відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань.

Партійні організації проводили вечори зустрічей передовиків сільського господарства підшефних МТС і колгоспів з новаторами виробництва. Такі вечори відбулись у палаці культури заводу ім. Петровського, в клубі заводу К. Лібкнехта, в клубах будівельників і т. д. На цих вечорах виступали представники шефських організацій і підшефних МТС та колгоспів, які розповідали про роботу своїх колективів, вечори супроводжувалися концертами художньої самодіяльності заводів і колгоспів.

Велику допомогу селу в пропаганді наукових досягнень передового досвіду в сільськогосподарському виробництві подали колективи Дніпропетровського сільськогосподарського інституту і Всесоюзного науково-дослідного інституту кукурудзи. У червні 1957 р. в Солонянському районі райком партії разом з науковими працівниками сільськогосподарського інституту провів районну економічну конференцію з питань зменшення трудових затрат та зниження собівартості сільськогосподарської продукції. В роботі конференції взяли участь близько 250 працівників сільського господарства району. Матеріали конференції були надруковані в газеті «Днепровская правда»³¹.

Співробітники кафедри економіки і організації сільськогосподарського виробництва цього ж інституту в 1958 р. зробили в усіх колгоспах Солонянського району розрахунки для переведення їх на грошову оплату праці без нарахування трудоднів.

За останні три роки, за активною участю обласного відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань, у багатьох районах області проведені економічні і технічні конференції, які дають велику користь трудівникам села.

Значну допомогу селу подали культосвітні заклади міст області, які

³⁰ Поточний архів Дніпропетровського обкому КП України, матеріали відділу пропаганди і агітації.

³¹ Газ. «Днепровская правда» від 8 червня 1957 р.

вже в жовтні 1953 р. взяли шефство над сільськими клубами, бібліотеками. В Дніпропетровській області ініціатором встановлення шефства над сільськими культосвітніми закладами виступив колектив культпрацівників і активістів Дніпропетровського заводу імені К. Лібкнехта. Його приклад наслідували інші культосвітні заклади міст області³².

Шефи допомагали будувати і обладнувати клуби, оформляти стінні газети, передавали колгоспним бібліотекам багато книг, спортивного інвентаря тощо. Палаци культури і робітничі клуби часто, особливо в літній період, посилали в підшефні райони і колгоспи учасників художньої самодіяльності, агітбригади, які не тільки виступали перед колгоспниками, а й допомагали сільським партійним організаціям налагоджувати роботу клубів, бібліотек і художньої самодіяльності.

Так, клуб і комсомольська організація заводу ім. К. Лібкнехта допомагали комсомольцям і молоді підшефних колгоспів налагодити фізкультурну роботу, поліпшити роботу колективів художньої самодіяльності. В колгоспах ім. Горького та ім. Калініна, Ново-Московського району, з допомогою шефів були організовані хоровий і танцювальний гуртки. Для керівництва цими гуртками в колгоспи раз на тиждень виїжджали працівники заводського клубу. З допомогою шефів у колгоспах провели вечори молоді, присвячені 300-річчю возз'єднання України з Росією. Діти хліборобів приїжджали на екскурсії до Дніпропетровська. Їх з радістю зустрічали металурги, показували їм цехи заводу³³.

Комсомольські організації Дніпропетровська тільки за 1954 р. зібрали і направили в підшефні колгоспи, МТС і сільські школи понад 100 000 примірників різної літератури, багато матеріалів для наочної агітації, спортивного інвентаря³⁴.

Взяли активну участь у шефській роботі колективи російського і українського драматичних театрів, філармонії, кінотеатрів міст Дніпропетровщини. Так, колектив театру російської драми ім. Горького шефствує над Перещепинським районом. Театр допоміг в організації гуртків, колективів художньої самодіяльності не тільки в райцентрі, а й в окремих колгоспах, РТС. Крім творчої допомоги, від театру виїжджали бригади монтажних цехів по устаткуванню сцени, освітлення, сільським клубам були передані декорації. У вихідні дні артисти театру виїжджають у район з концертами, консультаціями, проводять семінари, тематичні лекції. Крім того, творчі працівники театру беруть участь в роботі районного університету культури, читають лекції, супроводжують їх концертами та уривками із спектаклів³⁵.

Шефство допомагає сільським партійним і комсомольським організаціям поживати лекційну пропаганду, створити в колгоспах і радгоспах лекторські групи, підготувати кадри керівників гуртків самодіяльності, організувати нові колективи художньої самодіяльності і підвищити їх ідейно-художній рівень.

Останнім часом на Дніпропетровщині поширилася така дійова форма змички робітничого класу і колгоспного селянства, як свята Серпа і Молота, на яких зустрічаються трудівники міста і села. У квітні 1960 р. таке свято провели у Верхньодніпровському районі. Тут вирішили проводити такі свята шокварталу³⁶. У травні свято Серпа і Молота було

³² ПАДО, ф. 19, оп. 16, од. зб. 708, арк. 80.

³³ Поточний архів Дніпропетровського обласного радіо і телебачення, передача 3 квітня 1954 р.

³⁴ Матеріали XV конференції ЛКСМУ м. Дніпропетровська (1954 р.), стор. 14.

³⁵ Поточний архів Дніпропетровського державного російського драматичного театру ім. М. Горького.

³⁶ Газ. «Зоря» від 1 травня 1960 р.

проведено в Суворівському лісі біля річки Самари. В ньому взяли участь робітники підприємств Красногвардійського району Дніпропетровська і сільські трудівники Петропавлівського району³⁷.

Всебічна шефська допомога, поєднана з великою організаторською і виховною роботою сільських партійних організацій, сприяла зростанню свідомості колгоспного селянства. В колгоспах і радгоспах Дніпропетровщини за останні роки виростили тисячі передовиків, майстрів сільськогосподарського виробництва. Є чимало прикладів, які свідчать про масовий трудовий героїзм в боротьбі за круте піднесення тваринництва і всього сільськогосподарського виробництва.

Про героїчні справи комсомолки Р. Гузь з колгоспу ім. К. Маркса, Покровського району,— доярки тваринницької ферми комуністичної праці — знають і за межами області. Вона прибула на ферму з комсомольською путівкою після закінчення восьми класів. У 1957 р. Р. Гузь надоїла від кожної закріпленої за нею фуражної корови по 5010 л молока.

Передовій доярці присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Вона була делегатом XXI з'їзду КПРС. Окрилена рішеннями партії, Р. Гузь не тільки самовіддано бореться за високі надії молока, а й бере участь у громадському житті, невтомно виховує молодь і своїм прикладом сприяє тому, що багато учнів старших класів сільських шкіл пішли на роботу у рідні колгоспи, на тваринницькі ферми і показали добрі зразки праці.

У 1958 р. багато механізаторів комсомольсько-молодіжних комплексних тракторних агрегатів виростили без застосування ручної праці по 30—40 ц зерна і по 350—400 ц зеленої маси кукурудзи з га. В тому ж році на полях Дніпропетровщини працювали 485 комплексно-механізаторських тракторних агрегатів по вирощуванню кукурудзи, які обробляли 60 тис. га цієї культури. На 1 січня 1960 р. в сільському господарстві області працювали 52 бригади комуністичної праці і 111 ударників комуністичної праці. Змагались за звання бригад комуністичної праці 230 бригад, за звання ударника комуністичної праці — 354 чол.³⁸

Досвід шефської роботи партійних організацій Дніпропетровської області і під їх керівництвом колективів підприємств і організацій в 1953—1960 рр. показує важливе значення цієї роботи, яка розширюється і набуває нових форм у період розгорнутого комуністичного будівництва.

Цей досвід ще раз показує, що всебічна шефська допомога соціалістичного міста колгоспному селу є життєвою формою виробничої і культурної змички між містом і селом. Вона посилює вплив міста на село, приносить у колгоспне село індустріальну культуру шляхом передачі досвіду на місці та підготовки кадрів на підприємствах, сприяє вихованню кадрів колгоспних спеціалістів.

Шефська допомога веде до поліпшення всієї роботи по комуністичному вихованню трудівників села, підвищення їх політичної свідомості і громадської активності, до піднесення сільськогосподарського виробництва, до дальшого зміцнення союзу і дружби між робітничим класом і колгоспним селянством. Вона сприяє підготовці необхідних передумов для ліквідації різниці між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, сприяє зближенню колгоспної власності із загальнонародною, прискорює побудову матеріально-технічної бази комуністичного суспільства.

³⁷ Газ. «Зоря» від 3 червня 1960 р.

³⁸ Поточний архів Дніпропетровського обкому ЛКСМУ, матеріали відділу сільського господарства.

К. Ф. ШАЛІНА

БОРОТЬБА ЗА ПЕРЕМОГУ КОЛГОСПНОГО ЛАДУ
В КРИМУ

В історії побудови соціалізму в нашій країні боротьба партії і робітничого класу за соціалістичне перетворення кримського села була однією з найгостріших класових битв. Тут у боротьбі за поворот селянства на шлях соціалізму партія і робітничий клас зустрілися з надзвичайними труднощами. У виняткових по складності кримських умовах безсмертні принципи ленінського кооперативного плану пройшли сувору історичну перевірку.

Кримське село, яке майже не знало кріпосного права, являло собою до революції одну з найбільш розвинених у капіталістичному відношенні сільськогосподарських областей Росії. Тут значно швидше, ніж у центральних губерніях, йшов процес розкріпачення. На 1917 р. понад 40% селянських господарств були безземельними, 53% — не мали власного реманенту³⁹.

Тисячі бідняків, яких з Росії та України гнали злидні, наймалися на роботу у великі фермерського типу господарства Криму. На праці сезонних сільськогосподарських робітників трималась значна частина куркульських та поміщицьких господарств. Експлуатація цих знедолених, безпомічних людей, найнятих у Каховці, Джанкої, Таганаші, була настільки хижацькою, що дівчат з України та Росії, які працювали на тютюнових плантаціях, називали «білими рабіннями». Але та обставина, що більшість наймитів були сезонниками, серйозно ускладнювала справу їх організації на революційну боротьбу. З другого боку, вплив сезонних наймитів, яких безвихідне становище змушувало погоджуватись з найбільш кабальними умовами найму, негативно відбивався на життєвих умовах місцевої бідноти.

Незважаючи на гострі класові суперечності, розвиток класової політичної свідомості бідноти в Криму йшов дуже повільно. Націоналістична пропаганда, релігійний фанатизм, крайня відсталість та неписьменність місцевого селянства, залишки родових зв'язків, майже цілковита відсутність кадрів робітничого класу і взагалі слабкий прошарок промислового пролетаріату — таким було становище в Криму. Воно ускладнювалося ще й тим, що після розгрому Врангеля тут осіли залишки розбитої контрреволюції. В грудні 1920 р. В. І. Ленін попереджав кримських більшовиків, що «зараз у Криму 300 000 буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, всякої допомоги капіталістам»⁴⁰.

Переведенню сільського господарства на соціалістичний шлях у Криму перешкоджав ряд специфічних обставин, у тому числі порівняно вища ступінь економічної залежності від куркуля не тільки бідноти, а й частини середняків, зв'язана з труднощами ведення дрібного господарства на землях засушливих районів півночі і в гористих районах Криму.

Усі ці труднощі значною мірою посилювались серйозними перекрученнями політики партії в селянському питанні на першому етапі соціалістичної революції в кримському селі.

Називаючи скасування в жовтні 1917 р. приватної власності на землю, проголошення соціалізації землі найглибшим земельним переворотом, В. І. Ленін вказував, що «цей переворот лишився б неминуче на

³⁹ Партійний архів Кримського обкому КП України (далі — ПАКО), ф. 1, оп. 1, спр. 3060, арк. 54.

⁴⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 408.

папері, коли б міські робітники не пробудили б до життя сільський пролетаріат, сільську бідноту...»⁴¹. Це ленінське положення знайшло яскраве підтвердження в Криму. Через ряд обставин промислові робітники не могли взяти масової безпосередньої участі в «земельному перевороті» в кримському селі, і це, безсумнівно, було однією з найважливіших причин допущених тут відступів від ленінського декрету про землю. У Криму по суті не було періоду комнезамів.

Остаточне встановлення Радянської влади в Криму в листопаді 1920 р. збіглося з перемогою радянського народу в громадянській війні. В обстановці страшної розрухи і голоду партійна організація Криму, невелика за своїм складом, не мала змоги повністю охопити і розв'язати всі невідкладні завдання у розореному війною Криму. Цим скористалися класові вороги, які, перекручуючи лінію партії і радянського законодавства щодо ліквідації поміщицького землеробства, всіляко загострювали питання про національні та економічні особливості в кримському селі. Суть цього «особливого шляху» розкрив один з ватажків татарської буржуазно-націоналістичної партії мілліфірківців, який проліз до центрального органу влади Кримської республіки, Дерен Айєрін. На одному з пленумів він заявив: «Ми повинні забезпечити міцні господарства, передати їм в оренду землі скільки завгодно, даючи можливість наймати робітників. Це і є неп»⁴². Це було відвертим і нахабним вихваланням куркульського господарства.

Після скасування приватної власності на землю розподіл колишніх приватновласницьких земель було проведено у формі суцільного міжселищного землеустрою. Середня норма наділення землею була визначена 26,7—40 десятинами на двір, тоді як у Південній Україні вона дорівнювала 12,63 дес.⁴³

Після декрету 1922 р. «Про норми наділення землею» у 1925 р. було додатково опубліковано декрет «Про норми залишення». Декрет давав право сім'ї з трьома працездатними мати до 50 дес. землі, тобто фактично залишилась дореволюційна норма середнього типу куркульського господарства. За цим декретом куркулі одержували право приєднати до свого наділу ще півнаділу, або, якщо вони вже мали ці земельні лишки, зберегти їх.

Отже, не дивно, що в Криму процент куркульських господарств був значно вищим, ніж в інших районах країни: 14—15% проти 4,5% в середньому по СРСР⁴⁴. Відповідно значно вищим, ніж у середньому по СРСР, був і процент батраків та бідноти в кримському селі. З 93 731 селянського господарства у 1923 р. налічувалося 46 855 бідняцьких господарств, кількість наймитів досягала 30 тис., 83% селянських господарств наймали робочу худобу⁴⁵.

Всі ці факти показують, до чого призводило ослаблення керівної ролі партії та робітничого класу у розв'язанні селянського питання на першому етапі пролетарської революції на селі та якою дорогою ціною доводилося розплачуватися за це селянській бідноті. Саме сукупність усіх відхилень від генеральної лінії партії в цьому питанні і була головним змістом так званої «кримської справи»—«ібраїмовщини», яка дала змогу кримським поміщикам і куркулям на кілька років продовжити своє паразитичне існування.

⁴¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 305—306.

⁴² ПАКО, ф. 1, оп. 3, од. зб. 337, арк. 344.

⁴³ Державний архів Кримської області (далі — ДАКО), ф. р-460, спр. 1701, арк. 37.

⁴⁴ ПАКО, ф. 1, оп. 3-с, од. зб. 430, арк. 10.

⁴⁵ Там же, од. зб. 387, арк. 191.

У 1928 р. органи державної безпеки розкрили злочинну діяльність ворогів, які пробралися до органів влади. ЦК ВКП(б) провів всебічне обслідування кримської партійної організації. 1 серпня 1928 р. на засіданні оргбіюро ЦК ВКП(б) було обговорено питання про становище у кримській парторганізації⁴⁶. ЦК партії загострив увагу кримської партійної організації на здійсненні чіткої пролетарської класової лінії в усіх питаннях радянського будівництва в Криму, особливо в земельному питанні.

Кримська партійна організація мобілізувала всі сили на боротьбу з наслідками «ibraimovщини», за рішучий перелом у соціалістичному будівництві в місті і на селі.

Починаючи з 1928 р. партійні організації Криму зробили різкий поворот у бік масового залучення промислових робітників до роботи на селі. Питання це обговорив V пленум обкому партії в жовтні 1928 р. Необхідність залучити до роботи на селі робітників диктувалася ще й тим, що кількісно кримська партійна організація була невеликою. У жовтні 1928 р. членів та кандидатів партії налічувалося 9517, з них селян, зайнятих у сільському господарстві, тільки 424⁴⁷.

На заклик партії тисячі робітників влилися у добровільні шефські товариства. За рік кількість їх членів збільшилася у три з лишком рази: з 8319 у 1927 р. до 29 682 у 1928 р.⁴⁸

У 1928 р. і в першій половині 1929 р. широкого розмаху в Криму набула бригадна система по організації допомоги робітників селу: ремонтні бригади, бригади сприяння колективізації, бригади для перевірки держапарату, для виборів до сільських Рад, для хлібозаготівель кооперативів, для проведення земельної реформи, агітбригади тощо. Протягом 1928—1929 рр. у селах працювало 430 робітничих бригад з Криму, України та Росії. В середньому постійно працювало на селі понад 2500 робітників-бригадирів⁴⁹.

Відразу ж після обговорення постанови ЦК партії про роботу кримської парторганізації на місцях розпочався перегляд норм наділення землею. При цьому керувалися прийнятим на початку 1929 р. положенням РНК РРФСР «Про земельну реформу та суцільний обов'язковий землеустрій у Кримській АРСР», за яким у першу чергу кращими землями наділялися колгоспи, бідняки та середняки.

Групи бідняків та середняків з одним земельним масивом стали в Криму своєрідним перехідним ступенем до колгоспів. Наділення куркулів гіршими землями було своєрідною формою ізоляції куркульства. Таким чином, у Криму наступ на куркульство в 1928—1929 рр. посилювався боротьбою за землю, що, безсумнівно, загострювало класові конфлікти. Спочатку куркульство намагалось діяти старим методом залякування бідноти. У Карасубазарському районі озброєні куркулі розігнали сільську Раду, з ліхтарями вночі шукали комуністів, щоб вчинити розправу над ними⁵⁰. Зрив зборів, на яких вирішувалися земельні питання, був одним з поширених методів боротьби куркулів, які вдавалися до обману, зверталися по допомогу до церковників. Наприклад, у той же самий час, на який було призначено збори, мулла збирав віруючих.

Усілякими засобами намагалися куркулі обійти новий земельний закон, зокрема вони негайно зав'язували фіктивні родинні зв'язки з біднотою. Шляхом розділу одне куркульське господарство перетворюва-

⁴⁶ ПАКО, ф. 1, оп. 3-с, од. зб. 430, арк. 3.

⁴⁷ Там же, од. зб. 388, арк. 260.

⁴⁸ Там же, од. зб. 515, арк. 138.

⁴⁹ ДАКО, ф. р-460, оп. 1, спр. 8430, арк. 6.

⁵⁰ ПАКО, ф. 1, оп. 3-е, од. зб. 387, арк. 140.

лося у 5—6 «бідняцьких». В Ялтинському районі три рази перевіряли списки групи, яку наділяли кращою землею, і кожного разу виявляли в них куркулів та поміщиків⁵¹.

Щоб зламати опір куркульства, необхідно було організувати селянські маси, в першу чергу бідноту. «Куркулі, — вчив В. І. Ленін, — знають, що приходить їх останній час, коли противник вступає не тільки з проповіддю, із словами і фразами, а з організацією сільської бідноти. — Якщо ми її організуємо, то здобудемо перемогу над куркулями. Куркулі знають, що тут приходить момент найрішучішої, останньої, найзапеклішої боротьби за соціалізм»⁵².

До 1928 р. численна кримська біднота була дуже слабо організована. Наприкінці 1927 р. в Криму налічувалося лише 17 груп бідноти^{52 а}. Партійний прошарок серед бідноти був також нечисленным. У Кримській парторганізації в 1928 р. було тільки 6% бідноти та 2,3% наймитів⁵³.

Перші зведення робітничих бригад були невтішними. З усіх районів робітники повідомляли, що куркулі ведуть активну, організовану боротьбу. «Тут ще ніби 1917—1918 рр., — писала московська робітничка бригада, — тому необхідно всемірно посилювати політичну роботу. Місцеві організації дуже слабкі»⁵⁴. «Перше, що нам впало в очі в селі, — писала бригада з с. Кринь, Севастопольського району, — це незгуртованість бідноти. Біднота боїться голосувати на зборах». З 158 бідняків, які були присутні на зборах, лише 17 підтримали пропозицію про те, щоб оштрафувати куркуля за те, що його вівці зіпсували посіви бідняків⁵⁵.

Деякі делегати говорили, що тільки на цій конференції дізналися про групи бідноти.

Масова політична робота на селі, яка проводилась партійною організацією з допомогою робітничого класу, поряд з широкою матеріальною державною допомогою сприяла швидкому згуртуванню бідноти навколо головних лозунгів партії на селі. Кримська біднота, особливо російська та українська, була глибоко вдячна робітничому класу за допомогу в боротьбі з куркулями та націоналістами.

«Звичайно, багато треба було попрацювати, — говорив на зборах бригадирів керченський робітник Дубінін, один з ентузіастів шефського руху, — багато треба було провести індивідуальних та групових бесід, щоб заговорила біднота».

Щоб допомогти бідноті розібратися в політичній обстановці, тов. Дубінін із своєю бригадою організував школи неписьменних, там поряд з навчанням грамоти проводилася копітка ідеологічна робота⁵⁶.

Оскільки місцеві організації в Криму були слабкі, а класова боротьба набула особливо гострих форм, робітничі бригади часто ставали центром, навколо якого гуртувалися наймити, біднота та середняки в боротьбі з куркульством. Поряд з робітниками сміливішала і біднота, навчалася класової непримиренності в боротьбі з ворогом.

Секретар обкому партії тов. Живов у своєму звіті на обласній XIV партійній конференції (22—28 грудня 1928 р.) відзначив піднесення активності бідняків. Швидко зростали та зріли політично групи бідноти. Якщо у 1927 р. їх було в Криму 17, то наприкінці 1928 р. — вже 243. За рік було проведено 2459 зборів, в яких взяли участь 60 тис. бідняків⁵⁷.

⁵¹ ДАКО, ф. р-663, оп. 1, спр. 1523, арк. 121—122.

⁵² В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 425.

^{52 а} ПАКО, ф. 1, оп. 3-с, од. зб. 430, арк. 6.

⁵³ Там же, од. зб. 406, арк. 69.

⁵⁴ Там же, оп. 1, од. зб. 4554, арк. 133.

⁵⁵ Там же, оп. 3-с, од. зб. 387, арк. 90.

⁵⁶ Там же, ф. 47, оп. 47, од. зб. 367, арк. 6.

⁵⁷ Там же, ф. 1, оп. 3-с, од. зб. 387, арк. 29.

Збори тих років були своєрідною політичною школою для селян, формою боротьби з куркульством. На зборах селяни мали можливість домовлятися один з одним, виробляти загальний план дії. Недарма одним з поширених методів боротьби куркульства був зрив зборів.

У союзі робітників з селянами куркулі вбачали смертельну небезпеку для себе. Але дедало важче було їм зберігати вплив на бідноту. Про те, як швидко вдавалося робітникам викривати куркульську агітацію, можна судити з трьох зведень робітничої бригади з Харківського паровозобудівного заводу, яка побувала в квітні 1929 р. в с. Сатак, Євпаторійського району. У першому зведенні робітники писали, що після п'ятигодинних дебатів не вдалося встановити план контрактації.

Та вже через десять днів робітники повідомляли, що «фортеця куркульської та попівської агітації руйнується». Селяни вирішили не тільки прийняти план контрактації, а й організуватися в колгосп, щоправда, з деяким застереженням: «ми в колгосп підемо, тільки після свята... Ми люди релігійні, а коли у колгоспи підемо, поститися не будемо, святкувати не будемо».

У третьому зведенні ще через два тижні говорилося: «Організували два колгоспи, куди увійшли 84 господарства: 50 бідняцьких, 34 середняцьких. До правління обрали двох кандидатів партії. Подали заяви про прийом у колгосп 23 господарства»⁵⁸.

В кооперації, в колгоспах вбачала кримська біднота свій порятунок від куркульської кабали. До 1928 р. в колгоспи об'єднувалася тільки біднота. Так, у складі кримських колгоспів у 1928 р. налічувалося 47,8% колишніх безземельних, 53% безкорівних, 74,8% таких, що не мали знарядь праці, та 13% середняків. Самі назви колгоспів красномовно свідчили про їх соціальний склад: «Бідняк», «Батрак», «Безлошадник», «Безземельник» тощо⁵⁹.

Як і в усій країні, восени 1929 р. в Криму розпочався період масової колективізації. В жовтні почали надходити зведення з місць про перехід до колективних господарств не тільки окремих сіл, а й цілих районів. Першим районом суцільної колективізації став степовий, зерновий район — Євпаторійський. Разом з біднотою в колгосп пішов і середняк. Врожай 1929 р. в колгоспах Криму був на 30—40% вищим, ніж в індивідуальних господарствах, і це сприяло масовому вступу середняків до колгоспу. На колгоспних полях працювало вже 393 трактори, які також були чудовими агітаторами за колгоспний лад⁶⁰.

За даними Наркомзему можна простежити, як проходила колективізація в Криму. На 1 жовтня 1928 р. в колгоспах було об'єднано 15,3% селян, на 1 жовтня 1929 р. — 20,6%, на 1 січня 1930 р. — 44,7%, а на 10 березня — 92,2%⁶¹. У 1931 р. в Криму було завершено суцільну колективізацію.

Масова колективізація відкрила одне з найбільш вузьких місць соціалістичного будівництва на селі — питання про кадри, про керівників колективного господарства. Керівники колгоспів скаржилися на технічну, культурну та політичну необізнаність: «чуттям, навпомацки, будемо колгоспи, хочемо зробити соціалістичне господарство, але не вміємо»⁶².

В той час селянинові, як ніколи, був необхідний досвід робітника в організації великих соціалістичних підприємств та його пролетарська

⁵⁸ ДАКО, ф. р-460, оп. 1, спр. 8414, арк. 81—83.

⁵⁹ Там же, спр. 3106, арк. 83.

⁶⁰ Збірник «Колхозы в 1930 г.», 1931, стор. 127.

⁶¹ ДАКО, ф. р-460, оп. 1, спр. 8414, арк. 552.

⁶² Там же, спр. 8430, арк. 14—15.

твердість у боротьбі з класовим ворогом. У 1929 р. в промисловості країни починається рух за перехід кращих робітників на постійну роботу у села, колгоспи та радгоспи. Рішення листопадового пленуму ЦК партії 1929 р. про посилку 25 тисяч промислових робітників на постійну роботу в село керівниками колгоспів було зустрінуте в Криму, як і скрізь у країні, з великим ентузіазмом. На Крим дана була контрольна цифра 200 двадцятип'ятитисячників. Заяви ж подали 600 чол. З них відібрали 200 чол., та 150 двадцятип'ятитисячників надіслали у кримське село робітники України.

Після навчання на курсах у Євпаторії посланці робітничого класу були направлені на роботу: 122 — головами колгоспів та 141 — членами правлінь колгоспів. У переважній більшості це були кадрові промислові робітники, з яких половина — металісти з виробничим стажем в середньому понад 13 років, а 63,8% — комуністи⁶³.

Про те, яких людей послалала партія на допомогу кримському селянству і на яких ділянках вони працювали, свідчить список двадцятип'ятитисячників, які працювали в Кадиській сільській раді: П. Є. Суранков, член ВКП(б), металіст з Севастополя, голова правління колгоспу; М. В. Дорошенко, член ВКП(б), металіст із Сталіно, завідуючий МТС; А. І. Димченко, член ВКП(б), металіст із Сталіно, голова правління колгоспу; П. В. Худяков, член ВКП(б), металіст із Сталіно, голова сільради; О. П. Кузьмін, кандидат партії з московського заводу «Серп і молот», зав. хатою-читальнею; С. О. Наливкін, металіст із Сталіно, керівник тракторної колони; К. І. Ігнат'єв, член ВКП(б), металіст із Севастополя, механік; М. Т. Волохов, член ВКП(б), металіст із Сталінграда, завідуючий фермою; Л. П. Лук'янчук, член ВКП(б) із Севастополя, зав. хатою-читальнею; Суковатія, член ВКП(б) із Севастополя, завідуючий інкубатором.

Ось коротка характеристика місцевої партійної організації на П. В. Худякова: «Твердий, енергійний, найчесніший працівник. Прислала нам Україна». Про Кузьміна сказано так само коротко: «Високополітично грамотний, енергійний революціонер»⁶⁴.

Партійна організація Криму в той відповідальний період розгорнула з допомогою робітників-бригадирів та двадцятип'ятитисячників широку діяльність по активізації бідноти, по розвитку самодіяльності та ініціативи всього трудового селянства. Тільки за останні три місяці 1929 р. та січень 1930 р. районні комітети партії провели понад двадцять конференцій бідноти та робітничо-селянських з'їздів, на яких обговорювали найнасушніші господарські та політичні питання⁶⁵.

В січні 1930 р. у районах пройшли робітничо-селянські конференції та з'їзди по таким питанням: проведення першої колгоспної весни і ліквідація куркульства як класу. З жовтня 1929 р. по квітень 1930 р., за даними 284 сільрад, було проведено з безпосередньою участю робітників 378 зборів селян, які обговорювали питання про боротьбу з куркулями⁶⁶.

Для посилення партійного керівництва у великих колгоспах з допомогою робітників-комуністів і мобілізованих партійних працівників у міста були створені базові партійні бюро, які керували господарським, політичним і культурним життям нових колгоспів. Базове партійне бюро при колгоспі «Шлях Леніна» за два місяці (лютий—березень 1930 р.)

⁶³ ПАКО, ф. 1, оп. 3-с, од. зб. 533, арк. 36.

⁶⁴ Євпаторійський міський державний архів (далі—ЄМДА), ф. 159, оп. 1, спр 001 арк. 1—14.

⁶⁵ ПАКО, ф. 1, оп. 2, од. зб. 27, арк. 3.

⁶⁶ Там же, арк. 1.

провело шість засідань бюро, четверо загальних зборів, було обговорено 23 питання колгоспного будівництва. При колгоспі була створена політшкола, керували якою «високоосвічені політично робітники з України і Москви». Для зміцнення колгоспу базове бюро виключило з колгоспу ворожих людей (наприклад, сина мулли Джемидина Дусипир), а також проводило велику роботу по інтернаціональному вихованню селян, адже в колгоспі разом працювали селяни шести національностей⁶⁷.

Реальні кроки соціалістичного наступу, перехід до масової колективізації викликали небували за розміром і ненавистю дії куркульських елементів. На підпільних зборах вони виробляли плани, писали листівки. Зміст листівок носив злісний контрреволюційний характер з яскраво вираженою надією на допомогу зовні. «Об'єднайтеся усі селяни під нашим прапором, — писали розлютовані куркулі в одній з листівок, — наші організатори є в усіх районах та містах. Геть комуністів! Хай живе наш зв'язок з закордоном. При іноземцях будете жити привільно!»⁶⁸.

Куркулі поширювали провокаційні чутки про загибель Радянської влади, прихід іноземних військових частин, які чинитимуть розправу над колгоспниками, вирубували сади і виноградники, заражали худобу, засипали та отруювали колодязі, не спинялися і перед вбивством кращих працівників колгоспу. По-звірячому були вбиті куркулями сількори Приходько та Алексеев, комсомолец Петро Вербовський, який розкрив контрреволюційну змову куркулів⁶⁹.

Всіма засобами діяло куркульство проти політики Радянської влади, виступаючи як її злісний і непримиренний ворог. Дедалі більше розкривало воно своє звіряче обличчя мироїда. Якщо в 1929 р. в Криму було вчинено 37 терористичних актів з боку куркулів, дев'ять куркульських виступів, 147 зривів зборів, то за перші три місяці 1930 р. терористичних актів було 23, виступів куркульства — 56⁷⁰.

Шкідницька діяльність куркулів завдавала великої економічної шкоди ще слабким у господарському відношенні колгоспам. Необхідно було захистити трудове населення від натиску ворога. Це й зробила Радянська держава шляхом виселення найбільш контрреволюційної частини куркульства у віддалені райони країни для трудового перевиховання. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. про перехід до політики ліквідації куркульства як класу була схвалена всім трудовим селянством як програма останнього вирішального бою з куркульством.

Як вирішувалося питання про куркуля на кримських безпартійних конференціях, можна побачити хоч би на прикладі Євпаторійського району суцільної колективізації. Всі делегати січневої конференції бідноти і робітників приєдналися до постанови бюро Євпаторійського районного комітету партії, в якій говорилося про те, що «розкуркулення має бути проведено організовано силою наймитів та бідноти разом з середняком під керівництвом партійної організації та при безпосередній допомозі з боку робітників міста»⁷¹.

Протоколи селянських зборів того часу скупі, але яскраво змальовують картину класової боротьби на селі.

30 січня 1930 р. в с. Марфівці, Керченського району, відбулися збори бідноти, на які запросили і середняків. Обговорювали питання про

⁶⁷ ЄМДА, ф. 58, оп. 3, спр. 347, арк. 1—12.

⁶⁸ ПАКО, ф. 1, оп. 3-с, од. зб. 453, арк. 253.

⁶⁹ Там же, од. зб. 387, арк. 12—13.

⁷⁰ Там же, од. зб. 53, арк. 5.

⁷¹ Там же, оп. 1, од. зб. 4217, арк. 100.

ліквідацію куркульства. Дехто твердив, що ліквідувати куркульство необхідно, але виселяти треба не всіх, бо окремі куркулі «нешкідливі». Те, що деякі середняки виступали на захист куркулів, було наслідком куркульської агітації: «після нас, мовляв, і до вас черга дійде». Проте в цілому виступи селян свідчили про зрослу політичну свідомість селянського активу і про великий вплив на селі робітників, комуністів. «Тісніше нам треба об'єднатися проти куркуля, — говорив бідняк Свиридов. — Партіїці вказують нам кращі шляхи в житті, нам треба міцно триматися за пролетарські цілі. Ми повинні брати приклад з робітників при ліквідації куркульства»⁷².

Перехід партії до політики ліквідації куркульства як класу проходив в обстановці політичного і трудового піднесення робітничого класу та селянства. Питання про ліквідацію куркульства палко обговорювали на робітничих зборах, конференціях. Робітники керченського металургійного заводу ім. Войкова звернулися через газету «Керченский рабочий» до всіх робітників Криму із закликом допомогти селянам у ліквідації куркульства. Делегати Керченської робітничої конференції вирішили подати колективну заяву про вступ у партію⁷³.

На селі швидко зростала кількість комуністів. На 1 квітня 1929 р. селян-комуністів у Криму було 546, на 1 квітня 1930 р. — 1063, а до кінця 1930 р. кількість селян-комуністів зросла ще на 1000 чол.⁷⁴ І хоч партійна організація на селі все ще була нечисленною (на сто колгоспників — один комуніст, на 13 колгоспів — один осередок)⁷⁵, але роль селянських комуністів, їх вплив на селянство швидко зростали. Селяни на досвіді революційної боротьби за колгоспний лад переконувалися в правильності партійних лозунгів.

Невтомними бійцями за справу партії, за активізацію всього політичного життя на селі виступали сільські комуністи. З допомогою промислових робітників, що мали революційний досвід, вони провели велику роботу по мобілізації мас на боротьбу з куркульством. Пролетарська дисципліна, організованість, вірне класове чуття робітників були неocenними якостями в той кульмінаційний період класової боротьби на селі. Робітники допомагали селянству не тільки розпізнавати класового ворога, а й надавати всьому рухові організованого характеру.

Найціннішим результатом усієї діяльності партії та робітничого класу на селі у 1928—1930 рр. було зростання політичної активності селянства. В ролі агітаторів колгоспного ладу почали виступати самі колгоспники — надійна опора робітничого класу в селі. Колгоспники запрошували односібників на свої збори, залучали до обговорення господарських планів колгоспу. Передові колгоспи направляли бригади для допомоги відстаючим сусідам. Партійні організації збирали широкі виробничі збори, збори жінок, молоді. Для керівництва новими колгоспами направляли досвідчених колгоспників. Робітники допомагали секціям при сільських Радах перебудовувати роботу за зразками виробничих зборів, тим самим активізуючи роботу членів секцій. У боротьбі за колгоспні маси розробили цілий ряд методів та форм роботи: ініціативні групи, колгоспні делегації та бригади, робітничо-селянські з'їзди тощо.

Вся історія боротьби за соціалістичну перебудову кримського села була яскравим підтвердженням великої непереборної життєвої сили головних принципів геніального лєнінського кооперативного плану.

⁷² ПАКО, ф. 1, оп. 1, од. зб. 4620, арк. 53—59.

⁷³ ДАКО, ф. р-460, оп. 1, спр. 8414, арк. 358.

⁷⁴ ПАКО, ф. 1, оп. 2, од. зб. 112, арк. 12; оп. 3-с, од. зб. 515, арк. 102.

⁷⁵ Там же, оп. 2, од. зб. 112, арк. 18.

І. С. КРАВЕЦЬ

РОЗВИТОК НОВИХ ФОРМ ЗМИЧКИ МІЖ МІСТОМ І СЕЛОМ НА УКРАЇНІ (1928—1929 рр.)

Комуністична партія Радянського Союзу, спираючись на вчення марксизму-ленінізму, на різних етапах соціалістичного будівництва, в залежності від конкретних історичних умов, знаходила найбільш доцільні форми змички між містом і селом, між робітничим класом і трудовим селянством. При цьому партія виходила з найважливішого ленінського положення про те, що непорушний союз робітничого класу і селянства є вирішальною умовою побудови соціалізму і комунізму в нашій країні.

Уже на кінець 1927 р. героїчними зусиллями робітників і селян на основі ленінської політики соціалістичної індустріалізації було досягнуто значних успіхів у розвитку важкої промисловості і особливо машинобудування. Але в той час як соціалістична промисловість швидко розвивалась, сільське господарство відставало і не забезпечувало зростаючі потреби країни в продуктах харчування і сировині.

Листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) 1928 р., відзначаючи, що посилення розходження між розвитком промисловості і розвитком сільськогосподарської бази є небезпечним явищем з точки зору співвідношення класів, підкреслив, що це «означає загрозу змицці між робітничим класом і основними масами селянства»⁷⁶.

Комуністична партія, виходячи з ленінського кооперативного плану, вказала єдиний вихід із становища, що склалося в країні. Цей вихід полягав у тому, щоб здійснити докорінну реконструкцію сільського господарства, перевести мільйони дрібних селянських господарств на шлях великого соціалістичного господарства, заснованого на машинній техніці.

На новому етапі будівництва соціалізму Комуністична партія вказала, що старих форм змички між містом і селом не досить, і висунула завдання — розвивати нові форми змички.

Найбільш чітко завдання партії в розвитку нових форм змички були визначені в рішеннях XVI Всесоюзної партійної конференції (квітень 1929 р.). Найважливішими з них були: всебічний розвиток виробничого кооперування; дальший розвиток масової контракції сільськогосподарських продуктів; створення нових і поліпшення роботи старих радгоспів як великих сільськогосподарських фабрик і як центрів всебічної допомоги індивідуальним бідняцьким і середняцьким селянським господарствам; розвиток широкої мережі державних і кооперативних машинно-тракторних станцій тощо⁷⁷.

Успіхи соціалістичної індустріалізації, бурхливий розвиток машинобудування, особливо сільськогосподарського, розвиток хімічної промисловості дали можливість Радянській державі приступити до постачання сільському господарству машин, тракторів, хімічних добрив тощо.

В. І. Ленін вказував, що переробити, оздоровити всю психологію селянства «може тільки матеріальна база, техніка, застосування тракто-

⁷⁶ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, К., 1954, стор. 492.

⁷⁷ Там же, стор. 539.

рів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі»⁷⁸.

Розвиток нових форм змички знаменував собою дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства в нових історичних умовах, в умовах боротьби за реконструкцію всіх галузей народного господарства Радянської країни.

Під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У місцеві партійні і радянські організації України успішно переборювали труднощі, виправляли помилки в своїй роботі, домагались успіхів у налагодженні виробничої змички між містом і селом.

Важлива роль у здійсненні цієї змички в 1928—1929 рр. належала сільськогосподарській кооперації. «Кооперація дрібних виробників...—говорилося в рішенні XV з'їзду партії, — стає в умовах пролетарської диктатури величезним передатним механізмом, що допомагає соціалістичній індустрії вести за собою село — простих товаровиробників»⁷⁹

Сільськогосподарська кооперація на Україні відігравала в той час вирішальну роль у постачанні сільському господарству знарядь виробництва, що їх випускала промисловість. В 1927/28 р. через систему кооперації проходило 95% сільськогосподарських машин, 100% тракторів і запасних частин до них, 100% добрив і посівного матеріалу, 75% лісоматеріалів тощо⁸⁰.

Зростанню закупок сільськогосподарських машин значною мірою сприяли рішення XV з'їзду ВКП(б) про посилення довгострокового кредитування колгоспів, бідноти і маломісних середняцьких господарств. У 1928/29 р. колгоспи та індивідуальні селянські господарства закупили 951 трактор, 83 994 культиватори, 27 392 сівалки, 41 676 машин для очистки зерна та інше знаряддя⁸¹.

Сільськогосподарська кооперація не обмежувалася тільки реалізацією машин і знарядь. Створені при кредитних спілках машинно-тракторні відділи подавали технічну допомогу селянству, зокрема в ремонті сільськогосподарського знаряддя. Уже на кінець 1928 р. на Україні налічувалось більше тисячі державних і кооперативних майстерень по ремонту загального типу і 55 — спеціально тракторних⁸². Тільки за перше півріччя 1929 р. в ремонтних майстернях, створених у системі сільськогосподарської кооперації, було відремонтовано 4 тис. тракторів⁸³. Бідняки і середняки здобули можливість на пільгових умовах, а часто і безкоштовно ремонтувати свій реманент і не переплачувати куркулеві або власникові кузні чи майстерні.

Не менше значення для селянства мало створення прокатних і зерноочисних пунктів. У 1928/29 р. при товариствах уже налічувалось 5491 прокатний і 5358 зерноочисних пунктів⁸⁴. У 1928 р. в прокатних пунктах налічувалось 29 тис. різних машин і знарядь⁸⁵. Значення прокатних пунктів було особливо велике, бо на Україні кількість господарств, які не мали сільськогосподарських знарядь, була досить значною.

⁷⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 188.

⁷⁹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, стор. 436.

⁸⁰ «Матеріали до характеристики стану сільського господарства України», К., 1930, стор. 53.

⁸¹ Там же, стор. 47.

⁸² «Два роки роботи уряду УРСР (1926/27—1927/28), Матеріали до звіту XI з'їзду Рад», 1929, стор. 69.

⁸³ Газ. «Вісті» від 25 серпня 1929 р.

⁸⁴ «Контрольні цифри розвитку народного господарства УРСР на 1928/29 р.», Харків, 1928, стор. 281.

⁸⁵ Газ. «Вісті» від 28 жовтня 1929 р.

Сільськогосподарська кооперація відіграла значну роль також у постачанні селянству високосортного посівного матеріалу і племінної худоби, у створенні спеціалізованих товариств, переробці сільськогосподарської продукції, проведенні меліоративних робіт тощо.

Роль сільськогосподарської кооперації в розвитку продуктивних сил сільського господарства і в зміцненні змички між містом і селом особливо виявилася в організації і проведенні контракції технічних культур, а потім зернової продукції і продукції тваринництва.

Завдання перебудови дрібнотоварного селянського господарства на соціалістичній основі вимагало рішучого втручання Радянської держави в сферу виробництва, організації широкої виробничої допомоги селянству і заміни торгової контракції системою виробничої контракції. Комуністична партія і Радянський уряд надавали виключного значення контракції як новій формі змички між містом і селом. У рішенні XV з'їзду партії «Про роботу на селі» говорилось про необхідність «підтримувати всіма заходами розвиток практики договірних відносин (контракції і т. п.) між кооперованим селянством і держорганами, які встановлюють безпосередню змичку між селянським господарством і відповідними галузями соціалізованої промисловості (цукрова промисловість, текстильна та ін.) і полегшують державно-планове регулювання сільського господарства відповідних районів і галузей»⁸⁶.

ЦК КП(б)У і РНК УРСР, виходячи з рішень XV з'їзду ВКП(б) і X з'їзду КП(б)У, приділяли велику увагу організації і проведенню масової контракції сільськогосподарської продукції на Україні. В постанові від 23 лютого 1928 р. «Про проведення весняної посівної кампанії» РНК УРСР поставив перед Вищою Радою народного господарства УРСР вимогу вжити всіх заходів для негайного укладення між промисловими підприємствами і сільськогосподарською кооперацією договорів про контракцію сільськогосподарських культур на площі, необхідній для задоволення потреб промисловості⁸⁷. РНК УРСР зобов'язував окривкомико провести контракцію на такій основі: авансові завдатки обов'язково видати до початку сівби і в першу чергу колгоспам і земельним товариствам, які дотримуються сівозміни; установити лише дві категорії господарств, яким видається аванс на контракцію, — бідняцькі і середняцькі. Щодо бідняків, то на Україні вони одержували грошовий аванс на 25—40% більший, ніж середняки⁸⁸.

В результаті великої роботи, проведеної ЦК КП(б)У і РНК УРСР, а також місцевими партійними і радянськими організаціями, контракція на Україні уже в 1928 р. набула досить широкого розмаху, нею були охоплені не тільки технічні, а й зернові культури. Загальна площа законтрактованих зернових хлібів у 1928 р. досягла 1415 тис. га⁸⁹. З технічних культур було законтрактовано: цукрових буряків — 507,4 тис. га, соняшника — 143,8 тис. га, картоплі технічної — 21,5 тис. га, конопель — 8,3 тис. га і т. д.⁹⁰

У 1929 р. на Україні було вже законтрактовано 4236 тис. га зернових, 662,6 тис. га цукрових буряків, 242,2 тис. га соняшника, 16,1 тис. га

⁸⁶ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, стор. 447.

⁸⁷ Газ. «Вісті» від 26 лютого 1928 р.

⁸⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, 1928/29, оп. 9, спр. 53, арк. 83.

⁸⁹ «Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України 1925/26—1929/30 рр.», Харків, 1931, стор. 74.

⁹⁰ «Матеріали до характеристики стану сільського господарства України»,

махорки, 12,3 тис. га конопель тощо⁹¹. Площа законтракованих посівів становила 22,6% всієї посівної площі України⁹².

Важливу роль в успішному проведенні контракції у 1929 р. на Україні відіграли колгоспи. Вони стали провідною силою в здійсненні контракції.

Контракція сприяла розвитку колективних форм господарства. З розвитком контракції як нової форми змички між містом і селом зростає серед широких мас українського селянства авторитет робітничого класу. Це в свою чергу сприяло дальшому зміцненню союзу робітничого класу і трудового селянства.

Узагальнюючи досвід проведення контракції в 1928 р. і весною 1929 р., ЦК ВКП(б) в постанові від 26 серпня 1929 р. відзначав її величезне значення. ЦК партії вимагав від усіх партійних організацій посилити роботу по виробничому кооперуванню селянських мас, використовуючи контракцію як могутній важіль піднесення і реконструкції селянського господарства⁹³.

Поряд з контракцією важливу роль у зміцненні союзу робітничого класу і селянства на вищому ступені, на базі виробничих зв'язків відіграли колгоспи і радгоспи.

В 1927 р. колгоспи України відпустили селянам 279 921 пуд сортового насіння і очистили своїми машинами 501 700 пудів зерна⁹⁴. В 1928 і 1929 рр. допомога з боку колгоспів бідняцьким і середняцьким господарствам помітно зростає. Так, колгоспи Одеського округу весною 1928 р. зорали бідноті 8 тис. га землі, колгоспи Дніпропетровського округу зорали і засіяли бідноті 1 тис. га⁹⁵.

Починаючи з 1928 р. окружні колгоспні секції і окремі колгоспні кущові об'єднання почали організовувати тракторні загоны і тракторні колони для подання допомоги бідноті в обробітку землі. Ініціатива в цьому належала Одеській колгоспсекції, яка весною 1928 р. створила 13 тракторних загонів у складі 75 тракторів⁹⁶.

Колгоспи України, домагаючись з кожним роком вищих врожаїв і культури землеробства, ставали для селян авторитетом і в господарському відношенні. Вони поступово перетворювались на опорні пункти виробничої матеріально-технічної і агрономічної допомоги бідняцьким і середняцьким господарствам, сприяли розвитку нових форм змички.

Величезну роль у розвитку і зміцненні виробничої змички між робітничим класом і селянством нашої країни і перебудові сільського господарства на соціалістичній основі відіграли радгоспи.

Здійснюючи вказівки В. І. Леніна⁹⁷, Комуністична партія і Радянська держава домагались перетворення радгоспів на зразкові центри великого машинного сільськогосподарського виробництва і всебічної виробничої допомоги бідняцько-середняцьким господарствам у справі підвищення їх товарності і повороту на шлях соціалізму. В постанові XV з'їзду ВКП(б) була дана директива: «...зміцнити радгоспи, перетворивши їх на ділі в зразкові великі господарства соціалістичного типу при одночасному посиленні їхньої допомоги селянському господар-

⁹¹ «Матеріали до характеристики стану сільського господарства України», стор. 48.

⁹² «Два года пятилетки УССР», 1931, стор. 165.

⁹³ Газ. «Правда» від 27 серпня 1929 р.

⁹⁴ «Колхозное движение на Украине», Харьков, 1929, стор. 22.

⁹⁵ Газ. «Комуніст» від 28 березня і 12 травня 1928 р.

⁹⁶ Газ. «Комуніст» від 28 березня 1928 р.

⁹⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 27.

ству (організація в радгоспах прокатних, агрономічних пунктів, тракторних колон і т. п.)»⁹⁸.

Партія, переборюючи шалений опір правих капітулянтів, здійснила велику програму будівництва і зміцнення радянських господарств. У 1929 р. на Україні налічувалось понад тисяча радгоспів, що входили в Уккратрадгоспоб'єднання і Цукротрест⁹⁹. Більшість з них відіграла значну роль у розв'язанні зернової проблеми.

Радянська держава докорінно поліпшувала машинно-технічну базу радгоспів. У 1929 р. радгоспи України мали уже 3069 тракторів проти 378 в 1928 р., значну кількість механічних молотарок, сівалок, сортувалок, плугів та багато іншої техніки¹⁰⁰. З кожним роком у радгоспах збільшувалась кількість пунктів для очистки зерна і ремонтних майстерень.

Виконуючи рішення партії, радгоспи України удосконалювали ведення господарства, підвищували врожайність, розгортали широку виробничу допомогу навколишнім бідняцьким і середняцьким господарствам. Ця допомога набирала найрізноманітніших форм. Протягом 1928 р. селянство України одержало від радгоспів понад 8 млн. пудів чистосортного насіння¹⁰¹. Це допомогло селянству справитись з весняною посівною кампанією і труднощами осінньої посівної кампанії 1928 р. В 1929 р. допомога радгоспів селянським господарствам чистосортним насінням значно збільшилась. Тільки радгоспи Цукротресту за розпорядженням Наркомторгу СРСР відпустили для селян 8 млн. пудів високосортного посівного матеріалу¹⁰².

Велику роль відіграли радгоспи України в справі поліпшення породи селянської худоби. Крім того, радгоспи України, маючи значну кількість прокатних пунктів, відпускали селянам на пільгових умовах, а часто і безкоштовно, машини і сільськогосподарські знаряддя, ремонтували селянський реманент, очищали посівний матеріал. Тільки радгоспи Цукротресту в 1928 р. виділили для селян 11 433 одиниці різного сільськогосподарського реманенту напрокат, відремонтували 5393 одиниці селянського реманенту¹⁰³. Виробнича допомога з боку радгоспів селянству України набула ще ширших масштабів у 1929 р.

Широкі маси селянства України на досвіді діяльності радгоспів наочно переконувались у перевагах ведення сільського господарства на основі передової машинної техніки, яку постачає селу соціалістична промисловість.

Особливо яскраво проявилась роль радгоспів у розвитку і зміцненні нових форм змички, в повороті селянських мас на шлях колективізації в зв'язку з організацією машинно-тракторних станцій (МТС).

Одержуючи дедалі більше тракторів і машин, радгоспи приступили до створення тракторних загонів і колон з метою ширше розгорнути допомогу не тільки окремим селянським господарствам, а й цілим селам. Перший великий тракторний загін був створений з ініціативи робітників радгоспу ім. Т. Г. Шевченка на Одещині весною 1927 р. Селянам-біднякам хуторів ім. Калініна, Красіна, Шевченка, «Червона зірка» і «Схід сонця» було запропоновано замість розрізної допомоги окремим

⁹⁸ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, стор. 449.

⁹⁹ Газ. «Комуніст» від 4 квітня 1929 р.

¹⁰⁰ «Контрольні цифри розвитку народного господарства УРСР на 1929/30 р.», Харків, 1930, стор. 194.

¹⁰¹ Газ. «Комуніст» від 16 березня і 23 серпня 1928 р.

¹⁰² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, 1929, оп. 10, спр. 153, арк. 108.

¹⁰³ Там же, ф. 1, 1929, оп. 5, спр. 151, арк. 140.

господарствам подати допомогу шляхом загального обробітку їхніх полів. Незважаючи на опір місцевих куркулів, селяни-бідняки згодились укласти договір з радгоспом на обробіток та засів земель і зібрали урожай в три рази більший, ніж середній у районі ¹⁰⁴.

Використовуючи досвід радгоспів, організацію тракторних колон розпочала і сільськогосподарська кооперація. В 1928 р. було організовано кілька тракторних колон у складі 78 тракторів, а в 1929 р. тільки по 11 округах УРСР було створено 18 тракторних колон із загальною кількістю тракторів—265 ¹⁰⁵.

Робота тракторних колон мала виключний успіх у селян. Так, весною і восени 1928 р. радгосп ім. Шевченка уклав договір із селянами 22 населених пунктів на обробіток 18 тис. га їх землі ¹⁰⁶. Внаслідок цього в 1928 р. селяни-бідняки майже зовсім перестали здавати землю в оренду куркулям. Групи безпосівних господарств у районі діяльності радгоспу зникли зовсім. У листопаді 1928 р. на базі тракторного загону радгоспу ім. Шевченка була створена перша в Радянському Союзі машинно-тракторна станція. В 1929 р. вона вже мала 100 тракторів і весь необхідний причіпний реманент до них, ремонтну майстерню і нафтобазу. В МТС були призначені керівники і спеціалісти-механіки, інженер і агроном. Восени 1929 р. МТС ім. Шевченка обслуговувала вже 26 населених пунктів земельною площею в 25 тис. га ¹⁰⁷.

З 1929 р. розгорнулось масове будівництво МТС. Крім державних, у 1929 р. на Україні було створено 12 кооперативних МТС, в яких налічувалось 527 тракторів ¹⁰⁸. Загалом на Україні в 1929 р. було організовано 37 машинно-тракторних станцій. Вони користувалися у селян великим авторитетом.

Величезну роль відіграли МТС у колективізації сільського господарства. Уже в першому договорі, підписаному селянами з радгоспом ім. Шевченка, говорилося, що «всі межі, які відділяють індивідуальні ділянки окремих селян, знищуються» ¹⁰⁹. Створення суцільних посівних масивів давало МТС можливість підвищувати агрокультуру селянських господарств. МТС забезпечували своєчасну оранку, запроваджували такі нові засоби обробітку землі, як лущіння стерні, культивация, підняття зябу тощо.

В перший же рік роботи тракторної колони радгоспу ім. Шевченка селяни-бідняки, землі яких були оброблені тракторами, писали в ЦВК СРСР: «Після цієї роботи тракторів, яку ми бачили, не хочемо більше вести бідняцьке дрібне господарство, а вирішили організувати у суспільне тракторне господарство, в якому не буде окремих клаптиків посівів» ¹¹⁰.

Під впливом діяльності Шевченківської МТС в 1928 р. із 26 земельних громад 19 перейшли на статут товариства по спільному обробітку землі. В 1929 р. в районі МТС було створено 60 колгоспів, які згодом укрупнилися ¹¹¹. На Артемівщині, там, де проводила роботу Гришинська МТС, в товариства по спільному обробітку землі об'єдналися 317 бідняцьких і середняцьких господарств ¹¹².

¹⁰⁴ Газ. «Пролетарская правда» від 21 листопада 1928 р.

¹⁰⁵ Газ. «Комуніст» від 10 березня 1929 р.

¹⁰⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 1448, арк. 10.

¹⁰⁷ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, 1929, оп. 1, од. зб. 1477, арк. 7.

¹⁰⁸ Газ. «Комуніст» від 18 серпня 1929 р.

¹⁰⁹ «О работе машинно-тракторных станций на Украине», Харьков, 1929, стор. 43.

¹¹⁰ Газ. «Известия» від 22 листопада 1927 р.

¹¹¹ Газ. «Комуніст» від 16 листопада 1929 р.

¹¹² Газ. «Комуніст» від 18 серпня 1929 р.

Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У (9—14 квітня 1929 р.), оцінюючи роль і значення машинно-тракторних станцій в перебудові селянського господарства, вказувала: «Організація технічного обслуговування селянських господарств, охоплених договорами з машинно-тракторними станціями, переводить сільське господарство на вищий ступінь організації, забезпечує застосування в сільськогосподарському виробництві високої машинної техніки і створює передумови для широкого усупільнення не тільки рільництва, але й інших галузей сільського господарства»¹¹³.

Історичною заслугою Комуністичної партії Радянського Союзу є те, що вона, виходячи з практики колгоспного будівництва, правильно визначила роль МТС як опорних пунктів піднесення і реконструкції сільського господарства і знайшла в них найдоцільнішу форму державної допомоги колгоспам у зміцненні їх громадського господарства.

Лютневий Пленум ЦК КПРС 1958 р. в своїй постанові «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій» відзначив величезну історичну роль МТС у створенні і зміцненні колгоспного ладу, в технічному оснащенні сільського господарства, в зміцненні союзу робітничого класу і селянства. «МТС були тією великою політичною і організуючою силою, — говорилося в постанові Пленуму, — навколо якої селяни об'єднувалися в колгоспи і переконувались у перевагах великого машинного сільського господарства; через МТС здійснювались технічний прогрес у сільському господарстві і його переозброєння на базі нової техніки, підготовка кваліфікованих механізаторських кадрів, підвищення культури землеробства і тваринництва»¹¹⁴.

Організація машинно-тракторних станцій означала величезний успіх партії в боротьбі за створення і зміцнення нових форм виробничої змички між містом і селом. З розвитком важкої промисловості нашої країни, через машинно-тракторні станції почали здійснюватись широкі виробничі зв'язки робітничого класу з селянством, безпосередня змичка між соціалістичною індустрією і колгоспним виробництвом.

В титанічній роботі, яку проводили Комуністична партія і Радянський уряд по створенню умов для масової колективізації сільського господарства, вирішальна роль належала розвиткові виробничих зв'язків між містом і селом. Через нові форми змички робітничий клас, зміцнюючи своє керівництво трудящим селянством, згуртував його на боротьбу за ліквідацію куркульства як класу на базі суцільної колективізації.

На сучасному етапі розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні Комуністична партія продовжує приділяти величезну увагу встановленню правильних взаємовідносин між робітничим класом і колгоспним селянством. Партія виходить із того, що на основі цих взаємовідносин «зміцнюється виробнича змичка між містом і селом, планомірно розвиваються всі галузі народного господарства, міцніє морально-політична єдність радянського суспільства, зростає могутність нашої соціалістичної держави, її вплив і авторитет на міжнародній арені»¹¹⁵.

¹¹³ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 424.

¹¹⁴ «Матеріали лютневого (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС», К., 1958, стор. 8.

¹¹⁵ М. С. Хрущов, Про скасування обов'язкових поставок і натуроплати за роботи МТС, про новий порядок, ціни і умови заготівель сільськогосподарських продуктів, Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 17 червня 1958 р., у зб. «Матеріали червневого (1958 року) Пленуму ЦК КПРС», К., 1958, стор. 15.

І. Д. БОРИСОВСЬКІЙ

РОЛЬ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (весна 1930 р.)

На допомогу селянству в соціалістичній перебудові сільського господарства Комуністична партія організувала навесні 1930 р. масовий революційний похід промислових робітників на село. Діяльність робітників на селі, пройнята революційним ентузіазмом, відданістю ідеям комунізму, назавжди ввійшла яскравою сторінкою у славний літопис справ героїчного робітничого класу. Вона була визнана всією радянською громадськістю. «Партія в свій час послалала на село 25 тисяч робітників, які провели величезну роботу по соціалістичній перебудові сільського господарства»,¹¹⁶ — говорив товариш М. С. Хрушов у доповіді на вереснево-му Пленумі ЦК КПРС 1953 р., оцінюючи діяльність двадцятип'яти тисячників.

Партійні, профспілкові і комсомольські організації України відібрали і відправили на село в січні 1930 р. в складі двадцятип'яти тисячників і постійних робітничих бригад близько 30 тис. передових робітників¹¹⁷. Крім того, весною 1930 р. на село тимчасово направлялись загони робітників для виконання різноманітних завдань.

Класові вороги, перш за все куркульство, відчуваючи, що на селі почався останній, вирішальний бій з капіталізмом, чинили шалений опір наступаючому соціалізму¹¹⁸. Куркульство, намагаючись дискредитувати робітників, підірвати довіря селян до них, проводило ворожу агітацію: робітники, мовляв, ідуть «командувати селом», «відбирати у селян хліб», примусово всіх «забрати в комуну». Куркулі твердили, що «робітники ідуть у колгоспи господарювати, а працювати не будуть і не можуть, а будуть примушувати колгоспників працювати на себе»¹¹⁹, що «робітники не відрізняють кукурудзи від пшениці»¹²⁰.

Але куркулям не вдалося протиставити трудящих селян посланням робітничого класу. Бідняки і середняки урочисто зустрічали робітників, жадібно прислухались до їх товариських порад¹²¹.

Комуністична партія вказувала, що для успішного проведення масової колективізації селянських господарств і боротьби з куркулем необхідне «всемірне посилення участі і керівного впливу... пролетарських і напівпролетарських верств села в колгоспному русі»¹²².

В світлі постанови листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. «Про сільське господарство України і про роботу на селі»¹²³ Комуністична партія України всебічно розвивала и зміцнювала зв'язки промислових

¹¹⁶ М. С. Хрушов, Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР, Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 вересня 1953 р., К., 1953, стор. 84.

¹¹⁷ Дані наведені на підставі звітів окружних рад професійних спілок, які зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹¹⁸ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, К., 1954, стор. 615.

¹¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 1414, арк. 113.

¹²⁰ Там же, спр. 931, арк. 164.

¹²¹ Газ. «Правда» від 14 лютого 1930 р.

¹²² «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, стор. 599.

¹²³ Там же, стор. 515.

робітників з сільськогосподарськими робітниками і з бідняками, підвищувала їх політичну активність, організованість і вплив на селі.

Багато робітничих бригад прикріплялось до організації профспілки сільгосплісробітників (СГЛР) для подання їм практичної допомоги в роботі, а двадцятип'ятитисячники входили до складу цих організацій як рівноправні члени. Фабрично-заводські комітети підприємств брали шефство над сільськими і робітничими комітетами, виділяли їм на допомогу профспілкових активістів, допомагали ліквідувати неписьменність серед батраків, поліпшували культосвітню роботу. Робітники брали участь у перевиборах комітетів незаможних селян (КНС), залучали до них нових членів, звільняли організації бідноти від куркульських прихвостнів.

Листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. звернув увагу партії «на необхідність всебічного посилення роботи по масовому залученню батрацтва до колгоспів...»¹²⁴. Щоб створити умови для масового вступу батраків і бідноти в колективні господарства, Рада Народних Комісарів СРСР восени 1929 р. прийняла постанову «Про фонди кооперування і колективізації селянської бідноти і батрацтва». згідно з якою зазначені фонди створювались при кооперативних організаціях усіх видів і ступенів та при установах системи сільськогосподарського кредиту. З цих фондів батракам і біднякам видавались безпроцентні позики для сплати вступних і пайових внесків при вступі у колгоспи і кооперативи. На Україні фонд кооперування і колективізації батрацтва і бідноти в 1929/1930 господарському році тільки по 492 районах (із 579) досяг 4615,4 тис. крб.¹²⁵

Активну участь міські робітники брали в з'їздах, конференціях, зльотах і зборах сільгосплісробітників і батраків, на яких приймалися рішення про вступ до колгоспів. Батраки села Великої Коренихи, Миколаївського округу, на загальних зборах ухвалили: «Ми тут же на зборах даємо слово, що протягом проведення весняної посівної кампанії не буде жодного батрака поза ТСОЗом, поза колгоспом»¹²⁶.

За даними Всеукраїнського комітету сільгосплісробітників, по 15 округах на 1 лютого 1930 р. до колгоспів вступило 39 299 батраків, а на 1 травня 1930 р. — 171 653¹²⁷, що становило 56% до кількості постійних, сезонних і помісячно працюючих батраків¹²⁸.

Серед бідноти найбільшу активність при вступі в колгоспи проявили члени комітетів незаможних селян. Організації селянської бідноти весною 1930 р. в повному складі вступали до колгоспів. Так, у Роменському округу на 25 березня 36 організацій КНС вступили в колгоспи¹²⁹; в Миколаївському округу повністю вступили в колгоспи Ковалівська, Трихатська, Щуринська, Новогригорівська, Малокоренихська, Петрівська організації¹³⁰. В Дніпропетровському округу на 5 травня було колективізовано 81,3% членів КНС¹³¹, у Запорізькому — на 1 квітня вступило в колгоспи 67,4% членів КНС¹³². Таким чином, деякі округи

¹²⁴ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, стор. 607.

¹²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 117, арк. 141.

¹²⁶ Там же, ф. 2605, оп. 4, спр. 931, арк. 26.

¹²⁷ Там же, ф. 2841, оп. 1, спр. 258, арк. 63.

¹²⁸ На початку 1930 р. на Україні налічувалось 306 тис. батраків (див. «Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, Господарство України», вид. II, Харків, 1930, стор. 15). Необхідно мати на увазі, що значна частина батраків виїжджала в міста для роботи в промисловості, через це фактичний процент колективізації батрацтва був значно вищий.

¹²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 139, арк. 270.

¹³⁰ Там же, арк. 248.

¹³¹ Газ. «Правда» від 10 травня 1930 р.

¹³² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 115, арк. 262.

ги весною 1930 р. наближались до завершення колективізації селянської бідноти, організованої в КНС.

Масовий вступ батрацтва і бідноти в колективні господарства, згуртування їх навколо Комуністичної партії і робітничого класу впливали на становище в селі, сприяли залученню середняків у колгоспи і розв'язанню таким чином завдання суцільної колективізації сільського господарства.

Двадцятип'ятитисячники, робітничі бригади, підприємства, які шефували, розгорнули величезну і різноманітну роботу по колективізації сільського господарства. Важливою формою діяльності промислових робітників на селі була агітація і пропаганда. Газета «Пролетарий» про роботу двадцятип'ятитисячника на хуторі Голубовському, Луганського округу, писала: «Про значення колгоспів він говорив коротко, по-робітничому. І що ж трапилось — тут же на зборах надійшло багато заяв про вступ до колгоспу. Зараз у цьому хуторі вже організовано колгосп, який охопив майже всі господарства»¹³³. Робітничі бригади Маріупольської окружної ради професійних спілок, які працювали в с. Дерев'яному, Кам'янець-Подільського округу, добре вивчили з селянами статут Товариства по спільній обробці землі, провели збори по колективізації. На наступний після зборів день 85 селянських господарств подали заяви про вступ в ТСОЗ, а потім у нього побажали вступити всі селянські господарства. У зв'язку з цим у селі Дерев'яному було створено два ТСОЗи¹³⁴. Щоб переконати тих, хто мав сумніви у перевазі великого соціалістичного господарства перед дрібним, одноосібним, робітники організували екскурсії у вже існуючі колективні господарства. Робітнича бригада артемівських робітників провела екскурсію жінок с. Владівки, Чернігівського округу, в Красилівську комуну. Після цього вони стали активістками по організації колгоспу. Незабаром селяни дружно, всім селом пішли в колгосп¹³⁵.

Коли в с. Петрівку, Ніжинського округу, прибув двадцятип'ятитисячник, у колгоспі було 30 господарств. Робітник провів агітаційно-масову роботу по земельних громадах, організував актив з батраків і бідноти і значно розширив сільгоспартіль — до неї вступило 250 нових селянських господарств¹³⁶. Робітники Биківського склозаводу «Пролетар», Волинського округу, створили ініціативну групу в с. Соболівці. Внаслідок їх роботи до колгоспу вступило 68 селянських господарств¹³⁷. Робітники Єнакіївського металургійного заводу організували колгоспи в селах Корсуні, Берестовому, Роздолівці, Верівці, Єленівці, Ільїнці та ін.¹³⁸ Робітники дніпропетровського заводу ім. Карла Лібкнехта організували колгоспи в селах Підгородньому, Одиноківці та інших — всього 11 колгоспів¹³⁹, робітники дніпропетровських заводів ім. В. І. Леніна і Г. І. Петровського — 13 колгоспів¹⁴⁰, робітники Краматорського механічного заводу — 12¹⁴¹, Луганського паровозобудівного — 14 колгоспів¹⁴². Підшефний Харківського паровозобудівного заводу Вовчанський район першим у Харківському округу став районом суцільної колективізації — в червні 1930 р. в цьому районі було 75% об'єднаних у кол-

¹³³ Газ. «Пролетарий» від 22 березня 1930 р.

¹³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 931, арк. 417.

¹³⁵ Там же, арк. 68.

¹³⁶ Там же, спр. 930, арк. 261.

¹³⁷ Там же, ф. 2739, оп. 1, спр. 209, арк. 361—362.

¹³⁸ Там же, ф. 2595, оп. 1, спр. 3857, арк. 29.

¹³⁹ Там же, спр. 3866, арк. 241.

¹⁴⁰ Там же, спр. 3864, арк. 6.

¹⁴¹ Там же, спр. 3866, арк. 86.

¹⁴² Газ. «Правда» від 13 червня 1930 р.

госпи селянських господарств і 96% усупільненої земельної площі¹⁴³, підшефний харківського заводу «Серп і молот» Лозівський район, Харківського округу, на той же час здійснив колективізацію на 77%¹⁴⁴. Робітники Нижньодніпровського кістянообробного заводу допомогли здійснити суцільну колективізацію селян підшефного села Степанівки, Перещепинського району, — до кінця квітня 1930 р. 98% селянських господарств села вступили в колгосп¹⁴⁵.

У більших масштабах, ніж за попередні роки, робітничі колективи практикували масові виїзди на село. Так, наприклад, у 1930 р. робітники Костянтинівського механізованого пляшкового заводу зробили два масових походи: один — 23 січня, другий — 9 березня. У походах взяло участь понад 700 робітників¹⁴⁶. Під час походів робітники організовували мітинги і збори, провадили з селянами бесіди, виступали з доповідями, випускали стінгазети, давали концерти, демонстрували фільми. В дні святкування 1 Травня 1930 р. багато тисяч робітників України побували на селі. Так, харківські робітники прийняли рішення відправити в першотравневий «соціалістичний похід» на село 2500 чол.¹⁴⁷

На першотравневі свята селянські делегації приїжджали в міста і гостювали у робітників. Колектив харківського заводу «Серп і молот» у ті дні провів зліт ударників і запросив на нього колгоспників Лозівського району. Ударники заводу розповіли колгоспникам, як вони в 13 раз проти довоєнного рівня збільшили виробництво сільгоспмашин¹⁴⁸, як налагоджують виробництво нової тракторної молотарки «МК-1100», а колгоспники поділилися з робітниками своїми успіхами в колективізації сільського господарства і виконанні плану весняної сівби¹⁴⁹.

Активними провідниками ідей Комуністичної партії на селі були спілки сільгосплісробітників і комітети незаможних селян.

У с. Красногорівці, Сталінського округу, з ініціативи батраків організувався ТСОЗ. Батраки провели агітаційну роботу, і в ТСОЗ вступили всі 362 двори цього села¹⁵⁰. Батраки сіл Пісочанського і Миколаївки, Дніпропетровського округу, також створили ініціативні групи і організували ТСОЗи, а потім залучили до них усі селянські господарства¹⁵¹. Таким шляхом батраки допомогли в організації колгоспів селянам понад 50 сіл округу¹⁵².

Організації комітетів незаможних селян дев'яти районів Лубенського округу з 1 січня по 7 березня 1930 р. провели 525 зборів по колективізації, весняній посівній кампанії і ліквідації куркульства¹⁵³, організації КНС чотирьох районів Конотопського округу провели 26 екскурсій до колгоспів і радгоспів і залучили селян 50 земельних громад цих районів у колективний господарства¹⁵⁴.

Для подолання труднощів колгоспного будівництва з міст у села направлялись численні робітничі бригади, створювались спеціальні жіночі бригади для роботи серед селянок, практикувались масові виїзди

¹⁴³ Газ. «Харківський пролетар» від 27 червня 1930 р.

¹⁴⁴ Газ. «Харківський пролетар» від 7 травня 1930 р.

¹⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27—39, оп. 1, спр. 209, арк. 7.

¹⁴⁶ Там же, арк. 5.

¹⁴⁷ Газ. «Харківський пролетар» від 30 квітня 1930 р.

¹⁴⁸ Газ. «Харківський пролетар» від 7 травня 1930 р. В 1913 р. завод «Серп і молот» випускав сільгоспмашин на 3 млн. крб., а в 1930—на 39 млн. крб.

¹⁴⁹ Газ. «Харківський пролетар» від 7 травня 1930 р.

¹⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 5, спр. 1408, арк. 42.

¹⁵¹ Там же, оп. 1, спр. 931, арк. 27.

¹⁵² Там же, оп. 5, спр. 1408, арк. 42.

¹⁵³ Там же, ф. 257, оп. 1, спр. 139, арк. 175—176.

¹⁵⁴ Там же, арк. 160.

колективів промислових підприємств. Один з краматорських заводів направив на село сім робітничих бригад і агітмашину¹⁵⁵, херсонський завод ім. Г. І. Петровського — 11 робітничих бригад¹⁵⁶.

Діяльність робітників впливала на зростання свідомості селян. Після бесід з робітниками вони заявляли: «Досить нам уже мучитися і підкорятися куркулеві. Давайте робити так, як говорять наші товариші робітники»¹⁵⁷.

Документи свідчать про те, що там, де по колективізації працювали промислові робітники, виходів із колгоспів або зовсім не було, або вони були незначними. Так, у Ніжинському округу з 20 колгоспів, створених робітниками, не вийшло жодне селянське господарство¹⁵⁸. Такі ж відомості поступали від багатьох підприємств, які шефствували над окремими селами чи районами¹⁵⁹.

Наведені факти говорять про те, що при вирішенні питань колгоспного будівництва робітники виявили високу політичну зрілість, були стійкими провідниками ленінських принципів колгоспного руху, непримирними до недоліків у сільській роботі.

Партія добилася виправлення допущених деякими працівниками перекручень у колгоспному будівництві. Рух колективізації охопив населення всіх сіл. Якщо на 1 січня 1930 р. на Україні у колгоспах було об'єднано 16,4% селянських господарств¹⁶⁰, то до літа 1930 р. їх було вже 36%¹⁶¹. Уже весною 1930 р. дев'ять округів України — Бердичівський, Дніпропетровський, Єлисаветградський, Куп'янський, Мелітопольський, Прилуцький, Одеський, Старобільський і Шевченківський — стали округами суцільної колективізації.

Успіхи колгоспного руху виявлялись також у тому, що весною 1930 р. сільськогосподарські артілі серед інших форм колективного господарства становили 52,7%¹⁶², тобто стали основною формою колгоспного руху.

Промислові робітники переконували селян у доцільності створення сільгоспартілей, які правильно сполучали громадські й особисті інтереси селян. Робітнича бригада в с. Любівці, Харківського округу, провела роз'яснювальну роботу серед селян, в результаті якої шість ТСОЗів, створених спочатку, об'єдналися в одну сільгоспартіль¹⁶³. У с. Стільному, Чернігівського округу, до приїзду робітничої бригади було два ТСОЗи. Робітнича бригада допомогла їм злитися в артіль, названу колгоспниками «Вільна праця»¹⁶⁴. Бригада робітників м. Миколаєва в с. Єленосфіївці, Миколаївського округу, об'єднала чотири ТСОЗи в один і потім перевела його на статут сільгоспартілі¹⁶⁵.

Робітники, спираючись на батрацько-бідняцький актив, виступали організаторами і зачинателями усупільнення знарядь і засобів виробництва. «Робітники зуміли в ряді пунктів роз'яснити суть усупільнення. Останнє проводиться тепер виключно на добровільних началах і дає значно кращі результати. Взагалі з прибуттям робітників усупільнен-

¹⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3866, арк. 87.

¹⁵⁶ Там же, спр. 3859, арк. 29.

¹⁵⁷ Там же, ф. 2605, оп. 4, спр. 931, арк. 413.

¹⁵⁸ Там же, спр. 930, арк. 234.

¹⁵⁹ Там же, ф. 2839, оп. 1, спр. 157, арк. 187.

¹⁶⁰ Там же, ф. 559, оп. 1, спр. 135, арк. 8.

¹⁶¹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», стор. 518.

¹⁶² «Матеріали до характеристики стану сільського господарства України», стор. 65.

¹⁶³ Газ. «Сільськогосподарський пролетар» від 12 квітня 1930 р.

¹⁶⁴ Газ. «Сільськогосподарський пролетар» від 16 травня 1930 р.

¹⁶⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 931, арк. 169.

ня значно просунулось»,¹⁶⁶ — писали про діяльність робітників партійної і радянські організації Одеського округу. Робітники цукрових заводів України допомогли усунути 71 389 га земельної площі¹⁶⁷, будівники Артемівського округу усунули 26760 га землі і 1742 голови робочої худоби¹⁶⁸ і т. д.

Всього по Україні весною 1930 р. було усунуто 11 142,6 тис. га посівної площі¹⁶⁹ і 1205,3 тис. голів робочої худоби¹⁷⁰, мільйони центнерів посівного матеріалу і фуражу, організовано тисячі тваринницьких і птахівницьких ферм.

Організаційна діяльність промислових робітників на селі виявилась в усіх процесах колективізації сільського господарства. Зміцнювалась керівна роль робітничого класу в робітничо-селянському союзі. Характерним в даному разі є текст вітальної телеграми селян с. Новопоріччя, Проскурівського округу, Дніпропетровській окружній раді професійних спілок, яка надіслала до них робітничу бригаду для організації колгоспу: «Селяни села Новопоріччя дякують дніпропетровцям за допомогу в справі соціалістичної перебудови сільського господарства і висловлюють впевненість, що під керівництвом Комуністичної партії і передових робітників вони успішно справляться з поставленими перед ними завданнями»¹⁷¹. Це були думки і почуття всього трудящого селянства.

Досвід будівництва соціалізму в СРСР розбиває шент спроби сучасних ревізіоністів опорочити вчення марксизму-ленізму про керівну роль пролетаріату і його партії в історичному розвитку. Історія КПРС вчить, що лише зміцнення керівної ролі Комуністичної партії, розвиток організаційної діяльності робітничого класу, всіляке зміцнення диктатури пролетаріату веде трудящих до визволення від іга капіталу, до нових успіхів у справі будівництва соціалізму і комунізму.

В. А. СЛІПЧЕНКО

ШЕФСТВО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ НАД СЕЛОМ у 1921—1925 рр.

Союз робітничого класу і селянства є основним принципом диктатури пролетаріату — головного знаряддя революційного перетворення суспільства.

В історії боротьби партії за зміцнення союзу робітників і селян відбудовний період займає особливе місце. Роки переходу партії до мирного господарського будівництва були одним з найвідповідальніших періодів в історії Комуністичної партії. В напруженій обстановці партія зуміла виробити і підвести під союз робітників і селян нову господарську основу, спрямовану на дальше його зміцнення, на забезпечення зростання соціалістичних елементів в економіці країни і підтримку їх у боротьбі з капіталістичними елементами, на побудову фундаменту соціалістичної економіки.

Важливу роль у зміцненні союзу робітничого класу і селянства, в піднесенні політичної активності широких трудящих мас у відбудовний період відіграло шефство міста над селом.

¹⁶⁶ Газ. «Правда» від 25 січня 1930 р.

¹⁶⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2754, оп. 1, спр. 781, арк. 275.

¹⁶⁸ Там же, ф. 2839, оп. 1, спр. 157, арк. 187.

¹⁶⁹ «Народне господарство УРСР, Статистичний довідник», К., 1935, стор. 205.

¹⁷⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 958, арк. 45.

¹⁷¹ Газ. «Труд» від 19 лютого 1930 р.

Ініціатором організації шефства міста над селом був В. І. Ленін. В статті «Сторінки з щоденника» В. І. Ленін поставив завдання організувати систематичну допомогу селу, встановити між робітниками і селянами ту форму товариства, «яка між ними може бути легко створена,— це наш обов'язок, це одно із основних завдань робітничого класу, який стоїть при владі»¹⁷².

Найкращою формою зв'язку міста з селом В. І. Ленін вважав шефство фабрично-заводських робітників, об'єднаних у спеціальні товариства, які ставили б собі мету «допомагати селу в його культурному розвитку»¹⁷³. Систематична робота по піднесенню загальноосвітнього рівня і політичної свідомості широких селянських мас поза офіційним державним бюджетом оцінювалась В. І. Леніним як «гігантське всесвітньоісторичне культурне завдання»¹⁷⁴.

В. І. Ленін вказував на необхідність планомірності і систематичності в поданні допомоги міста селу у його господарському, політичному і культурному житті. Форми і методи зв'язку міста з селом, вказував В. І. Ленін, підкаже життя, досвід, практика конкретної роботи партійних організацій на місцях¹⁷⁵.

Виходячи з вказівок В. І. Леніна і досвіду практичної роботи по налагодженню зв'язків міста з селом, VII Всеукраїнська партійна конференція в резолюції про роботу на селі накреслила шляхи поліпшення шефської роботи, форми і засоби зміцнення зв'язку між містом і селом. «Для посилення зв'язку міста з селом,— говорилося в резолюції,— треба добитися дійсного культурного обслуговування села силами з міста. Обслуговування також повинно проявитися в установленні зв'язку між міським і сільським партосередком і повинно проводитись підприємствами, профорганізаціями та вузами»¹⁷⁶. Конференція звернула увагу партійних організацій на необхідність зосередити шефську роботу на підприємствах і установах, широко залучаючи до неї робітників і службовців.

Особливу увагу питанням шефства міста над селом приділив XII з'їзд РКП(б). В резолюції з'їзду «Про роботу РКП на селі» відзначалося, що шефство міста над селом сприяє зміцненню союзу робітників і селян, підносить політичну свідомість і культурний рівень селянства, зміцнює позиції Радянської влади і є однією з форм посилення впливу робітничого класу на селі¹⁷⁷. З'їзд вказав на необхідність «розвинути роботу заводів, партійних і комсомольських осередків, профспілок, осередків шкіл, військових шкіл по зав'язуванню під безпосереднім керівництвом партії зв'язків, культурних і організаційних, з селом...»¹⁷⁸ і рекомендував поліпшити постачання селу газет, журналів, науково-популярної і художньої літератури, організувати читання лекцій, доповідей, обмін досвідом в партійній і радянській роботі, обмін делегаціями та систематичні поїздки на село, спільне обговорення ряду питань тощо. З'їзд вимагав від усіх членів партії «шефство міста над селом перетворити в масове явище»¹⁷⁹. Тільки при цій умові можна було забезпечити справді культурне і політичне піднесення на селі. З'їзд звернув увагу на необхідність продовження розпочатої роботи по поліпшен-

¹⁷² В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 410.

¹⁷³ Там же.

¹⁷⁴ Там же, стор. 411.

¹⁷⁵ Там же.

¹⁷⁶ «КП України в резолюціях...», стор. 188.

¹⁷⁷ «КПРС в резолюціях...», ч. I, К., 1954, стор. 703.

¹⁷⁸ Там же.

¹⁷⁹ Там же.

ню матеріального становища вчителів, а також посилення їх політичного виховання шляхом залучення до громадської роботи¹⁸⁰. Безпосереднє керівництво шефською роботою XII з'їзд РКП(б) покладав на партійні осередки.

Виходячи з рішень XII з'їзду РКП(б) і VII конференції КП(б)У, III Всеукраїнська нарада завідуючих організаційно-інструкторськими і обліково-статистичними відділами губкомів (29 травня—1 червня 1923 р.) визначила форми проведення шефської роботи і дала вказівку зосередити її на підприємствах та в установах. Нарада вказувала, що залучення пролетарських мас фабрик і заводів до здійснення зв'язку з селом поряд із зв'язком міського партосередку з сільським є обов'язковою умовою шефської роботи¹⁸¹.

Нарада дійшла до висновку, що шефство над селом бере під керівництвом партосередку підприємство в цілому, а не заводський партосередок над сільським.

В галузі радянської роботи нарада визнала за необхідне влаштування об'єднаних засідань партосередку з КНС і Радами, подання допомоги в організації і проведенні революційних свят на селі, лекцій, бесід, спектаклів тощо¹⁸². Нарада підкреслила виключне значення шефства у справі зміцнення змички міста та села і посилення впливу пролетарських мас на селянство.

Одним з найважливіших завдань шефства нарада визнала розгортання організаційної та ідейної допомоги сільським партосередкам в їх виховній і організаційній роботі серед селян, у керівництві радянською, профспілковою і комсомольською роботою, в сприянні через радянські органи піднесенню сільського господарства і благоустрою села¹⁸³.

В практичній діяльності по налагодженню шефства і керівництвом ним партія виходила з вказівок великого Леніна про те, що шефство робітників міста над селом включає в себе «основне політичне питання — у ставленні міста до села, питання, що має вирішальне значення для всієї нашої революції»¹⁸⁴.

У своєму звіті ЦК КП(б)У вказував, що шефство над селом повинно розгортатись під знаком пробудження самостійності та ініціативи самого сільського партосередку і радянської громадськості і ні в якому разі не носити характеру опіки; керівництво всією шефською роботою повинні здійснювати парткомітети¹⁸⁵. ЦК КП(б)У радив відмовитися від методу гастролей і наїздів, а зв'язатись безпосередньо з роботою партосередків на селі. З усіх видів шефства найбільш доцільним і відповідним до завдань того періоду було шефство фабрик, заводів та інших підприємств під керівництвом і з безпосередньою участю парторганів, яке здійснювалося через сільський партосередок. «Залучення пролетарських мас фабрик і заводів,— говориться в звіті ЦК КП(б)У, до здійснення зв'язку з селом є абсолютно обов'язковою умовою шефської роботи»¹⁸⁶.

Партійні організації промислових підприємств, виконуючи рішення XII з'їзду РКП(б) і VII конференції КП(б)У, обговорили питання

¹⁸⁰ «КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 704.

¹⁸¹ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 1—2, стор. 8.

¹⁸² Там же.

¹⁸³ Там же.

¹⁸⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 410.

¹⁸⁵ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 1—2, стор. 8.

¹⁸⁶ Там же.

шефства міста над селом. 18 січня 1923 р. це питання стояло на зборах партосередків заводів «Серп і молот», ВЕК і 1-ї Державної друкарні Харкова.

В рішеннях зборів вказувалось, що шефство міста над селом потрібно розуміти не як зв'язок міських і сільських партосередків, а значно ширше, як виробничу і культурно-освітню допомогу міста селу¹⁸⁷.

У своїх виступах комуністи підкреслювали, що необхідно організувати систематичні виїзди комуністів і безпартійних робітників на село для організації спільних зборів, сходів, вечорів, лекцій, бесід і доповідей, а також пропонували запрошувати групи селян на заводи для ознайомлення з життям, побутом і умовами праці робітників¹⁸⁸.

Партійні збори 1-ї Державної друкарні визнали питання про зв'язок з селом надзвичайно важливим та своєчасним і підкреслили, що він повинен здійснюватись між підшефним селом і друкарнею як колективом робітників, а не як шефство партосередку друкарні над партосередком села.

Партійні збори запропонували поставити питання про шефство на обговорення робітників для спільного вироблення відповідних форм зв'язку і для залучення до цієї справи широких мас безпартійних¹⁸⁹. З кожним днем у шефську роботу включалися нові підприємства, організації. Партосередки організували поїздки на село колективів робітників, слухачів, студентів, клубних гуртків, бригад агітаторів, надсилали літературу, газети, журнали, обладнання для хат-читальень, подавали матеріальну допомогу школам і культурно-освітнім установам села. Так, у плані роботи шефських організацій Шахтинського округу, Донецької губернії, відзначалося, що конкретна допомога шефів селу повинна полягати в участі робітників у загальних зборах на селі, в регулярних виїздах на село (не менш чотирьох разів на місяць) для проведення лекцій, бесід, мітингів, зборів; в допомозі селу газетами і літературою, у відбудові шкіл, сільбудів, хат-читальень, в організації екскурсій, вечорів відпочинку, концертів тощо¹⁹⁰.

Шахтинський окружний партійний комітет встановив мережу шефства робітничих організацій над селами. Державний рудник (раніше рудник Пересипова), де працювало 5 тис. робітників, серед яких було 97 комуністів, взяв шефство над селом Кадамовкою з кількістю населення 5854 чол.; рудники № 6—14, де працювало 1700 робітників (з них 32 комуністи), — над селом Бірюково з кількістю населення 5800 чол.; Сулімівське депо (900 робітників, 15 комуністів) — над селом Раково з кількістю населення 1774 чол. тощо¹⁹¹.

У своїй роботі шефи спирались на сільські партійні і комсомольські осередки, а там, де їх не було, — на сільбуду, хати-читальні, школи, бібліотеки. Якщо культурно-освітніх закладів на селі не було, шефи створювали їх.

Водночас організувались поїздки селян у міста на фабрики, заводи, шахти, рудники для ознайомлення з побутом робітників, їх життям, умовами праці.

Партійні осередки промислових підприємств, установ, військових частин розгорнули велику роботу по виконанню партійних рішень про шефство над селом. Керівництво шефською роботою на місцях взяли на себе губернські, окружні і районні комітети партії. Вони всебічно

¹⁸⁷ Газ. «Коммунист» від 19 січня 1923 р.

¹⁸⁸ Там же.

¹⁸⁹ Там же.

¹⁹⁰ Паргархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІІ ЦК КП України), ф. 3, оп. 1, од. зб. 497, арк. 19.

¹⁹¹ Там же.

обговорювали питання шефства на партійних нарадах, проводили інструктажі з низовими працівниками, накреслювали плани шефської роботи.

Так, Київський губком КП(б)У кілька разів скликав наради секретарів повітових і волосних партійних комітетів, на яких поряд з іншими питаннями спеціально обговорювалися питання шефської роботи, її зміст і форми. На основі рішень партійних нарад губком розробив і в березні 1923 р. розіслав на місця спеціальну інструкцію про шефство робітничого класу над селянством. Губком рекомендував повітовим комітетам партії розпочати шефську роботу у виділених для цієї мети в кожному повіті трьох селах і одному сільськогосподарському колективі з тим, щоб у найближчі 2—3 місяці значно збільшити кількість підшефних сіл шляхом залучення до шефської роботи широких мас трудящих міста. Особливу увагу інструкція звертала на зміст роботи шефів, вона висувала на перше місце сприяння об'єднанню селянства в колективні господарства, кооперацію і витіснення з торгівлі приватного власника. В інструкції був спеціальний розділ про роботу шефів у колективних об'єднаннях селян, про подання їм всебічної допомоги як через державні органи, так і безпосередньо самими шефами. Водночас інструкція застерігала партійні осередки від перетворення шефства на «благодійну опіку»¹⁹².

Робітничий клас відіграв винятково велику роль в організації політосвітніх установ і розгортанні їх роботи на селі. Він виступив ініціатором багатьох важливих господарських і культурних починань. Посланці соціалістичного міста спрямовували роботу політосвітніх установ, сповнювали її змістом, що відбивав найактуальніші політичні і культурні завдання соціалістичного будівництва.

Шефство посилювало партійний вплив на роботу політосвітніх організацій, сприяло визволенню їх від есеро-меншовицького і націоналістичного впливу. Роль шефства у ті роки зростала в зв'язку з деяким похваленням капіталістичних елементів в умовах непу і деяким посиленням впливу буржуазної ідеології на всіх ділянках культури. Спираючись на темряву і забитість селянських мас, стара консервативна інтелігенція і куркульство намагались використати масові громадські організації в антирадянських цілях. Шефські організації подали неоціненну допомогу сільським партійним осередкам у пропаганді на селі заходів партії і Радянської влади, піднесенні політичної свідомості і культури трудячого селянства, ліквідації загальної неписьменності, в підвищенні агрономічних знань. Вони допомагали сільбудам і хатам-читальням, що були основною опорою партії на селі в боротьбі з дрібнобуржуазними «Просвітами», грішми, літературою, газетами, журналами, культінвентарем. З допомогою шефських організацій партійні і комсомольські осередки та комнезами відкривали по всіх селах сільбуду та хати-читальні, налагоджували їх роботу. Кількість радянських політосвітніх установ на селі зростала з кожним днем, посилювався їх вплив на трудящіх маси селянства. Якщо у 1921 р. на Україні було створено 116 сільбудів, то на 1 травня 1923 р. їх кількість виросла до 673¹⁹³, на 1 вересня 1923 р.— до 844¹⁹⁴, а на 15 листопада 1923 р. загальна кількість сільбудів на Україні дорівнювала 1016¹⁹⁵.

Створення широкої мережі сільбудів, хат-читалень і бібліотек дозволило надати політвиховній роботі партії на селі систематичний і ці-

¹⁹² Газ. «Більшовик» від 30 березня 1923 р.

¹⁹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 987, арк. 2.

¹⁹⁴ Там же, ф. 257, оп. 1, спр. 170, арк. 14.

¹⁹⁵ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 987, арк. 1.

леспрямований характер. Основними формами роботи сільбудів і хат-читалень були випуск стінних газет, організація бесід, доповідей і лекцій з питань внутрішнього і міжнародного становища, агротехнічна і антирелігійна пропаганда серед широких селянських мас.

З метою піднесення культурного і політичного рівня селянства і посилення на них пролетарського впливу при всіх шефських організаціях створювались культкомісії і секції для роботи на селі. В їх завдання входило всіляко сприяти діяльності існуючим на селі культосвітнім установам, навколо яких концентрувалась найактивніша частина селянства. Шефи зміцнювали їх своїми представниками, допомагали придбати підручники, літературу, газети, журнали, роз'яснювали необхідність ліквідації неписьменності, виділяли з свого складу лекторів і керівників гуртків, організовували при сільбудах та інших культосвітніх установах драматичні, хорові, сільськогосподарські і політичні гуртки, дитячі майданчики, подавали селу всебічну допомогу в організації вечорів відпочинку, концертів тощо.

В усій своїй роботі шефи спирались на партійні і комсомольські осередки, сільради і КНС. Тісний зв'язок посланців міста з громадськими організаціями села надавав агітаційно-пропагандистській роботі партії на селі особливого розмаху, наближав усю різноманітну роботу партії до широких селянських мас.

Велику увагу шефи приділили колективізації селянських господарств. Партійна організація Наркомату внутрішніх справ УРСР здійснювала шефство над с. Артемівкою (Харківської губернії). Шефи не обмежувались агітацією за організацію сільськогосподарських колективів, а подавали селянству значну матеріальну допомогу і підтримку. Вони допомогли сільськогосподарському товариству одержати кредит на 3 тис. крб. Крім цього, був створений спеціальний шефський фонд за рахунок добровільних відрахувань від заробітної плати шефів. На кошти цього фонду в с. Артемівці була відкрита хата-читальня, придбана література для гуртка політграмоти. Цей гурток, як і два гуртки по ліквідації неписьменності, був створений шефами¹⁹⁶.

Прикладом різнобічності у проведенні шефської роботи може бути шефство харківського заводу «Серп і молот» над с. Веденським. Шефи вникали в роботу партійного осередку, комсомолу, комнезаму, сільради, виступали з лекціями і доповідями, подавали допомогу в роботі кооперації і особливу увагу приділяли сільськогосподарському колективу¹⁹⁷.

Підприємства м. Жмеринки встановили шефство над 11 селами. Для керівництва цією роботою було виділено 78 комуністів, 42 комсомольці і 74 безпартійних. З допомогою шефів в усіх цих селах було організовано кооперативи. Велике значення приділяли шефи політвиховній роботі. Щоденно в підшефні села відправлялося не менше 40(екземплярів газет; було відкрито 6 нових хат-читалень, куди шефи передали 806 примірників різних книг¹⁹⁸.

Робітники Катеринославського заводу ім. Карла Маркса допомогли сільському кооперативу с. Підгорного отримати значну суму кредиту і поживати торгівлю. В дні, коли на Україні проводився тиждень кооперації, шефи організували збори селян, де робітник заводу зробив доповідь про ленінський кооперативний план. Після обговорення доповіді була прийнята резолюція, в якій селяни підтвердили свою готовність усіма силами розвивати і підтримувати колективні об'єднання¹⁹⁹

¹⁹⁶ Газ. «Коммунист» від 14 січня 1925 р.

¹⁹⁷ Газ. «Коммунист» від 5 червня 1925 р.

¹⁹⁸ Газ. «Коммунист» від 24 березня 1925 р.

¹⁹⁹ Газ. «Коммунист» від 21 березня 1925 р.

За прикладом робітничого класу в шефську роботу включались трудова інтелігенція, службовці, студенти вузів. Землеміри Первомайського землеуправління Одеської губернії провели безкоштовно землепорядкувальні роботи у підшефному селі Болеславчику. Кошти, що були виділені на землевпорядкування, пішли на відбудову школи і хатичитальні в селі, на поліпшення роботи кооперативу²⁰⁰. В ряді губерній України активно включалися в шефську роботу медичні працівники.

На заклик Комуністичної партії зміцнювати союз з селом відгукнулись і працівники зв'язку. На I Всеукраїнському з'їзді робітників зв'язку (лютий 1925 р.) одним з головних питань з'їзду було питання зміцнення союзу робітників і селян. Делегати взяли на себе зобов'язання своєчасно доставляти книги, газети, журнали в найбільш глухі і віддалені села²⁰¹.

Шефство над селами здійснювали також військові частини, училища, школи, 2-а батарея Запорізької дивізії, що була розміщена в м. Проскурові, взяла шефство над с. Ружичанкою на Поділлі²⁰². Шефство над с. Белічами взяла 4-а окрема бригада Київського військового округу. Шефи створили в селі театр, який став місцем проведення політвиховної і культосвітньої роботи. Особливо великий вплив мали шефи на молодь села, в результаті чого уже через чотири місяці після встановлення шефства в комсомол вступило 30 юнаків і дівчат села. З ініціативи комсомольців села і з допомогою шефів був організований кооператив, який повів рішучу боротьбу проти приватних торгівців²⁰³.

Військові частини організовували спеціальні курси для підготовки кваліфікованих кадрів з демобілізованих червоноармійців, які від'їжджали на село. Тут готувались кооперативні, культосвітні, міліцейські, землевпорядкувальні та інші працівники села²⁰⁴.

Зміцненню союзу робітничого класу і селянства сприяли так звані «вечори змички», які проводились на Україні у відбудовний період. Один з таких вечорів відбувся 22 лютого 1925 р. в Центральному партійному клубі Харкова, на ньому були присутні робітники харківських підприємств і кілька делегатів Всеукраїнського з'їзду сільськогосподарських колективів. Делегат з'їзду від сільськогосподарської комуні «Маяк» (Полтавська губернія) говорив у своєму виступі: «Ленін відкрив нам шлях до нового, кращого життя, і разом з робітниками ми підемо до кінця по цьому шляху»²⁰⁵. Представники від Харківського паровозобудівного заводу, заводів ВЕК, «Серп і молот» та ін. у своїх виступах зобов'язувалися збільшити випуск тракторів, дешевих і зручних сільськогосподарських машин, високоякісних двигунів. Представник заводу ВЕК закликав зміцнювати союз робітників і селян, щоб нашій країні не були страшні ніякі погрози буржуазії²⁰⁶.

Партійні організації деяких підприємств і установ невірно розуміли організаційно-господарську допомогу селу з боку шефських організацій і недооцінювали політичну і культосвітню сторони їх діяльності. Дуже часто шефство зводилось до дрібного матеріального покровительства, що сприяло розвитку у селянства споживчого підходу до шефської роботи, гальмувало розвиток свідомості і творчої самодіяльності селян-

²⁰⁰ Газ. «Коммунист» від 1 березня 1925 р.

²⁰¹ Газ. «Коммунист» від 26 лютого 1925 р.

²⁰² Газ. «Селянська правда» від 15—17 березня 1925 р.

²⁰³ Газ. «Більшовик» від 3 жовтня 1924 р.

²⁰⁴ Газ. «Коммунист» від 23 жовтня 1925 р.

²⁰⁵ Газ. «Коммунист» від 24 лютого 1925 р.

²⁰⁶ Там же.

ських мас. В ряді партійних організацій систематичну шефську роботу підміняли гастролерськими виїздами на село окремих представників від шефів.

ЦК РКП(б) звернув увагу всіх партійних організацій, всіх комуністів на необхідність спрямувати шефство міста над селом в русло культурно-освітньої роботи. Основні положення шефської роботи були сформульовані Центральним Комітетом у листопаді 1924 р. ЦК РКП(б) бачив мету культурного шефства робітників над селом в установленні товариських відносин між робітниками і трудівниками села, у зміцненні зв'язку місцевих органів з широкими селянськими масами ²⁰⁷.

ЦК РКП(б) вважав, що культмасова і політвиховна робота серед селянства повинна проводитись культшефами через хати-читальні, селянські будинки, школи, делегатські збори жінок і т. п. Центральний Комітет зобов'язав культшефів сприяти організації кооперативів, колективних господарств, допомагати роботі сільрад тощо.

Культшефство над селами могли брати окремі заводи, фабрики, установи, військові частини. Шефською роботою на підприємстві відали спеціальні шефські комісії. Для координації і керівництва діями шефських комісій окремих підприємств при районних і губернських комітетах партії створювались відповідні районні, окружні і губернські шефські комісії, до складу яких входили представники від низових партійних і комсомольських осередків та профспілкових організацій. Шефські комісії мали у своєму розпорядженні відповідні кошти, які збиралися шляхом добровільних відрахувань від заробітної плати членів колективу підприємства. Ці кошти збільшувалися за рахунок продажу літератури, організації спектаклів, вечорів відпочинку і т. п. ЦК РКП(б) категорично заборонив примусові відрахування і збори для шефської роботи. Шефи мали право подавати матеріальну допомогу тільки за рахунок коштів шефської комісії. Колективам з досвідом шефської роботи дозволялось організовувати добровільні шефські товариства з виборними правліннями. Добровільні робітничі шефські товариства мали право об'єднуватися в районні і загальноміські товариства з своїми виборними правліннями ²⁰⁸. Всією роботою товариств культзмички на Україні керувала Центральна шефська комісія агітаційно-пропагандистсько-го відділу ЦК КП(б)У.

Піонерами нових форм шефства виступили робітники московських і ленінградських підприємств. До лютого 1925 р. з 209 волостей Московської губернії 177 мали шефів ²⁰⁹. На Україні першими підхопили почин москвичів і ленінградців трудящі Харкова і Одеси. В грудні 1924 р. в Харкові було вже 70 шефських організацій, які взяли шефство над селами Харківської губернії. Їх роботою керувала створена при губкомі партії шефська комісія ²¹⁰. В Харкові були організовані районні добровільні товариства культурної змички міста з селом. У жовтні 1925 р. бюро Харківського губкому партії прийняло рішення про створення загальноміського центру товариств культзмички ²¹¹.

В листопаді 1925 р. Харківське окружне товариство культзмички об'єднувало 26 районних і 6 міських шефських організацій. Тільки в одному Харкові було 131 місцеве добровільне товариство культзмички, що об'єднувало навколо себе 36 460 чол. дійсних членів.

Добровільні товариства підприємств і установ практикували виїзди на село 2—3 рази на місяць. Харківське добровільне товариство культ-

²⁰⁷ Газ. «Правда» від 23 листопада 1924 р.

²⁰⁸ Там же.

²⁰⁹ Газ. «Коммунист» від 21 лютого 1925 р.

²¹⁰ Газ. «Коммунист» від 21 грудня 1924 р.

²¹¹ Газ. «Коммунист» від 23 листопада 1925 р.

змички постачало селу сільськогосподарські машини, обладнало 3 медпункти, одну юридичну консультацію, 50 бібліотек, 3 кооперативи, подарувало підшефним селам дві кінопересувки. Роботою Харківського добровільного товариства керувала окружна шефська комісія при окржкомі КП(б)У.

Центральна шефська комісія при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У заслухала доповідь голови Харківського добровільного товариства культзмички міста з селом про роботу товариства і запропонувала посилити роботу по колективізації селянських господарств, організації лікнепів, активніше включитися в кампанію по перевиборам Рад²¹².

В Одесі до грудня 1924 р. в добровільне товариство культзмички міста з селом записалось понад 10 тис. робітників і службовців. Уповноважені від товариства були майже на всіх підприємствах²¹³. На січень 1925 р. членами товариства уже було 18 тис. чол.²¹⁴

Шефські організації одного тільки Угличевського району Одеси проводили роботу в 100 селах губернії, підтримували міцний зв'язок з 93 сільрадами. За п'ять місяців шефи району організували близько 120 виїздів на села, прочитали 300 лекцій і доповідей, відкрили десять хат-читалень, п'ять лікнепів, шість гуртків крою і шиття, систематично посилали в підшефні села книги, газети, журнали²¹⁵.

В товаристві культзмички на 1-ій державній джутовій фабриці м. Одеси об'єднувалось 250 членів. Робітники фабрики, виходячи з досвіду роботи, визнали за недоцільне масові виїзди на село. При проведенні різного роду кампаній вони посилали на село два-три чоловіки. В підшефних селах шефи відкрили ленінські кутки і передали їм три ленінські бібліотечки, влаштували хати-читальні і регулярно постачали їх літературою²¹⁶.

На заводі ім. Петровського (Катеринослав) у добровільному товаристві культзмички міста з селом налічувалось близько 1,5 тис. членів²¹⁷. Товариство здійснювало шефство над 10 селами Кам'янського району. Воно придбало для всіх підшефних сіл бібліотеки, подавало селам кваліфіковану медичну допомогу, організувало в цих селах товариства «Доброхім», МОДР, «Друзі дітей»²¹⁸.

На заводі ім. Леніна (Донбас) у добровільному товаристві культзмички налічувалось більше тисячі чоловік²¹⁹.

Наприкінці 1925 р. шефство набрало характеру широкого і систематичного впливу робітничого класу на селянство під безпосереднім керівництвом партійних організацій. В простій формі товариського спілкування з селянством робітничий клас пояснював йому політику Радянської влади, порадами і практичною допомогою сприяв налагодженню роботи Рад, комнезамів, сільбудів, хат-читалень, кооператив тощо. Шляхом організації сільських зборів, мітингів і вечорів спогадів про спільну боротьбу проти ворогів Країни Рад робітники розширювали політичний світогляд селянських мас, сприяли піднесенню їх свідомості, а також перетворенню побуту села і залученню трудового селянства до активної участі в соціалістичному будівництві.

Заслухавши в липні 1925 р. звіт про роботу добровільного товариства культзмички міста з селом, ЦК КП(б)У відзначав, що товари-

²¹² Газ. «Коммунист» від 29 листопада 1925 р.

²¹³ Газ. «Коммунист» від 11 грудня 1924 р.

²¹⁴ Газ. «Коммунист» від 4 січня 1925 р.

²¹⁵ Газ. «Коммунист» від 13 травня 1925 р.

²¹⁶ Газ. «Коммунист» від 31 липня 1925 р.

²¹⁷ Газ. «Коммунист» від 3 березня 1925 р.

²¹⁸ Газ. «Коммунист» від 29 липня 1925 р.

²¹⁹ Газ. «Коммунист» від 3 березня 1925 р.

ство здійснило значну роботу по підготовці й проведенню перевиборних кампаній на селі, по будівництву кооперації і створенню колективних господарств. Центральний Комітет зауважив окремим партійним організаціям, що вони приділяють недостатню увагу роботі товариства, і рекомендував усім окружним і губернським комітетам партії включити в робочі плани конкретні заходи по шефській роботі ²²⁰.

Пленум ЦК КП(б)У, обговоривши питання про форми і методи шефської роботи, підкреслив, що основним у шефській роботі повинна бути широка агітація за кооперування і колективізацію селянських господарств ²²¹.

Деякі партійні осередки дуже захоплювались організацією вечорів відпочинку, вистав і т. ін., випускаючи з поля зору основне — подання допомоги в роботі кооперації, комнезамів, шкіл, колективних господарств тощо ²²².

Виходячи з вказівок ЦК КП(б)У, губкоми партії посилили керівництво шефською роботою, допомагали низовим партійним організаціям своєчасно викривати і ліквідувати недоліки в ній. Шефство міста над селом, що проводилось під безпосереднім керівництвом партійних організацій, відіграло велику роль у справі зміцнення класового союзу робітників і селян, у залученні широких трудящих мас села до соціалістичної перебудови сільського господарства і побудови соціалізму в СРСР.

Водночас шефство мало великий вплив і на робітничий клас, воно сприяло піднесенню його політичної свідомості і почуття відповідальності за долю соціалізму в нашій країні, а також значною мірою — його згуртуванню і організованості.

Яскравим свідченням дальшого росту класової солідарності і співдружності робітничого класу і селянства в нашій країні були широкі безпартійні робітничі і селянські конференції. Не менш 25% усіх виступів на робітничих конференціях стосувалось питань села ²²³.

Делегати робітничих конференцій тісно пов'язували дальше піднесення продуктивності праці в промисловості з необхідністю піднесення купівельної спроможності селян. Тільки при такій постановці питання можна було запобігти скороченню виробництва в промисловості і ліквідувати безробіття.

Політика партії, спрямована на піднесення сільського господарства, зустріла повне схвалення робітничого класу. Делегат Харківського паровозобудівного заводу в своєму виступі на робітничій безпартійній конференції вказував, що пожвавлення всієї політичної роботи на селі значною мірою буде залежати від постачання селу промислових виробів першої необхідності і особливо сільськогосподарських машин, а також від подання допомоги в організації колективних господарств. «По-перше, знизити ціни на сільськогосподарські машини; по-друге, змичка повинна йти не тільки по лінії металургії, а й по лінії здешевлення всієї фабричної продукції; по-третє, потрібно організувати артілі з найбідніших селян» ²²⁴.

Як бачимо, робітничий клас розумів, що успіх Країни Рад і його добробут залежать не тільки від стану промисловості, а й сільського господарства, що інтереси трудящих мас спільні і нерозривні. Яскравим свідченням цього є накази робітників своїм депутатам у міськради Робітники Харківської канатної фабрики у наказі до виборів міськради

²²⁰ Газ. «Коммунист» від 24 липня 1925 р.

²²¹ Газ. «Коммунист» від 28 липня 1925 р.

²²² Газ. «Коммунист» від 18 липня 1925 р.

²²³ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 6, стор. 32.

²²⁴ Там же, стор. 33.

в 1924 р. зобов'язували своїх посланців всебічно сприяти розвитку сільськогосподарського кредиту з мінімальним процентом для незаможників і колективних господарств, подавати допомогу по ремонту і прокладанню шосейних шляхів від міст до сіл, будівництву по селах водопроводів, басейнів, лазень, крамниць, вжити необхідних заходів для налагодження телефонного зв'язку, спорудження комунальних установ, парків, культосвітніх установ, фізкультурних майданчиків, електрифікації сіл і т. д.²²⁵

Робітничий клас, незважаючи на нечувані труднощі, своєю героїчною працею забезпечив збільшення товарів широкого вжитку, сільськогосподарських машин і реманенту. Робітники Донбасу, Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших міст систематично проводили на селі культосвітню і політвиховну роботу і подали трудовому селянству неоціненну допомогу в організації колективних господарств, кооперації, комітетів взаємодопомоги тощо. Посланці робітничого класу своєю чесною і невтомною роботою зміцнювали пролетарський вплив на селі, союз робітничого класу і селянства, сприяли установленню між робітниками і селянами відносин взаємодовір'я і поваги, взаємодопомоги і підтримки. Величезна допомога селянству з боку соціалістичного міста, з боку робітничого класу, подана в роки відбудовного періоду, мала надзвичайно велике значення для зміцнення союзу цих класів у роки індустріалізації країни і колективізації сільського господарства.

С. М. АНТОНЮК

СОЮЗ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН — ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА СОЦІАЛІСТИЧНОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В НАРОДНІЙ ПОЛЬЩІ

Історичний досвід спільної боротьби робітничого класу і трудящого селянства за перемогу народно-демократичного ладу та будівництва соціалізму в країнах народної демократії Європи і Азії з усією переконливістю підтверджує, що створення і зміцнення союзу робітничого класу та селянства є загальною закономірністю, властивою всім країнам, які стають на шлях соціалізму.

В даній статті автор прагнув відобразити діяльність Польської об'єднаної робітничої партії по зміцненню союзу робітників і селян у післявоєнний період.

Після встановлення народно-демократичного ладу в країні Польська робітничка партія провела аграрну реформу. Декрет про земельну реформу був прийнятий Польським комітетом національного визволення 6 вересня 1944 р. За земельною реформою селяни одержали 6 070 100 га землі, з них на старих землях 2 384 400 га і на повернутих землях на заході — 3 685 700 га²²⁶. Порівняно з довоєнним періодом помітно зменшився процент дрібних господарств (від 0,5 до 5 га) і істотно зросла кількість господарств, які мали від 5 до 10 га землі. Село стало переважно середняцьким.

²²⁵ Г. И. Петровский, Пять лет Советской власти на Украине. Харьков, 1924, стор. 41—42.

²²⁶ «Więś w liczbach», Warszawa, 1954, стор. 16.

Земельна реформа і активна участь у її проведенні робітничого класу на чолі з Польською робітничою партією ще раз переконали широкі маси трудового селянства в тому, що робітничий клас є їх справжнім союзником.

Велике значення в соціалістичному будівництві Польщі мала націоналізація промисловості. 3 січня 1946 р. Крайова рада народова прийняла декрет про націоналізацію промисловості, банків, транспорту і підприємств зв'язку.

Польська об'єднана робітничая партія успішно вирішує завдання соціалістичного будівництва в країні передусім тому, що вона, спираючись на багатющий досвід КПРС, послідовно втілює в життя ленінські ідеї союзу робітників і селян.

В зміцненні союзу робітників і селян величезне значення має змичка заводів з селом. Ще в липні 1948 р. Пленум ЦК ППР прийняв рішення про розгортання масового руху за зв'язки фабрик і заводів з селом. Цей рух виник з ініціативи робітників тракторного заводу «Урсус». 6 серпня 1948 р. група робітників заводу прибула в с. Кобиліно для ремонту тракторів у кооперативному машинному центрі. Рух за зв'язок заводів з селом швидко зростає. Так, якщо на 2 березня 1949 р. налагодили постійний зв'язок з селом 300 підприємств, то на 1 квітня 1949 р. їх було вже 1016²²⁷.

Рух за змичку заводів з селом став новою формою союзу робітників і селян. «Саме безпосередній зв'язок є першою характерною рисою нової форми робітничо-селянського союзу, яка, безумовно, стоїть на більш високому рівні, ніж в період аграрної реформи, так як тут має місце рух, що спирається не тільки на безпосередній контакт робітничого класу з селом, а й на те, що контакт є повний і систематичний»²²⁸.

Змичка заводів з селом полегшує створення умов для безпосереднього впливу робітничого класу на формування соціалістичних відносин на селі, сприяє підвищенню свідомості малоземельних селян і середняків, є формою політичної і господарської допомоги селу.

Польська об'єднана робітничая партія домагається того, щоб кожна фабрика, кожна шахта стали центрами допомоги селу, центрами політичного впливу робітничого класу на селянство. За постановою ЦК ПОРП, прийнятою в травні 1951 р., в рух зв'язку заводів з селом включались лише підприємства з міцним партійним активом. Зв'язок заводів з селом здійснюється під постійним контролем заводських партійних організацій.

II Пленум ЦК ПОРП (червень 1959 р.), розглядаючи вузлові завдання розвитку сільського господарства в 1959—1965 рр., звернув увагу партійних організацій на те, що тільки при умові реалізації ленінського лозунга про союз робітників і селян можна спрямувати основні маси селянства в русло соціалістичного будівництва.

За роки народної влади відбулися глибокі зміни в класовій структурі польського села. Значно збільшилась кількість робітників і службовців в усупільненому секторі на селі. Продовжує швидко зростати число селян, які хоч і мають власні господарства, але прибутки одержують головним чином від постійної роботи поза сільським господарством. До них відноситься більшість сільських господарств, які фігурують у статистиці як малоземельні і карликові. Хоча кількість селянської бідноти зменшується, в багатьох районах країни біднота становить ще великий процент.

²²⁷ «Информационный бюллетень ЦК ПОРП», 1949, № 3, стор. 52.

²²⁸ Роман Замбровский, Новая форма рабоче-крестьянского союза, «Информационный бюллетень ЦК ПОРП», 1949, № 12, стор. 8.

Центральною фігурою у польському селі є середняк, який володіє більшою частиною селянської землі і поставляє переважну частину товарної продукції сільського господарства. До VIII Пленуму ЦК ПОРП (жовтень 1956 р.) політика партії не завжди сприяла зміцненню союзу з середняком. «На практиці,— пише член ЦК ПОРП Едмунд Пщулковський, — ми вважали куркулями десятки тисяч справжніх середняків, хоча вже це одно надзвичайно утруднювало союз з середняцькою масою»²²⁹.

Політика Польської об'єднаної робітничої партії забезпечила умови для зміцнення економічного і політичного союзу з середняком, що має вирішальне значення для взаємин робітничого класу з селянством. Зростанню виробництва в середняцьких господарствах сприяють зміни в політиці обов'язкових поставок, кредитів і постачання села, ліквідація адміністративного тиску в питаннях виробничої кооперації, забезпечення самоуправління в добровільних селянських об'єднаннях усіх видів. Серйозно змінилось становище бідноти. Частина стала середняками, частина перейшла на постійну роботу в соціалістичну промисловість або в державні сільські господарства. Посилений процес осереднювання не означає, що зникла куркульська експлуатація на селі, передусім селянської бідноти. Поки на селі виробничі кооперативи не охопили більшості селянських господарств, ліквідувати куркульську експлуатацію повністю неможливо, але народна держава обмежує її шляхом політичних та економічних заходів.

Народна держава прагне економічно і організаційно вплинути на зростання виробництва в усіх групах селянських господарств, але політично спирається тільки на бідняків та середняків і проводить політику обмеження куркульства. Кількість куркульських господарств за роки народної влади в Польщі значно зменшилась і становить близько 2% від загального числа селянських господарств. За даними перепису, проведеного в червні 1958 р., лише 29 тис. селянських господарств мали земельні наділи понад 20 га. Товарне виробництво куркульських господарств становило близько 8% товарного виробництва всіх селянських господарств²³⁰.

В рішенні III з'їзду ПОРП, який відбувся у березні 1959 р., підкреслюється, що в здійсненні сільськогосподарської політики партія і органи влади повинні безустанно зміцнювати зв'язок з селянами-середняками і приділяти особливу увагу допомозі малоземельним господарствам.

Тільки спираючись на бідноту — головну опору робітничого класу на селі, вдається успішно обмежувати куркуля і домагатися його політичної ізоляції. ПОРП використовує такі заходи, як більш високі розміри податку для куркулів, обов'язкові поставки і т. ін.

В народній Польщі ще не визріли умови для ліквідації куркульства як класу. Лише коли колективізація стане масовою, Польська об'єднана робітничая партія зможе провести політику ліквідації куркульства як класу.

VIII Пленум ЦК Польської об'єднаної робітничої партії, який відбувся в жовтні 1956 р., у своєму рішенні «Про актуальні політичні і економічні завдання партії» звернув увагу на необхідність ліквідації викривлень щодо куркульських господарств, які мали місце раніше.

«З метою створити вигідні умови для дальшої боротьби за зростання сільськогосподарського виробництва,— говориться в рішенні VIII

²²⁹ Edmund Pszczólkowski, Najbliższe kierunki rozwoju naszej wsi, журн. «Nowe drogi», 1957, № 3, стор. 41.

²³⁰ Газ. «Trybuna Ludu» Від 15 березня 1959 р.

Пленуму ЦК ПОРП,— необхідно з усією енергією запроваджувати в життя постанови VII Пленуму, які стосуються ліквідації перекручень у політиці по відношенню... до куркульських господарств, які (перекручення) не раз вели не до обмеження експлуатації, а до обмеження сільськогосподарського виробництва цих господарств»²³¹.

В доповіді «Про політику партії на селі», з якою виступив на III з'їзді партії у березні 1959 р. член Політбюро ЦК ПОРП Едвард Охоб, вказувалось, що держава зацікавлена не в серйозному обмеженні продукції куркульських господарств і погіршенні постачання ринку сільськогосподарськими продуктами, а в тому, щоб, борючись із спекулянтськими і експлуаторськими тенденціями куркулів, обмежувати їх вплив на життя села, забезпечити стягнення з куркульських господарств усіх податків і державних поставок.

Економічна змичка між містом і селом відповідає спільним інтересам робітничого класу і трудящих селян. Вона спрямована на неухильне поліпшення постачання країни, на подання допомоги одноосібним селянам у збільшенні продукції, на подання допомоги виробничій кооперації і на зміцнення державних сільських господарств.

При народній владі зазнав докорінної зміни товарообмін між містом і селом. Партійні організації, спираючись на рішення квітневого Пленуму ЦК ПОРП 1947 р., розпочали рішучу боротьбу за оволодіння торгівлею. Битва за торгівлю була успішно виграна при участі трудящих міста і села. Почав швидко розвиватися державний торговий апарат. На селі значного поширення набула мережа різних форм сільської кооперації.

З'їзд Спільки селянської взаємодопомоги, який відбувся наприкінці грудня 1944 р. в Любліні, запропонував створити постачально-збутову кооперацію. Процес створення постачально-збутової кооперації тривав три роки і закінчився на початку 1948 р. За 12 років свого існування кооперація зміцнилась в організаційному і господарському відношенні, стала масовою. Якщо в 1948 р. в постачально-збутовій кооперації було 1,5 млн. членів, то в 1959 р.— близько 4 млн.

На початку 1960 р. в республіці налічувалось 2610 постачально-збутових кооперативів, які забезпечують селян промисловими товарами і купують у них 70% сільськогосподарських продуктів. Постачально-збутові кооперативи обслуговують 17,5 млн. громадян, мають 47 тис. магазинів і 49 тис. торговельних пунктів. Обороти сільської торгівлі становив у минулому році понад 48 млрд. злотих²³².

Всебічну оцінку досягнень цієї організації дасть II з'їзд постачально-збутової кооперації, що має відбутися наприкінці 1960 р. З'їзд визначить завдання, методи і форми роботи, які дозволять поліпшити діяльність кооперації в боротьбі за прискорення господарського і культурного розвитку польського села.

В результаті виробничої активності селян у польському селі відбувається швидкий розвиток також інших форм сільськогосподарської кооперації: молочної, плодоовочевої та ощадно-позичкової, які разом з постачально-збутовою кооперацією об'єднують близько 5,5 млн. членів.

Народна держава всебічно допомагає селянам у розвитку простих форм кооперації, що привчають селянство до спільної діяльності і показують на практиці переваги колективної праці.

²³¹ «Uchwała VIII Plenum KC PZPR o aktualnych zadaniach politycznych i gospodarczych partii», газ. «Trybuna Ludu» від 25 жовтня 1956 р.

²³² Газ. «Trybuna Ludu» від 20 березня 1960 р.

Важливе значення Польська об'єднана робітничка партія надає розвиткові контракції, з допомогою якої здійснюється закупівля сільськогосподарської продукції — сировини для промисловості і продовольства для населення. Контракція сприяє піднесенню продуктивності господарств бідняків і середняків і переходу їх на шлях колективного господарювання.

Господарства, які уклали договори про контракцію, користуються виробничою допомогою держави: вони забезпечуються штучними добривами, вугіллям, одержують кредитну допомогу на купівлю будівельних матеріалів, насіння і т. ін. Крім того, їм надано різні пільги: право придбання за гроші певної кількості промислових товарів по зниженим цінам тощо.

Селяни мають великі вигоди від контракції. Тільки в 1954—1955 рр. селянські господарства одержали за контракцію свиней і молока понад 1,2 млн. т соковитих кормів, а по контракції і продажу на ринку сільськогосподарської продукції — понад 6 млрд. злотих²³³.

Контракція з року в рік охоплює дедалі більше селян. Якщо в 1938 р. тільки одно із ста малоземельних господарств мало можливість контракувати цукрові буряки, а в середньоземельній групі — менше, ніж одно з двадцяти, то тепер у контракції цукрових буряків беруть участь кожне п'яте малоземельне господарство і кожне четверте середньоземельне.

За допомогою контракції ПОРП безпосередньо зв'язує промисловість з сільським господарством, вносить елемент плановості в стосунки між містом і селом. Контракція поряд з постачально-збутовою кооперацією є одним з істотних факторів у створенні умов для поступового переходу трудящих селян до виробничої кооперації.

В ході соціалістичного будівництва в Польській Народній Республіці вирішується одне з найскладніших завдань, яке постало перед робітничим класом після встановлення народно-демократичного ладу, — переведення одноосібного селянського господарства на шлях соціалістичного розвитку. Об'єктивна необхідність соціалістичної перебудови сільського господарства зумовлюється тим, що будівництво соціалізму не може довгий час базуватись на двох різних основах — соціалістичній промисловості і відсталому дрібноселянському господарстві.

Виступаючи 18 липня 1959 р. на мітингу у виробничому кооперативі «Плавце» Познанського воеводства під час дружнього візиту в Польську Народну Республіку, товариш М. С. Хрущов підкреслив, що тільки ленінський кооперативний план вказує селянству вірний шлях до кращого життя. «Цей шлях, — говорив товариш М. С. Хрущов, — полягає не в розоренні дрібного селянського господарства, а в об'єднанні одноосібних селянських господарств в кооперативи. Члени кооперативу зможуть спільно придбати техніку, колективно обробляти землю, що дає можливість підвищувати продуктивність праці, поліпшувати життя селянства. Тільки в кооперативі кожний зможе жити багатом»²³⁴.

Польська об'єднана робітничка партія здійснює соціалістичне перетворення сільського господарства, творчо використовуючи при цьому історичний досвід КПРС, керуючись ленінським кооперативним планом, враховуючи своєрідність та місцеві умови своєї країни. Особливість здійснення ленінського кооперативного плану в Польській Народній Республіці полягає в тому, що виробниче кооперування сільського гос-

²³³ Журн. «Nowe drogi», 1955, № 10, стор. 89.

²³⁴ Н. С. Хрущев, Кооперативный путь — самый верный путь для крестьянина, Речь на митинге в производственном кооперативе «Плавце» Познанского воеводства, Вечная дружба, М., 1959, стор. 101.

подарства провадиться тут при наявності приватної власності селян на землю, в той час як колективізація сільського господарства в СРСР здійснювалась на основі націоналізації всієї землі. Питання про націоналізацію землі в народно-демократичній Польщі буде вирішено шляхом об'єднання селянських господарств у колективні, шляхом здійснення суцільної колективізації.

Партія на серпнево-вересневому Пленумі 1948 р., а потім на Об'єднанчому з'їзді в грудні 1948 р. висловились за необхідність поступової колективізації дрібних селянських господарств, за всебічний розвиток усіх видів кооперації. Програма партії розрахована на поступову заміну в сільському господарстві старих виробничих відносин новими, соціалістичними виробничими відносинами.

Перші виробничі кооперативи в народній Польщі виникли весною 1949 р. До 31 грудня 1955 р. в країні вже налічувалось 9963 виробничих кооперативів²³⁵. Серед них існувало багато економічно слабких кооперативів. Тому VIII Пленум ЦК Польської об'єднаної робітничої партії запропонував розпустити ті виробничі кооперативи, які не могли бути прикладом для одноосібних селян, не мали умов для дальшого розвитку і компрометували землеробську виробничу кооперацію. В зв'язку з цим кількість сільськогосподарських кооперативів у країні помітно зменшилася: в середині жовтня 1957 р. їх було 1820²³⁶.

До розпаду більшості виробничих кооперативів спричинилися ті викривлення, які мали місце в роботі по соціалістичній перебудові села. Не завжди партійні організації забезпечували принцип добровільності при організації сільськогосподарських кооперативів, не досить активно розвивали найпростіші форми сільської кооперації.

ПОРП усуває помилки в сільськогосподарській політиці, які були допущені в минулому, і підтримує розвиток здорової виробничої кооперації. VIII Пленум ЦК ПОРП підтвердив, «що землеробська виробнича кооперація необхідна на селі, бо вона ліквідує всі форми експлуатації людини людиною, пробуджує серед трудящих селян почуття глибокої суспільної і виробничої спільності, приносить завдяки застосуванню машин полегшення селянам в їх важкій праці і відкриває можливості для досягнення високих урожаїв з кожного гектара землі. Тоді буде краще жити і селянам, і робітникам, і всьому народові»²³⁷.

Шляхи дальшого розвитку і соціалістичної перебудови сільського господарства були накреслені в директивах, розроблених у січні 1957 р. Центральним Комітетом Польської об'єднаної робітничої партії спільно з керівництвом Об'єднаної селянської партії. Ця програма розвитку сільського господарства ще більше зміцнила робітничо-селянський союз.

III з'їзд ПОРП (березень 1959 р.) накреслив нові шляхи соціалістичної перебудови села. Партія прийшла до свого III з'їзду з конкретними досягненнями в галузі сільськогосподарської політики. Врожайність чотирьох зернових культур досягла в 1957—1958 рр. найвишого в країні рівня — в середньому близько 15 ц з гектара. Значно збільшилась валова продукція, особливо товарна. В 1958 р. було закуплено м'яса майже на 74% більше, молока — на 41%, цукрового буряка — на 15% більше, ніж у 1955 р.

Рішення III з'їзду ПОРП про політику партії на селі розвинув далі II Пленум ЦК ПОРП, який відбувся у червні 1959 р. Заходи по дальшому розвитку сільського господарства в 1959—1965 рр. були відбиті

²³⁵ Журн. «Nowe drogi», 1956, № 2, стор. 99.

²³⁶ Газ. «Trybuna Ludu» від 18 жовтня 1957 р.

²³⁷ Газ. «Trybuna Ludu» від 25 жовтня 1956 р.

в спільному рішенні II Пленуму ЦК ПОРП і XI Пленуму Головного комітету Об'єднаної селянської партії. Вони закликали партійні організації ПОРП і ОСП поряд з поширенням виробничих кооперативів всіляко розвивати сільськогосподарські гуртки, які привчатимуть селян колективно працювати і прокладатимуть шлях до поступового кооперування польського села.

II Пленум ЦК ПОРП зобов'язав партійні організації підтримувати бідняків і середняків, забезпечувати їм перевагу в керівних органах сільськогосподарських гуртків і захищати від експлуатації з боку куркулів.

Після II Пленуму ЦК ПОРП сільськогосподарські гуртки вступили в новий період свого розвитку. Тепер їх діяльність базується на новій матеріальній основі. За рішенням II Пленуму ЦК ПОРП був створений фонд розвитку сільського господарства. В цей фонд поступає різниця між риночними цінами і цінами, по яких селянам оплачуються обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів. Таким чином, кошти, які раніше поступали в державний бюджет і витрачались на потреби всього народного господарства, тепер повертаються на село у вигляді громадського майна — різних сільськогосподарських машин. Кожний гурток одержує частину коштів фонду розвитку сільського господарства в залежності від розмірів обов'язкових поставок, передбачених для його села.

Сільськогосподарські гуртки придбали в минулому році 1500 тракторів та інших машин. До кінця 1965 р. вони одержать понад 90 тис. тракторів і машин загальною вартістю близько 19 млрд. злотих. Гуртки купують також штучні добрива, насіння, фураж, будівельні матеріали; водночас вони розподіляють завдання по плану контрактизації сільськогосподарських продуктів між окремими господарствами, пропагують передові методи ведення сільського господарства.

Передача сільськогосподарським гурткам у 1959—1965 рр. з державного фонду 22 млрд. злотих і збільшення цього фонду в процесі всебічної господарської діяльності гуртків дасть змогу створити колективну власність вартістю в 25—30 млрд. злотих, яка за змістом буде новою формою соціалістичної власності.

Заклик партії до розвитку сільськогосподарських гуртків знайшов широку підтримку селян. На початку цього року в країні налічувалось 21,1 тис. сільськогосподарських гуртків, які об'єднували понад 560 тис. членів. Крім того, в країні існує 8 тис. гуртків сільських господарок, які об'єднують 150 тис. жінок²³⁸.

Широка діяльність гуртків, що спираються на колективне користування головними засобами виробництва, спільна праця по освоєнню великих ділянок державних земель, виховання в кожному селі активу селян, які на практиці будуть вчитися працювати колективно, — все це повинно прискорити перехід широких селянських мас на шлях виробничої кооперації. Тому створення сільськогосподарських гуртків у польському селі не суперечить розвитку виробничої кооперації. Гуртки є своєрідною школою підготовки польського селянства до колективної праці, до об'єднання у великі соціалістичні механізовані господарства.

З допомогою держави розвивається нова, соціалістична кредитна кооперація на селі. В другій половині серпня 1957 р. у Варшаві відбувся з'їзд кооперативних кас, на якому було створено спілку ощадно-позичкової кооперації. З'їзд затвердив статут спілки і накреслив напрями розвитку і завдання ощадно-позичкової кооперації. Були визначені го-

²³⁸ Газ. «Trybuna Ludu» від 9 лютого 1960 р.

ловні завдання кооперативних кас: допомога в піднесенні і розвитку сільськогосподарської продукції, підтримка ініціативи селян, об'єднання у сільськогосподарські гуртки та виробничі кооперативи.

Про великі розміри кредитної допомоги держави селянам свідчить той факт, що за період з 1949 р. по 30 червня 1957 р. кооперативні каси видали кредити на суму 8484 млн. злотих. З жовтня 1956 р. каси надають кредити з власних фондів. З цього часу по червень 1957 р. кредити становлять 80 млн. злотих²³⁹. Тепер у країні налічується 1299 ощадно-позичкових кооперативів, які об'єднують понад один мільйон селян. Членами кооперативних кас є переважно бідняки і середняки.

Кредитна допомога сприяє зміцненню бідняцьких і середняцьких господарств, робить їх незалежними від куркулів. Протягом 1955—1958 рр. кредити банку, а також аванси по контрактації зросли з 3,7 млрд. до 6,9 млрд. злотих²⁴⁰. В 1959 р. сільськогосподарський банк і ощадно-позичкові кооперативи надали одноосібним селянським господарствам і виробничим кооперативам довгострокові кредити загальною сумою 1697,6 млн. злотих, середньострокові кредити на 716 млн. злотих та 3226,1 млн. злотих короткострокових кредитів²⁴¹.

У буржуазній Польщі майже половину одержаних позик селянин змушений був витратити на купівлю землі, оплату боргів тощо. Процент, часто лихварські, забирали 2,8% всіх грошових витрат господарств. Тепер кредити використовуються в основному тільки на виробничі цілі, і проценти по кредитам становлять близько 0,15% загальної суми грошових витрат²⁴².

Кредитна допомога держави трудовому селянству сприяє піднесенню продукції і добробуту селян. Вона зміцнює союз робітників і селян, посилює довіря селян до народної влади, а отже, сприяє поглибленню віри в правильність шляху розвитку, який вказує селянству робітничий клас.

Однією з форм економічної змички між містом і селом є введені в 1951—1952 рр. обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції, які охоплювали тоді частину товарних лишків зерна, картоплі, м'яса і молока.

Не можна в даний час відмовитися від обов'язкових поставок через те, що держава повинна мати кошти на виконання економічних планів, які служать інтересам селян і робітників. Партія прагне ліквідувати обов'язкові поставки і з часом ліквідує їх, але цей час можна наблизити тільки шляхом збільшення сільськогосподарського і промислового виробництва. Скорочення після VIII Пленуму ЦК ПОРП обов'язкових поставок — значний крок уперед по шляху до їх повної ліквідації.

Партія стоїть на позиції розвитку матеріальної заінтересованості селян у збільшенні сільськогосподарського виробництва і прагне до створення відносин між містом і селом, побудованих на товарному обміні.

Виконання обов'язкових поставок відповідає інтересам міста і села. Обов'язкові поставки охоплюють лише частину сільськогосподарської продукції селян. Виконавши свої зобов'язання перед державою, кожний селянин вільно розпоряджається частиною продукції, яка залишається в нього і яку він може продати на більш вигідних умовах по контрактації або на ринку.

²³⁹ Газ. «Трубина Луду» від 25 серпня 1957 р.

²⁴⁰ Журн. «Финансы СССР», 1959, № 4, стор. 79.

²⁴¹ Газ. «Трубина Луду» від 9 лютого 1960 р.

²⁴² Журн. «Финансы СССР», 1959, № 4, стор. 79.

Починаючи з 1954 р., загальні розміри обов'язкових поставок встановлені не вище, ніж у 1953 р. Обов'язковим поставкам підлягають зернові культури, картопля, свині і велика рогата худоба. Технічні культури, овочі і фрукти, шерсть, сіно і кормові культури, птиця, яйця, харчові сорти бобових, гречка не підлягають обов'язковим поставкам.

Виконання рішень II з'їзду ПОРП і VIII Пленуму ЦК ПОРП сприяло дальшому розвитку сільського господарства. В результаті реалізації цих рішень партія і уряд змогли в 1956—1959 рр. ще більше зменшити розміри обов'язкових поставок. Якщо в 1956 р. обов'язковими поставками були охоплені 2 млн. 630 тис. господарств, то в 1957 р.—тільки 1 млн. 900 тис. Від обов'язкових поставок зерна і картоплі звільнені господарства, які мають менш 2 га, а таких у країні близько 30%. З частини господарств, які підлягають обов'язковим поставкам, майже 75% користуються зниженими нормами поставок.

31 січня 1957 р. скасовано обов'язкові поставки молока, що дало селу щорічно 1 млрд. злотих прибутку. Значно знижені були в 1957 р. обов'язкові поставки зерна: з 2687 тис. т в 1953 р. до 2136 тис. т у 1957 р.²⁴³ Водночас підвищено на 100% ціну на зерно по обов'язкових поставках. У 1959 р. зросли ціни на забійну худобу по обов'язкових поставках у середньому на 23%, а поставки для господарств, що не мають 2 га, зменшились на 50%²⁴⁴.

На підставі змін у системі обов'язкових поставок набагато зростають прибутки села. Зниження обов'язкових поставок дозволяє селянам більше зерна продавати по вільних риночних цінах, що приносить селу додаткові прибутки.

Польська об'єднана робітничка партія послідовно переходить від обов'язкових поставок до товарообміну, побудованого на риночних цінах. В міру зростання сільськогосподарської продукції і нагромадження державою необхідних товарних запасів і фінансових коштів Польська об'єднана робітничка партія разом з Об'єднаною селянською партією буде продовжувати цю політику до повної ліквідації обов'язкових поставок шляхом поступового зменшення поставок натурою або заміни їх грошовим еквівалентом.

Польський народ пишається результатами своєї самовідданої праці і сповнений рішучості, спираючись на взаємодопомогу всіх країн соціалістичного табору, під керівництвом Польської об'єднаної робітничої партії побудувати соціалізм в своїй країні.

²⁴³ Газ. «Trybuna Ludu» від 26 квітня 1957 р.

²⁴⁴ Газ. «Trybuna Ludu» від 15 березня 1959 р.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

В. О. ПУНСЬКИЙ

РОБОТА З ПІДРУЧНИКОМ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ СРСР У 10 КЛАСІ

Серед різноманітних методів і засобів, які застосовуються з метою підвищити ефективність уроків, активізувати роль учнів у процесі навчання, важливе місце займає робота з підручником на уроці історії. Педагогічна практика переконливо доводить, що цей метод навчальної роботи може і повинен практикуватися на уроках історії в старших класах¹.

Застосування даного методу допомагає учням засвоювати знання, здобуті з різних джерел, зокрема з підручника, підвищує якість усвідомлення нового матеріалу. Адже часто розгорнуті відповіді учнів під час опитування ґрунтуються або лише на матеріалі підручника, або тільки на розповіді учителя. Робота учнів з підручником у класі під безпосереднім керівництвом учителя сприяє прищепленню їм навичок самостійного використання книги. Учні навчаються вдумуватися в текст, який вони читають, аналізувати його, а не просто механічно «заучувати» заданий параграф. Застосування цього активного методу на уроці значною мірою полегшує учням (але, звичайно, не замінює) виконання домашнього завдання.

Проте, незважаючи на всі свої позитивні якості, робота з підручником на уроках історії відіграє лише допоміжну роль у навчальному процесі і тому застосовується порівняно рідко і обов'язково в поєднанні з поясненням учителя, бесідою з учнями. До даного методу доцільно вдаватися тоді, коли учні неспроможні самостійно розібратися в складному матеріалі підручника, коли необхідно звернути їх увагу на особливо важливі місця розділу і, нарешті, коли вчитель ставить перед собою завдання на даному уроці розвивати навички самостійної роботи учнів з книгою. Зрозуміло, що проведення цієї роботи не слід перетворювати на самоціль.

У своїй практичній діяльності я застосовую різноманітні форми роботи учнів з підручником на уроках історії. Насамперед, під час пояснення нового матеріалу на уроці розбираю з учнями складні місця з підручника.

Якщо немає можливості залучити учнів до розбору тексту (такі випадки в старших класах зустрічаються порівняно рідко), вчитель сам коментує його. У такий спосіб ми діяли, наприклад, пояснюючи учням

¹ П. С. Лейбенгруб, Дидактические требования к уроку истории в средней школе, М., 1957; С. Е. Левин, Работа учителя и учащихся на уроках истории, М., 1957; А. А. Ваггин, Н. В. Сперанская, Основные вопросы методики преподавания истории в старших классах, М., 1959.

питання про історичне значення комуністичних суботників. Досвід показує, що учні добре запам'ятовують ленінське визначення суботників як «великого почину», але досить часто не можуть чітко пояснити, що саме вважав Ленін «великим почином». Щоб звернути увагу учнів на наявну в підручнику дуже стислу відповідь на це питання, зачитую в класі такий абзац підручника: «Ленін називав ці суботники «великим почином». Він бачив у суботниках початок нової, комуністичної праці, зародок нової трудової дисципліни соціалістичного суспільства, прояв невичерпної творчої ініціативи визволеного народу»². Пояснюю учням, що Ленін розумів під комуністичною працею, в чому відмінність соціалістичної дисципліни праці від капіталістичної «дисципліни голоду», чому тільки народ, визволений від експлуатації, здатний на виявлення творчої ініціативи.

Проте найчастіше розбір тексту підручника в старших класах проходить з активною участю самих учнів.

На вступному уроці до курсу історії СРСР в 10 класі учні читають і аналізують під моїм керівництвом підрозділ «Імперіалізм — найвища стадія капіталізму» з § 1 підручника. В зв'язку з тим, що учням з курсу нової історії (9 клас) уже відомі ознаки імперіалізму, застосовую метод розгорнутої бесіди з класом. На цю роботу відводжу більшу частину вступного уроку. Щоб акцентувати увагу учнів на головному в підрозділі, звертаюсь до них з такими запитаннями: «Чим пояснити бурхливий розвиток техніки в останній третині ХІХ ст.? Що таке конкуренція, концентрація промисловості? Чому розвиток техніки прискорив процес концентрації?»

На уроці, присвяченому вивченню «Квітневих тез» В. І. Леніна, розбираємо цитовану в підручнику основну ленінську тезу: «Своєрідність поточного моменту в Росії полягає в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — до *другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» (стор. 79). В ході бесіди перед учнями ставляться такі запитання: «Що розумів В. І. Ленін під першим етапом революції?», «В чому В. І. Ленін бачив основну причину приходу до влади буржуазії в результаті Лютневої революції?», «Що В. І. Ленін розумів під другим етапом революції?», «В чому виявлялося в даній історичній обстановці найголовніше завдання пролетаріату і його партії?». Повертаючись до цієї ж тези під час вивчення матеріалу про рушійні сили соціалістичної революції, учні самостійно визначають, які саме класи В. І. Ленін вважав рушійною силою соціалістичної революції.

Аналіз у класі узагальнюючих формулювань з підручника сприяє кращому усвідомленню учнями навчального матеріалу. Так, на уроці пропоную знайти у підручнику визначення історичного значення соціалістичної перебудови сільського господарства в нашій країні. Учень читає: «Це був найглибший революційний переворот, своєрідність якого полягала в тому, що він був проведений зверху, з ініціативи державної влади, і при прямій підтримці знизу, з боку мільйонних мас селян, які боролися проти куркульської кабали, за вільне колгоспне життя» (стор. 196). Після цього перед класом ставляться запитання: «Чому ліквідація куркульства на основі загальної колективізації являє собою революційний переворот?», «Які факти свідчать про те, що цей переворот був проведений зверху?», «Чим можна довести, що цей переворот проходив з прямою підтримкою селянських мас знизу?»

² «Історія СРСР, Підручник для 10 класу середньої школи», ч. III, 1960, стор. 152 (далі посилання на це видання).

Особливо активізує учнів у процесі навчання організація на уроці їх самостійної роботи з підручником. Десятикласники легко знаходять у підручнику відповідь на поставлене вчителем запитання, наприклад, про ті обставини, які робили необхідним створення Союзу РСР, про причини прийняття Конституції 1936 р. і т. п.

Якщо учням важко виділити з будь-якого тексту підручника основні положення, вони можуть під керівництвом учителя скласти на уроці план відповідного уривка. Як показує досвід роботи, десятикласники часом не можуть чітко і послідовно розкрити, чому В. І. Ленін вважав революцію 1905 р. «генеральною репетицією» Жовтневої революції. Тому доцільно під час розгляду даного питання запропонувати учням скласти план перших абзаців підрозділу «Всесвітньоісторичне значення першої російської революції» (§ 10). Внаслідок творчої, самостійної роботи в зошитах учнів з'являється такий запис:

1. Революція хоч і не розбила царизм, але глибоко розхитала його устої.
2. Революція стала великою школою політичної боротьби:
 - а) пробудила до політичного життя мільйонні маси трудящих,
 - б) озброїла маси новими засобами революційної боротьби,
 - в) показала особливу роль пролетаріату, який вперше в історії виступив як гегемон буржуазно-демократичної революції,
 - г) заклала основи союзу робітничого класу і селянства,
 - д) на досвіді революції робітничий клас переконався в тому, що партія більшовиків є єдиною революційною пролетарською партією,
 - є) вперше в історії робітничі маси створили Ради.

Щоб вищезгадані узагальнюючі положення наповнилися конкретним змістом, пропоную учням навести уже відомі їм факти, які свідчать про ослаблення царизму, про пробудження до політичного життя мільйонних мас трудящих, про нові засоби масової революційної боротьби і т. д. Наші спостереження показали, що в тих класах, де застосовувалась така форма роботи, засвоєння даного питання було набагато кращим, ніж у класах, де учні не працювали з підручником.

Іноді доцільно доручити учням скласти на уроці на основі тексту підручника невелику таблицю. Так, на уроці «Участь царської Росії в першій світовій війні» десятикласники, які вже ознайомились з історією цієї війни у 9 класі в курсі нової історії, самостійно складають таку синхроністичну таблицю, використовуючи підручник і додану до нього карту:

Хід війни в 1914—1916 рр.

Рік	Західний фронт	Східний фронт
1914	Наступ німецької армії на Париж.	Наступ російської армії в Східній Пруссії і Галичині з метою врятування Франції.
1915	На Західному фронті без змін.	Прорив німецькою армією російського фронту і відступ російської армії.
1916	Наступ німецької армії на Верден.	Наступ російської армії на Південно-Західному фронті, щоб врятувати Верден.

Давши учням форму таблиці, вчитель пропонує їм прочитати текст другого підрозділу § 16, з другого до шостого абзаца включно, після чого заповнити першу горизонтальну графу таблиці. Більшість учнів робить це вірно. Важче заповнити другу графу, в якій відзначаються основні военні дії 1915 р. «А про Західний фронт у підручнику нічого немає»,—обов'язково скаже хто-небудь з учнів, прочитавши сьомий абзац. «Це дійсно так,—говорю учням.—Але ми цей матеріал вивчали у 9 класі. А тому давайте пригадаємо, що відбувалося на Західному

фронті в 1915 р., коли німецькі війська з усією своєю силою обрушились на російську армію і змусили її відступити далеко вглиб країни». Учні згадують про підступну політику імперіалістів Англії і Франції щодо Росії, про те, що армії цих країн у 1915 р. відсиджувались в окопах, не подаючи допомоги російській армії. Вчитель пропонує вписати у відповідну графу таблиці фразу, котра в 1915 р. щоденно повторювалася в звітах: «На Західному фронті без змін». Потім учні читають 9—11 абзаци і заповнюють останню горизонтальну графу таблиці. Після цього закріплюється матеріал, який вивчався на уроці, за допомогою настінної карти «Перша світова війна 1914—1918 рр.»

Важливу роль відіграє також самостійна робота з картографіями, діаграмами, репродукціями картин та іншим ілюстративним матеріалом, який є в підручниках. За картографіями «Селянський рух в 1905—1907 роках» (стор. 26), «Страйковий рух в Європейській Росії в 1905 році» (стор. 30) учні самостійно визначають райони, де революційний рух досяг найвищого рівня, а також рівень робітничого і селянського руху в їх рідному краї — Донбасі.

Порівнюючи під час вивчення століпінської аграрної реформи діаграми «Кількість селян-домовласників, що вийшли з общини в 1907—1915 роках» (стор. 48) і «Продаж надільної землі селянами, які вийшли з общини» (стор. 46), учні приходять до висновку про те, що з кожним роком кількість селян, які вийшли з общини, скорочувалась, а продаж землі розорюваними селянами невпинно зростає.

За діаграмою, яка показує зростання промисловості СРСР у порівнянні з капіталістичним світом (стор. 203), учні самостійно визначають, у скільки разів збільшився обсяг промисловості СРСР в результаті виконання першого та другого п'ятирічних планів.

Розповідаючи про історичний II з'їзд Рад, пропонують учням розглянути вміщену в підручнику репродукцію картини художника Серебряного «Виступ В. І. Леніна на II Всеросійському з'їзді Рад» (стор. 98). Розкрити зміст цієї картини допомагає читання такого уривка з книги Л. Савельєва «Штурм Зимового палацу»:

«...Зал був переповнений робітниками, селянами, солдатами, матросами... З кінця в кінець котився неясний шум, схожий на рокотання моря, — гомін тисячі людей...

Всі, не відриваючись, дивились в один бік — на трибуну...

...На трибуні стояв Ленін.

І от увесь зал здригнувся від оплесків, від вигуків радості.

Він говорив про ті завдання, які стануть перед новою владою, про ті труднощі, які доведеться перебороти. І, як завжди, тим, що слухали Леніна, здавалось, ніби вони чують голос не однієї людини, а голос усього народу, що це сам народ промовляє голосом Леніна»³.

Звертаю увагу учнів на карикатури, вміщені в підручнику, а також організую самостійну роботу учнів над ними. Так, розповідаючи про провал наступу на Південно-Західному фронті в квітні 1917 р., пропонують учням за карикатурою на стор. 81 визначити, чому зазнала поразки російська армія. На повторювально-узагальнюючому уроці по темі «Іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна», з'ясовують питання про підтримку імперіалістами США, Англії і Франції білогвардійських армій, використовують карикатуру «Антанта» (стор. 143).

Застосування вчителями історії в 10 класі найрізноманітніших форм роботи учнів з підручником допоможе активізувати клас у процесі навчання, підвищити методичний рівень викладання історії.

³ Л. Савельєв, Штурм Зимового палацу, К., 1947, стор. 59—60.

В. О. ПОГРІБНЯК

ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ І ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРИ ВИВЧЕННІ ДЕЯКИХ ТЕМ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

У публіцистичній і художній літературі знайшли широке відображення події новітнього часу, що відкриває невичерпні можливості для використання відповідних творів як на уроках історії, так і в позакласній роботі.

Спробуємо описати і частково узагальнити досвід використання творів художньої і публіцистичної літератури учителями Черкаської області в процесі висвітлення курсу новітньої історії.

Під час вивчення теми «Піднесення революційного руху в капіталістичних країнах у 1917—1923 рр.» вчителі часто наводять уривки з книги «Справа трудящих усього світу»⁴ та публіцистичних виступів видатних діячів міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Розповідаючи про піднесення серед робітників капіталістичних країн могутнього руху солідарності з Радянською Росією, учитель 4-ї Золотоніської школи О. М. Богма наводить на уроці слова Моріса Тореза: «Навіть найвідсталіші з них (робітників — В. П.) розуміли, що в Росії будеться їх республіка, що справа, за яку так доблесно борються і вмирають російські робітники,— їх справа, спільна справа трудящих усіх країн»⁵.

Вчитель підкреслює, що під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції і внаслідок різкого загострення внутрішніх класових суперечностей революційне піднесення в 1917—1923 рр. охопило більшість країн світу. Серед трудящих капіталістичних країн широко розгорнувся рух під лозунгом «Руки геть від Радянської Росії!».

Виступаючи перед трудящими на мітингу в Парижі, видатний борець за мир письменник Анрі Барбюс гнівно затаврував імперіалістів, які організували інтервенцію проти Країни Рад: «Я закликаю вас діяти. Не будьте байдужими свідками найбільшого злочину, який будь-коли знала історія»⁶.

Учитель розповідає про те, що 10 травня 1920 р. докери лондонського порту першими відмовились вантажити зброю на пароплав «Джоллі Джордж», який повинен був доставити її в панську Польщу, що воювала проти Радянської Росії. Він наводить слова голови Компартії Великобританії Гаррі Полліта: «Я пам'ятаю, як ми заклеїли вулиці навколо Ост-Індських дсків і в прилеглих районах англійської столиці листівками «Руки геть від Радянської Росії!». Листівки були зовсім маленькі. Але в день, коли лондонські докери відмовились вантажити боеприпаси..., літери на цих листівках стали такими великими, що їх читали у всьому світі. Так був досягнутий певний поворотний пункт у відносинах між Радянською Росією і капіталістичним світом»⁷.

Використання уривків з публіцистики та художніх творів під час вивчення даної теми значно підвищує інтерес учнів до навчального матеріалу, викликає у них почуття поваги до пролетарів капіталістичного

⁴ «Дело трудящихся всего мира. Факты, документы, очерки о братской помощи и солидарности трудящихся зарубежных стран с народами Советского Союза», М., 1957.

⁵ М. Торез, Сын народа, М., 1950, стор. 32.

⁶ «Дело трудящихся всего мира», стор. 136.

⁷ Журн. «Новая и новейшая история», 1957, № 4, стор. 47.

світу, які активно виявляли свою солідарність з Радянською Росією, допомагає виховувати підрастаюче покоління в душі пролетарського інтернаціоналізму.

Вивчення теми «Німеччина в 1924—1939 рр.» учитель Сунківської середньої школи Смілянського району Т. Я. Скрипач починає з характеристики економічного розвитку Німеччини в роки тимчасової стабілізації капіталізму. Він звертає особливу увагу на розкриття ролі американських, англійських і французьких монополій у відродженні німецького мілітаризму. Тільки за період з 1924 по 1929 рр. надходження іноземного капіталу до Німеччини становили 21 млрд. марок. Більша частина цих капіталовкладень надійшла з США.

Викриваючи нерозривний зв'язок німецького і американського імперіалізму, вчитель зачитує уривок з твору німецького письменника Фрідріха Вольфа, герой якого — американський фінансовий ділок — говорить: «Якщо Ви будете ритися в череві німецької хімічної промисловості, Ви знайдете там і наші потрохи»⁸.

Розповідаючи про посилення наступу буржуазії на робітничий клас після приходу фашизму до влади, про кривавий фашистський терор, учитель звертає увагу учнів на ганебну провокацію фашистів проти Комуністичної партії Німеччини. Прагнучи скомпрометувати її, гітлерівці організували 21 вересня 1933 р. у м. Лейпцігу процес по обвинуваченню Георгія Димитрова в підпалі рейхстагу. Але провокація фашистських мракобісів провалилась. Полум'яний революціонер-ленінець Г. Димитров переконливо довів, що рейхстаг підпалили самі гітлерівці. Вчитель зачитує уривок з полум'яного виступу Г. Димитрова на суді⁹.

Висвітлюючи питання про мужню боротьбу комуністів-підпільників проти кривавого гітлерівського режиму, вчитель може використати уривок з книги відомого німецького прогресивного письменника В. Бределя «Внуки»¹⁰.

Характеризуючи внутрішньополітичне становище у фашистській Німеччині, вчителька 3-ї школи м. Черкас С. О. Крижанівська вдається до такого уривка з роману «Ненависть» видатного німецького письменника Г. Манна:

«Дійсно достойним людям нестерпно більше жити в Німеччині, яка потрапила до рук брудних покидьків... В країні, що являє собою всього лише гору трупів, яка розповсюджує навколо себе сморід мертвечини, triumфуюча банда вправляється у забавах і розвагах...

Подивіться на всіх них, на тих, хто в імперії банкрутів ще носить свою голову і може топтати ногами інших. Німеччина виводить напоказ усіх своїх тварюк і божевільних»¹¹.

Під час вивчення теми «Сполучені Штати Америки в 1924—1939 рр.» учитель Макіївської школи Смілянського району О. М. Краєвський підкреслює, що економічна криза 1929—1933 рр. найбільше вразила саме США, які на той час зосередили в своїх руках половину виробництва капіталістичного світу. Щоб учні усвідомили всю серйозність обстановки в країні, він наводить такі дані: промислове виробництво за роки кризи скоротилось на 50%, на початку 1933 р. число безробітних досягло 17 млн. чол.

На фоні процвітання купки багатіїв трагедія мільйонів трудівників мала особливо жахливий вигляд. Розкрити це перед учнями допомагає

⁸ Ф. Вольф, Драматургія, Отривки из пьес и сценарії «Совет богов», М., 1951, стор. 194.

⁹ М. Пуйманова, Игра с огнем, М., 1954, стор. 409.

¹⁰ В. Бредель, Внуки, М., 1954, стор. 104.

¹¹ «Хрестоматія по зарубіжній літературі ХХ века», М., 1955, стор. 24—25.

вчителю образність і влучність сатиричного вірша Степана Олійника «Молочні ріки»:

В Сіцилії Беппо, голодний вантажник,
Агента заморського слухав уважно,
«В Америку, хлопче, скоріш поспішай,
Уволю всього там, не край то, а рай!
Побачиш ти ріки молочні у Штатах!...»
Так янкі твердив безробітному в латах.
І Беппо поїхав... В краю хмарочосів
Блукає, роботи питаючи в босів...
І ось він одержує місце (нарешті!)—
Підсобним робочим в молочному тресті:
Щоб ціни ще вище по тресту підняти,—
Він мусить в ріку молоко вливати..
Слова, отже, в янкі таки були точні;
Побачив у Штатах він ріки молочні!»¹²

Щоб глибше охарактеризувати становище в США у період кризи, вчитель може навести на уроці уривки з повісті Теодора Драйзера «Америку варто рятувати»¹³ та з вірша німецького поета Курта Тухольського «У вас в Америці»¹⁴.

Використання на уроці уривків з художньої літератури допомагає учням краще засвоїти важливі риси складного поняття — світова економічна криза.

Розкриваючи лицемірну, облудну суть буржуазної демократії в США, вчитель Т. Я. Скрипач характеризує виборчу систему США. Викриваючи шахрайства агентів американських монополій під час виборів, він читає вірш С. Олійника «Мерці голосують».

Під час вивчення теми «Утворення двох вогнищ війни» вчитель О. М. Краєвський значну частину уроку проводить, застосовуючи метод бесіди. У відповідь на запитання вчителя учні розповідають про загарбницькі дії фашистських держав, про політику потурання агресорам з боку правлячих кіл Англії, Франції та США і про неухильну боротьбу СРСР за мир і безпеку народів. Узагальнюючи відповіді учнів, вчитель наводить додаткові факти про розв'язання фашистськими державами нової світової війни, про злочинну політику «невтрчання» урядів Англії, Франції та США і про миролюбні зовнішньополітичні дії Радянського Союзу.

Показати муки і страждання трудящих у военний час, розкрити героїзм іспанського народу в роки громадянської війни вчителю допомагає уривок з дорожніх нотаток видатного американського письменника Теодора Драйзера, який був свідком драматичних подій. «Ми проїжджали розбомблені міста і села,— писав Т. Драйзер,— і всі вони красномовно говорили про пережиті страхоття. Ми бачили зруйновані бомбами стіни, що обвалились, купи щебеню справа і зліва від дороги. кинуті фабрики і майстерні...

Але всі ці руйнування в мирних містах бліднуть перед тими стражданнями, які доводиться терпіти всьому населенню Іспанії. Її залізничці і шосейні шляхи понівечені бомбами, її порти блоковані, її торговельні і вантажні судна лежать на дні морському, її магазини й склади перетворені в купи руїн...

Страждання не пригнітили іспанців, вони викували в них міцну, незламну волю»¹⁵.

Викриваючи ганебну політику «невтрчання», вчитель використовує

¹² С. Олійник, Гумор і сатира, К., 1954, стор. 236.

¹³ Т. Драйзер, Собрание соч., т. 12, М., 1955, стор. 19.

¹⁴ «Хрестоматія по зарубіжній літературі ХХ века», стор. 103.

¹⁵ Т. Драйзер, Собрание сочинений, т. 12, стор. 201.

пристрасний нарис «Немає аеропланів» відомого французького письменника Поля Вайяна-Кутюр'є¹⁶, який гнівно затаврував правителів Франції, що відмовлялись допомогти республіканській Іспанії.

Під час вивчення теми «Друга світова війна» вчителька С. О. Крижанівська, спиняючись на причинах «блискавичних» перемог гітлерівської Німеччини в Європі, вказує, зокрема, на зраду крупною буржуазією Франції національних інтересів і використовує уривок з роману французького письменника Луї Арагона «Комуністи», в якому викривається зрадницька роль французьких капіталістів, що боялися свого народу¹⁷.

Щоб зробити яскравою та емоційною розповідь про героїчну підпільну боротьбу народів Європи проти фашистських поневолювачів, показати мужність героїв-комуністів, вчителька зачитує невеличкий уривок, в якому йдеться про арешт Йосифа і Марії Елінеків, з книги «Репортаж, писаний під шибеницею» Юліуса Фучіка¹⁸. Доцільно також використати на уроці листи розстріляних французьких комуністів (Французька комуністична партія втратила в боротьбі з фашизмом 75 тис. своїх членів).

Можна зачитати, наприклад, лист редактора газети «Юманіте» Габрієля Пері: «Хай мої друзі знають, що я лишився вірним тому ідеалу, якому служив усе життя; хай мої співвітчизники знають, що я помираю за те, щоб жила Франція.

В останній раз я перевіряв себе. Мое сумління спокійне. Я хочу, щоб ви сказали всім: якби мені довелося почати життя знов, я пішов би цим самим шляхом.

Вночі я довго думав про такі вірні слова мого дорогого друга Поля Вайяна-Кутюр'є: він говорив, що комунізм — це молодість світу, що комунізм підготовляє світле майбутнє. І от я помру, щоб підготувити це світле майбутнє.

Тому, що моїм учителем був Марсель Кашен, я почуваю в собі сили зустріти смерть.

Прощайте! Хай живе Франція!»¹⁹.

Подібні документи справляють на учнів сильне враження, допомагають виховувати їх у комуністичному дусі.

Розкриваючи питання про затягування правлячими колами США і Англії відкриття другого фронту в Європі, учитель Т. Я. Скрипач звертає увагу учнів на те, що імперіалісти не зупинялись навіть перед утисками прихильників його відкриття. На підтвердження цієї думки він наводить уривок з нотаток англійського журналіста Ральфа Паркера про відвідання англійського військового заводу:

«Одного разу на завод, де працювала молода б'ява Мод Грін, прийшла група військових. Вони поздоровили її з виробничими успіхами, запитали, що змушує її так напружено працювати.

— Я працюю для відкриття другого фронту в 1943 році, для того, щоб ми перемогли спільно з росіянами, — відповіла робітниця.

— Ти не так відповіла, Мод, — глузливо подивився на неї майстер, — треба було сказати, що ти працюєш для спокою його величності або для Британської імперії.

Адміністрація причепилась до якоїсь дрібниці і звільнила Мод Грін з заводу»²⁰.

¹⁶ «Хрестоматія по зарубешній літературе ХХ века», стор. 142—143.

¹⁷ Луї Арагон, Комуністи, т. 2, М., 1953, стор. 714.

¹⁸ Ю. Фучік, Репортаж, писаний під шибеницею, К., 1946.

¹⁹ «Письма расстрелянных французских коммунистов», М., 1949, стор. 23—24.

²⁰ Ральф Паркер, Заговор против мира, записки англійського журналіста, М., 1949, стор. 57.

Під час вивчення теми «Федеративна Республіка Німеччини» вчитель відзначає, що зразу ж після закінчення другої світової війни в Західній Німеччині в результаті підступної політики правлячих кіл США, Англії та Франції, які відмовлялись від виконання рішень Потсдамської конференції, почали відроджуватися німецькі монополії, було взято курс на відновлення милітаризму, фашистських організацій. Для конкретизації навчального матеріалу вчитель зачитує вірш німецького поета Еріха Вайнерта «Того разу все це так само починалось»²¹.

Отже, досвід учителів Черкащини свідчить про те, які широкі перспективи відкриваються перед учителем на шляху використання художньої та публіцистичної літератури на уроках новітньої історії. Не слід, однак, цією доброю справою зловживати. Уривок з художнього твору не може замінити викладу навчального матеріалу з історії. Він лише конкретизує цей навчальний матеріал, надає йому яскравого емоційного забарвлення, чим сприяє засвоєнню знань учнями.

Тільки правильне поєднання використання художньої та публіцистичної літератури з іншими прийомами і методами дає можливість учителю підвищити ефективність викладання важливого курсу новітньої історії.

Ю. Я. СІМЕНТОВ

ШКІЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ВЕЧОРИ

Відповідальне завдання підготовки учнів до активного громадського життя можна виконати тоді, коли цілеспрямоване виховання учнів буде проводитись не лише на уроках історії, а й у позакласній роботі.

В Чернігівській області застосовуються різні форми позакласної роботи з історії: перегляд і обговорення історичних фільмів, виготовлення посібників, проведення історичних конференцій, збирання і систематизація краєзнавчого матеріалу, позакласне читання, проведення історичних вечорів тощо.

В даній статті мова йтиме лише про досвід учителів Чернігівщини в підготовці і проведенні історичних вечорів, які дозволяють учителю поглибити знання учнів, допомагають виховувати їх у дусі дружби і колективізму, прищеплюють естетичні смаки дітям.

Значний досвід систематичного проведення (1—2 рази на рік) історичних вечорів має колектив Чернігівської середньої школи № 8. Вони присвячуються революційним святкам, важливим історичним подіям минулого і сучасного.

Враховуючи недоліки в знаннях учнів, зокрема те, що деякі з них розуміли історію розвитку суспільства як дії окремих історичних діячів, вчителі вирішили провести вечір на тему «Народ — творець історії». Учні підготували виступи: «Класова боротьба в Древньоруській державі», «Селянські війни під проводом О. Пугачова», «Селянські війни та повстання пригноблених народів Росії в XVII ст.», «Пролетаріат і селянство — головні рушійні сили революції 1905—1907 рр.», «Велика Жовтнева соціалістична революція», «Роль народних мас у будівництві соціалізму в СРСР», «Роль народних мас в удосконаленні знарядь праці», «Наш народ буде комунізм».

²¹ «Хрестоматія по зарубіжній літературі ХХ века», стор. 49—50.

На вечорі учні декламували вірші: «Відповідь декабристів на послання Пушкіна», уривок з поеми «Сон» Т. Г. Шевченка, «Каменярі» І. Я. Франка, «Пісня про Буревісника» О. М. Горького, «Озброєний народ» Джамбула, «Алея Перемог» О. Суркова, «Сильнее атомной бомбы» О. Безименського. Хор виконав пісні «Варшав'янка», «Інтернаціонал», «Партія — наш рульовий» та ін.

Тематика вечорів, проведених у школі за останні роки, цікава і різноманітна: «Три покоління російських революціонерів», «Нам завжди у битвах за долю народу був другом і братом російський народ», «Ленін великий нам путь осівав», «50 років першої російської революції», «Незламна ти, Жовтнева Батьківщина, твердия миру й правди на землі». На історичні вечори запрошувались старі комуністи, учасники Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, передовики промисловості і сільського господарства, які виступали перед учнями. В ході підготовки історичних вечорів обов'язково опрацьовувався та використовувався місцевий краєзнавчий матеріал про революційні події, про славні діла людей Чернігівщини.

Цінну ініціативу щодо розвитку в учнів інтересу до культури нашої Батьківщини виявив учитель історії Олександрівської середньої школи, Корюківського району, І. З. Онищенко. Порадившись з активістами історичного гуртка, він включив до плану роботи доповіді з історії мистецтва про творчість художників, скульпторів, композиторів, майстрів сцени. Спочатку деякі гуртківці запротестували. «Навіщо мені знати творчість художників, їх картини? Я ж не збираюсь бути художником», — сказав учень 9 класу К., а учень цього ж класу М. висловився так: «Коли передають оперу чи балет, я виключаю радіо».

Отже, необхідно було викликати в учнів інтерес до мистецтва, показати його велику суспільну роль. В умовах сільської школи таке завдання було нелегким. Складність роботи полягала і в тому, що й сам учитель не мав мистецтвознавчої підготовки. Довелось І. З. Онищенко, перш за все, самому вчитись розумінню мистецтва.

Гуртківці вивчали творчість видатних російських художників, об'їждували виставки репродукцій їх картин. Водночас вони готували історико-мистецтвознавчий вечір про Державну Третяковську галерею. Допмагаючи учням, співробітники цього мистецького закладу надіслали їм матеріали з історії галереї, серію листівок-пояснень до творів відомих російських художників і скульпторів, методичні вказівки щодо організації виставок, вечорів.

Готуючи свої виступи на вечорі, учні використали спогади сучасників про П. М. Третякова, вміщені в хрестоматії з історії СРСР (ч. III), спогади відомого російського художника М. В. Нестерова, статті радянських художників Б. Йогансона, К. Юона з газет та журналів.

На вечорі на тему «100 років Державної Третяковської галереї» гуртківці коротко розповіли про історію галереї з часу її заснування до наших днів. Програма вечора була така:

Перший відділ

1) Історія заснування Державної Третяковської галереї; 2) Державна Третяковська галерея і визвольний рух у Росії; 3) Творчість Рєпіна і Сурікова — вершина російського мистецтва; 4) Видатні російські пейзажисти Шишкін і Левітан.

Другий відділ

1) Державна Третяковська галерея в Радянський час; 2) Видатний радянський художник М. Греков; 3) Видатний радянський скульптор С. Т. Коненков.

Включені до програми виступи чергувались з декламуванням віршів С. Дрожжина «Привал на Волге», М. Некрасова «Рожь», В. Крестовського «Владимирка», постановкою уривка з п'єси М. Светлова «Двадцять лет спустя» та ін. Під час виступів гуртківців демонструвались за допомогою епідіаскопа репродукції картин. Присутні переглянули діафільм «С. Т. Коненков» і взяли участь в історико-мистецтвознавчій вікторині.

Історико-мистецтвознавчий гурток Олександрівської школи систематично провадить вечори, присвячені окремим митцям: І. Ю. Репіну, О. П. Довженку, М. П. Мусоргському, І. І. Шишкіну, В. М. Васнецову, В. В. Верещагіну, С. Т. Коненкову та ін. На кожному такому вечорі виголошується оглядова доповідь про життя і творчість митця, до якої включається і аналіз творів мистецтва. Естетичному вихованню сприяє те, що гуртківці звертають увагу не лише на зміст творів, а й на їх художню особливості. Історико-мистецтвознавчий гурток готує до вечора виставку, складає запитання вікторини, а гуртки самодіяльності забезпечують художню частину.

Гуртківці взяли активну участь в атеїстичному вечорі, підготувавши виставку репродукцій картин російських художників, що розкривають реакційну суть релігії і забобонів. Вони проаналізували на вечорі картини В. В. Пукірева — «Нерівний шлюб», В. М. Максимова — «Прихід чаклуна на весілля», В. Г. Перова — «Сільський хресний хід на пасху», І. Ю. Репіна — «Відмова від сповіді» та ін.

Досвід роботи історико-мистецтвознавчого гуртка показує, що озайомлення в процесі позакласної роботи з творами великих майстрів образотворчого мистецтва, драматургії, музики, кіно можливе і потрібне в усіх школах. Це допомагає учням глибше осмислити і міцно засвоїти історичний матеріал, зокрема історію культури, сприяє їх естетичному вихованню.

В нашій області останнім часом досить часто проводяться вечори з історії рідного міста, села, школи.

...В центрі с. Припутні, Ічнянського району, — середня школа, клуб, лікарня, сільська бібліотека, сільмаг, стадіон. Село радіофіковане, навколо розкинулись безкраї лани колгоспу-мільйонера. Яким це село було в минулому? Як воно досягло свого сьогоденного рівня? З такими запитаннями не раз звертались учні до вчителя історії М. Т. Благініна. На ці запитання учні одержали відповіді на історичному вечорі на тему «Сучасне і минуле нашого села». Проведенню його передувала велика робота історико-краєзнавчого гуртка щодо збирання різноманітних відомостей про рідне село.

Заздалегідь було вивішено оголошення про вечір. Було проведено конкурс на кращі доповіді. Під оголошенням була прикріплена скринька, до якої учні, а також і дорослі кидали записки з різними запитаннями про історію села.

Активно проходило збирання матеріалів. На заняттях гуртка зачитувались і обговорювались копії різних документів з історії села. Гуртківці провели екскурсії по історичних місцях, зустрічі з учасниками революції 1905 р., Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, з передовиками колгоспу, розгорнули листування з різними особами та організаціями, які могли допомогти гуртку.

На адресу гуртка надійшли листи від односельчан — доцента Дніпропетровського сільськогосподарського інституту М. О. Селеха, полковника С. В. Біленка, колишнього секретаря Ічнянського підпільного райкому партії Попка, першого голови Припутнівської сільради А. А. Ющенка, колишнього директора школи С. В. Науменка. Ці листи

зчитувались на гуртку та використовувались для підготовки доповідей. Учні підтримували постійний письмовий зв'язок з Конотопським, Ніжинським і Чернігівським музеями та державними архівами, збирали матеріал про рідне село, вміщений в обласній і районній газетах; записували розповіді старожилів, учасників історичних подій. Юні фотографи готували альбом, художники — схеми і діаграми. Почесними гостями на вечорі були партизани Великої Вітчизняної війни, член ревкому та інші знатні люди села. Вечір відкрив коротким вступним словом керівник гуртка. З доповідями виступили юні краєзнавці. На закінчення були проведені концерт силами художньої самодіяльності, вікторина та ігри.

З великим інтересом учасники вечора оглянули портрети передовиків колгоспу ім. Калініна, діаграми розвитку різних галузей господарства, газету «Юний історик», виставку учнівських робіт, фотомонтажі. Багато цікавого почули припутнівці про своє рідне село. Колгоспники попросили провести такий вечір в сільському клубі для населення, що й було зроблено через деякий час.

Наступним етапом роботи припутнівських краєзнавців були підготовка і проведення історичного вечора «Історія рідної школи», на який були запрошені учні 8—10 класів, колишні вихованці школи, актив села, батьки. Після розповідей юних краєзнавців про історію школи колишні її вихованці виступили із спогадами.

Заслуговує на увагу історичний вечір, проведений в Чернігівській середній школі № 10 на тему «Чому, я люблю свою Батьківщину і як я буду їй служити». До вечора був підготовлений історико-літературний монтаж. Учні розповідали про багатства і красу нашої Батьківщини, любов до праці і талановитість радянського народу, героїчні традиції, про самовіддану боротьбу народів нашої країни проти іноземних загарбників. Особливо цікавими були виступи учнів на теми: «Що дала Радянська влада молоді?», «Комсомол і молодь в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн», «Комуністична партія — натхненник і організатор наших перемог», «Радянська молодь будує комунізм» та ін.

Учні-десятикласники говорили, як вони готуються стати корисними Батьківщині, розповідали про своє навчання, суспільнокорисну працю, про те, як вони набувають виробничих професій.

Підготовка і проведення історичних вечорів підвищує інтерес учнів до вивчення історії. Про це, зокрема, свідчить той факт, що в зазначених вище школах учні більше цікавляться історичною науково-популярною і художньою літературою. Історичний вечір є зручною і цікавою формою повторення окремих тем і розділів курсу історії. Підготовка робота до вечорів сприяє згуртуванню дитячого колективу, виявленню хороших організаторів, читців, співаків тощо. Організація історичних вечорів сприяє розвитку естетичних смаків учнів, допомагає залученню їх до суспільнокорисної праці, зокрема до виготовлення наочних посібників з історії.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ЗНАЧЕННЯ ПРАЦІ О. Ф. ШАФОНСЬКОГО «ЧЕРНИГОВСКОГО НАМЕСТНИЧЕСТВА ТОПОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ» ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

В українській історіографії та джерелознавстві XVIII ст. поряд з козацько-старшинськими літописами та іншими історичними працями видатне місце посідають історико-топографічні описи українських намісництв.

Створення цих описів безпосередньо зв'язано з політикою ліквідації залишків автономії України, що її провадив наприкінці XVIII ст. царський уряд. Опис українських намісництв складався під час скасування полково-сотенного управління та введення нового адміністративно-територіального поділу на Україні. Термін «топографічний» мав тоді більш широкий зміст, ніж сучасне поняття цього слова. До топографічного опису включалися не лише географічна характеристика та статистичні відомості, а й висвітлення економічного становища краю, його соціальної структури, а також етнографічні елементи.

Царський уряд доручив генерал-губернаторам керувати роботою по створенню описів, план та спеціально розроблена програма яких були заздалегідь надіслані їм з Петербурга. Тому на рукописах деяких описів є підписи генерал-губернаторів. Та не цим царським чиновникам належить заслуга у створенні важливих історичних документів. Топографічні описи — це результат великої колективної праці багатьох людей, численних комісій, які об'їжджали майже всю територію майбутніх намісництв з метою вивчення її.

Складені на основі відомостей, одержаних безпосередньо на місцях, топографічні описи містять у собі дуже цінні дані з історії України останньої чверті XVIII ст. і мають велике значення для науки. Багатий фактичний матеріал робить їх першорядними історичними джерелами.

Остаточна обробка описів провадилась у канцеляріях губернаторів, внаслідок чого вони набули описового характе-

ру, в них відсутнє історичне висвітлення та критичні оцінки нових явищ, процесів. Топографічні списи не лише українських, а й російських намісництв відносяться більше до джерел, ніж до історичних творів. Окремо серед топографічних описів стоїть «Черниговського наместничества топографическое описание» О. Шафонського, який не обмежився офіційними відповідями на поставлені урядовою програмою питання, не лише опрацював дані, зібрані адміністративним шляхом, а й використав матеріали, здобуті з історичних джерел. Крім того, в книзі Шафонського є спеціальний розділ, в якому трактується питання з історії України.

Опанас Філімонович Шафонський (1740—1811 рр.) походив з української козацької старшини, закінчив за кордоном, у Галлі, Лейдені і Страсбурзі, три університети і одержав дипломи докторів філософії, медицини та правознавства. Тривалий час він працював військовим лікарем і видав дві великі наукові праці, які відіграли помітну роль у розвитку нашої вітчизняної медицини, служив урядовцем на Україні. Дуже рано у нього з'явився інтерес до історичних знань.

Свою працю Шафонський створив у 1786 р., маючи вже великий життєвий досвід. Він добре знав економіку України та її історичне минуле. Перший і єдиний раз книга була видана через 65 років після її створення. Однак сучасники добре її знали в рукопису. Автор «Летописного повествования о Малой России» Рігельман писав Шафонському, що він його книгою «немало попользовался» і повністю її скопіював¹. Користувався рукописом Шафонського і Д. Бантиш-Каменський, який говорить про це в о-

¹ П. Стороженко, История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» А. Шафонского. «Университетские известия», 1886, жовтень, стор. 149.

ляді джерел своєї праці, надрукованої в 1822 р.² Видавець «Запорожской старины» І. І. Срезневський кілька разів підкреслював, що в окремих випадках «главнейшим источником» для нього служили записки Шафонського³.

Після видання опису в 1851 р. історики почали широко використовувати його. І зараз кожний радянський дослідник, який займається вивченням соціально-економічного становища України другої половини XVIII ст., не може обійтись без праці Шафонського. Однак, незважаючи на велику цінність, твір Шафонського ще не одержав належної оцінки в історіографії. Є лише дві праці, спеціально присвячені йому.

Книга М. М. Бережкова⁴ має характер реферата, який значною мірою переказує зміст твору Шафонського. Бережков майже не дає критичного розбору книги Шафонського і не розкриває системи його історичних поглядів, проте як перша спроба оцінки «Описания» Шафонського його праця має важливе значення.

Стаття М. Стороженка^{4б}, яка є своєрідною публікацією документальних матеріалів, розкриває нам картину творчої лабораторії Шафонського.

Публікації О. Лазаревським⁵ та М. Стороженком⁶ листів Шафонського висвітлюють окремі моменти процесу створення праці Шафонського і використання ним джерел, а також подають деякі біографічні відомості.

Джерела, які використав Шафонський при створенні праці, дуже різноманітні за своїм характером. Правда, посилок на опубліковані праці в описі небагато, але вони далеко не вичерпують того кола історичних творів, які використав автор «Топографического описания Черниговского наместничества», особливо для першої частини — історичного вступу.

В. С. Іконников у своїй праці⁷ пише, що у Шафонського була значна збірка давніх літописних та друкованих творів.

² Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, т. 1, стор. II.

³ И. И. Срезневский, Украинские были в 1657—1710 гг., Харьков, 1835, стор. 50, 85, 109.

⁴ М. М. Бережков, А. Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание», Нежин, 1910.

^{4б} Стороженко Николай, История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» А. Шафонского, «Киевские университетские известия», 1883, жовтень.

⁵ «Чтение в историческом обществе Нестора-летописца», кн. 14, вып. II, 1900.

⁶ Журн. «Киевская старина», 1891, липень.

⁷ В. С. Иконников, Опыт русской историографии, т. I, кн. 2, К., 1892, стор. 1330.

які розійшлися згодом по руках. Безсумнівно, він користувався цією колекцією під час створення своєї книги.

Шафонський використав «Синописис» — учбовий посібник з історії, вперше виданий у 1674 р. Він некритично поставився до «Синописиса» і повторив його помилки, неточності, неймовірні відомості, зокрема про слов'ян. Зустрічається в книзі Шафонського поклик на польського хроніста Стрийковського.

В праці Шафонського є ряд посилань на древнюруські літописи, які він використовував, головним чином, для визначення часу виникнення ряду міст і містечок: Чернігова, Ніжина, Прилук, Любеча, Седнева, Моравська, Листвена та ін. За допомогою літописів Шафонський намагався також обґрунтувати свою загалом правильну думку про те, що українські міста з часу їх заснування заселялись «славянськими или русскими людьми» (стор. 457).

Аналіз книги Шафонського свідчить, що в історичній частині її він значною мірою використав старшинський літопис Грабянки або, можливо, твір Рубана, який коротко переказує зміст праці козацького літописця. Про це свідчить ряд майже текстуральних збігів книги Шафонського з працями названих авторів: наприклад, там, де Шафонський говорить про перших запорожських гетьманів, про службу польської шляхти в Запорозькому війську, про полковий устрій і т. ін.

Шафонський при створенні праці першорядне місце відводив документальним матеріалам. Він особисто займався розшуками історичних документів у архівах. Особливістю роботи Шафонського над джерелами є не лише скрупульозність вивчення, а й широта їх охоплення. Шафонський вивчав монастирські, цехові, магістратські, ратушні, а також особисті і фамільні архіви.

В ряді випадків Шафонський робив у тексті поклики на джерела. При цьому, як правило, він повідомляє місце, де зберігається даний документ, а також місце знаходження його копії. Нерідко Шафонський не посилається на джерело, хоча характер викладу виразно свідчить про те, що автор користувався архівними документами. Наприклад, з опису грецької колонії в Ніжині видно, що автор старанно вивчав документи, пов'язані із створенням цієї колонії та її життям. Шафонський навіть вказує точні дати тоді ще неопублікованих гетьманських універсалів, даних Ніжинському грецькому братству (стор. 468—475). Те ж саме можна сказати про характеристику Густинського монастиря (стор. 497), про складений Шафонським поширений список чернігівських воевод і комендантів з урахуванням кількості військ при них за період 1660—1685 рр. (стор. 253—256).

Шафонський використовував архівні документи і навіть корпус документів не лише для підтвердження окремих фактів.

а й для показу та ілюстрації складних суспільних явищ. Так, наприклад, на основі вивчення багатьох Гадяцьких магістратських книг за кілька десятиліть він зробив висновок про те, що козацькі полковники зосередили в своїх руках воєнну і цивільну владу, в тому числі й судову, не одразу, а поступово, що це був певний процес.

Поряд з архівними матеріалами Шафонський використовував і поточні документи та статистичні відомості сучасних йому установ. Так, кількість населення Чернігівського намісництва, а також довідку про збір податків та поборів на Лівобережній Україні у 80-х роках XVIII ст. Шафонський подає на основі даних Казенної палати.

Окрему групу джерел становили ті статистичні та історичні відомості, які збиралися у повітах і містах Чернігівщини за офіціальним планом-програмою. Однак Шафонського не задовольнила значна частина відповідей, які, на його думку, були складені недосить докладно, ґрунтовно і точно; деякі питання зовсім залишилися без відповіді. Тому він особисто відвідав ряд повітів намісництва, за його словами, «для личних осведомлений и для лучшего направления всего дела». Шафонський об'їхав кілька повітів, відвідав сім міст, двічі був у Борзни і тричі — в Ніжині. Він вивчав стан міст і сіл на місці, вишукував архівні документи, записував свої спостереження та усні розповіді жителів.

Водночас Шафонський розробив додаткові письмові запити, які були розіслані до кожного повіту намісництва. Ці «Дополнения до господ земских исправников и нижних судов принадлежащие»⁸, складені цілком самостійно Шафонським, викликають особливий інтерес. Тут Шафонський інструктує місцевих урядовців, роз'яснює суть програми, підказує шляхи і засоби її здійснення, проявляючи при цьому велику ерудицію, науковий підхід, знання умов життя краю.

Так, в офіціальній програмі запитувалось «о таких урочищах, кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям». Усі справники 11 повітів відповіли, що таких урочищ у повітах немає. Шафонський пише, що, об'їжджаючи повіти, він зустрічав багато курганів і стародавніх земляних укріплень, вказує навіть точні місця, де знаходяться подібні історичні пам'ятки (біля міст Зенькова, Гадяча, Ромен, ріки Сули, в селі Дорогінці Ніжинського повіту та ін.). Шафонський вимагав, щоб були записані усні перекази про ці історичні місця, які збереглися в народній пам'яті. Ряд свідчень про історичні місця («знаменитые урочища») пізніше бу-

ли надіслані, але значну частину описів історичних пам'яток намісництва виконав сам Шафонський. Він описав городища, шанці, стародавні церкви і монастирі, замки, історичні цінності і книги, які там зберігалися і т. ін. Так, наприклад, Шафонський перший дав докладний опис відомого Бельського городища, що був центром цілої системи укріплень. Історичні описи міст та етнографічні характеристики Шафонський також виконував сам, оскільки на всі запитання він одержував негативні відповіді: «никакого сведения отыскать было невозможно».

Прагнучи одержати правильні і точні відповіді на всі питання програми, Шафонський особливо вимагав докладних даних по 15-му пункту, в якому запитувалося, «скільки каких заводов, фабрик и мельниц: пильных и мучных». Повітові начальники в цьому пункті дали негативні відповіді. Шафонський виявляв особливий інтерес до проблем економічного розвитку країни, тому коментувавши 15-го пункту він приділив найбільше уваги.

Запевняючи, що заводи існують у кожному повіті, Шафонський роз'яснював, що під поняттям «завод» треба розуміти цегельні, винокурні, солодовні, пивоварні, металургійні і «минеральные» підприємства, а також тваринницькі заводи. Шафонський писав, що Україна славиться по всій Росії кіпними заводами та заводами рогатої худоби, вказував, що кіпні заводи особливо поширені в степових повітах. Він навіть перелічував породи, які розводилися в тому чи іншому повіті.

Шафонський просив звернути особливу увагу на стан розвитку в повітах ремесла, вимагав, щоб були вказані ремісницькі підприємства, продукція яких йшла на задоволення місцевих потреб, доручав виявляти села, що, як і в Росії, спеціалізувалися на якомусь одному ремеслі.

Внаслідок цієї роботи Шафонського в 1785 р. надійшли додаткові відомості, більш вірогідні і точні, багатші за своїм змістом, ніж у інших складачів описів.

Шафонський критично переглянув і згрупував увесь нагромаджений матеріал, додав свої особисті записи, а потім відредагував його, провів економічні та історичні порівняння і зробив висновки, намагаючись з'ясувати причини явищ і визначити загальні риси розвитку країни.

Творчо опрацьований багатий матеріал ставить твір Шафонського на перше місце серед інших топографічних описів.

Спеціальний історичний вступ є першою частиною книги і носить назву «О малой России вообще». Друга частина книги розповідає «О Черниговском наместничестве особенно».

Ідея створення історичного всгулу, не передбаченого офіціальною програмою, належить самому Шафонському. Необхідність його він пояснює тим, що опис сучасної йому Чернігівщини був би неясний без висвітлення її історії, оскільки тут до

⁸ Н. С т о р о ж е н к о, История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» А. Шафонского, «Университетские известия», 1888, жовтень, стор. 139—143.

останнього часу збереглися сліди особливого адміністративно-політичного устрою.

У вступі Шафонський дає не лише історичну характеристику адміністративно-політичного устрою України протягом тривалого періоду, а й висвітлює сучасний йому стан економіки, культури і побуту населення Лівобережної України. Вивчення цього історичного нарису допомагає з'ясувати систему поглядів Шафонського, його ідеологію.

Шафонський ідеалізує діяльність феодалів в Україні, в тому числі й української шляхти, литовських та польських князів, які, на його думку, були засновниками українських сіл, селищ і містечок. Він вважав, наприклад, що, крім міст, які мали магдебурзьке право, усі останні міста і містечка були засновані і заселені польськими магнатами. В інших місцях праці йдеться про давнє походження ряду таких містечок і заселення їх слов'янським, а пізніше і українським населенням, що спростовує його попередні невірні твердження.

Ідеалізує Шафонський взаємовідносини між кріпосними і феодалами в період, що передував селянсько-козацьким повстанням на Україні в кінці XVI — в першій половині XVII ст. Він намагається переконати читача в тому, що між першими і другими існувала повна гармонія, яка була, на його думку, результатом єдності віри кріпосних і феодалів. Історію козаків Шафонський викладає порівняно з іншими темами свого нарису більш докладно. У висвітленні всіх головних питань історії козацтва Шафонський йде утворюваним шляхом феодално-старшинської історіографії і майже не вносить нічого нового. При цьому він допускає багато фактичних неточностей і помилок. Соціальні відносини і адміністративно-політичний устрій, що сформувалися внаслідок внутрішнього розвитку козацтва, Шафонський вважав творчістю окремих осіб — польських королів, які в дійсності разом з іншими феодалами прагнули знищити козацтво.

Ставлення Шафонського до Запорозької Січі надто вороже. Він визнає її певну позитивну роль на першому етапі історії, очевидно, тому, що заснування Січі пов'язує з польською шляхтою. Запорозька Січ, створена українськими народними масами, за Шафонським, виникла в результаті організації польсько-шляхетським урядом у пониззі Дніпра спеціальної прикордонної варті, «при началу учрежденья нужной и полезной» (стор. 51). Туди поперемінно посилали безсім'яних жителів України, які згодом так «одичали», що не захотіли повертатися і створили своє суспільство. Поповнення козаків відбувалося за рахунок «сборода всякого языка» (стор. 52).

Це твердження про організацію Запорозької Січі польською шляхтою і до Шафонського поширювалося серед дворянсько-старшинських істориків, які цим об-

грунтували прагнення української козацької старшини до nobilitації.

Саме при описі Запорозької Січі у Шафонського найбільш виразно виявилась ідеологія феодала-кріпосника. Він вживає найгрубіші слова по відношенню до запорозького козацтва, якому в дійсності належала видатна роль у боротьбі народних мас проти феодално-кріпосницького і національного гніту. Шафонський повністю виправдовує зруйнування царським урядом Запорозької Січі і ліквідацію запорозького козацтва, причому користується термінологією маніфесту Катерини II. Цим Шафонський, як і в інших випадках, підтримує царизм, який ліквідував залишки автономії на Україні.

Вороже, з позицій кріпосницької ідеології Шафонський оцінює селянсько-козацькі повстання і взагалі антифеодальні рухи народних мас України. Особливо обурює Шафонського те, що виступ козаків підтримували кріпосні селяни: «Чернь, отложась от повинования своих владельцев, до такой дошла ярости и необуздания, что стала оных убивать, имения их расхищать, что обий покой и порядок правления нарушило» (стор. 56).

Перехід селян у козаки, який тривав і у XVIII ст., викликав велике незадоволення у Шафонського. «Неограниченное всех званий состояние,— писав він,— мало-российского вольностию называемое, по которой всяк то делал, что хотел, и которая по самим польским законам, в Малой России доньне употребляемым, непозволенна, до того доходила, что крестьянин, жениясь на казацкой дочери или жене и получа или купя казацкую землю, делался казаком, а казак, убегая службы.— мужиком» (стор. 66).

Характеристика адміністративно-політичного устрою України, починаючи з вільної війни 1648—1654 рр. і в наступні періоди, коли Україна перебувала в складі Російської держави, є важливою і цінною частиною історичного нариса. І хоч ми не знайдемо тут визначення головних принципів політичного і адміністративного устрою України, значення цієї частини праці дуже велике. Шафонський повідомляє багато фактичних даних, знайдених в архівах. Найбільш цінними є визначення системи адміністративно-політичного устрою України сучасного Шафонському періоду, в зв'язку з чим ця частина історичного вступу може бути своєрідним джерелом для вивчення внутрішнього становища України в XVIII ст., до якої можна звертатися як до довідкового матеріалу. Зрозуміло, що і в ній є помилки, неточності і недоліки, і вона також потребує критичного підходу.

Шафонський подає історію центральних державних установ Лівобережної України — Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, Генеральної скарбової канцелярії, Генеральної лічильної комісії, Канцелярії генеральної артилерії, а також місцевих органів —

полкових і сотенних канцелярій, полкових судів, магістратів і ратуш. У книзі Шафонського висвітлена також історія гетьманського правління у XVIII ст. Досить докладно описує він функції, повноваження та оплату генеральної полкової і сотенної старшини, магістратських урядників. Шафонський присвячує цьому спеціальний параграф «О малороссийских чинах», в якому наводить таблицю — «Степенный малороссийского воинского звания чинов порядок по гетмане». Закінчує Шафонський історичний нарис описом введення губернського устрою, яке називає «Премудрым и человеколюбивым преобразованием», хоч воно остаточно ліквідувало автономію України.

Але цінність книги визначається розділами, які дають нам уявлення про стан населення сучасної Шафонському Лівобережної України взагалі і Чернігівщини зокрема і які складають $\frac{9}{10}$ обсягу книги (перш за все розділи другої частини).

В другій частині своєї праці Шафонський подає характеристику адміністративно-політичної системи намісництва. Визначивши компетенцію органів влади, їх структуру, підлеглисть, принципи підбору чиновників, він подає відомості про Палату карного суду, Верхній і Нижній земські суди, Верхню розправу, Казенну палату, губернський городовий магістрат, повітовий суд, дворянську опіку, «сиротский» і «совестный» суди та ін.

Першорядне місце в праці Шафонського посідають питання економіки 80-х років XVIII ст., зокрема докладна характеристика стану землеробства в Чернігівському намісництві та його повітах. Шафонський висвітлює стан врожайності, описує якість ґрунту, систему оранки і боронування, підготовку землі до посіву, жнива, молотьбу, засоби зберігання зерна, перелічує одиниці виміру площ орних і сіножатних земель, які були прийняті на Чернігівщині у XVIII ст., показує різницю цих мір залежно від місцевості. Це дуже цінні відомості для історії української метрології.

Хліборобство на Чернігівщині, за Шафонським, — непродуктивне. Низька врожайність у деяких районах намісництва визначалася, на думку Шафонського, перш за все, застосуванням низької сільськогосподарської техніки. Хоч в деяких степових районах врожайність була вища, ніж у лісових, однак не досягала рівня можливого високого врожаю. Шафонський доводить, що соха на колесах, яка застосовувалася в лісових районах і яка по суті була полегшеним плугом, значно продуктивніша за важкий плуг, що потребував 6—8 волів і праці кількох чоловік. Для сохи на колесах було потрібно один-два чоловіки і один кінь.

Шафонський полемізує з тими, хто підтверджував, що застосування плуга необхідне в умовах степового ґрунту, тому що в ньому трава пускає глибокий корінь, який соха не подолає. Це спірне питання, яке

потребує спеціального дослідження. Однак треба відзначити правомірність тверджень Шафонського, який довго жив на Чернігівщині, де населення, як і в Білорусії, протягом більш ніж півтора століття застосовувало для обробки легкого ґрунту вдосконалену соху на колесах. Він вивчив землеробство в інших районах України і навіть у Росії і прийшов до висновку, що обробка сохою на колесах легкого ґрунту, який є і в степових районах, вигідніша, ніж важким плугом.

Однак загальний висновок Шафонського про непродуктивність землеробства на Чернігівщині невірний. Ряд досліджень свідчить про існування у XVIII ст. високої землеробської культури навіть на Запорозжі, тим більш на Лівобережній Україні. Досить ґрунтовно описано у Шафонського млинову справу, винокуріння, тваринництво.

Висвітлюючи стан мануфактурної промисловості України другої половини XVIII ст., Шафонський відзначає, що велика кількість поміщицьких кріпосних мануфактур — полотняних, залізних, скляних, шкіряних, паперових — випускала вироби надзвичайно низької якості. З них Шафонський відзначає як великі підприємства дві сукольні фабрики в Батурині і Ряшках, як належали Разумовському і Юсупову, папусову фабрику Рум'янцева в Новомосковському повіті, полотняну (Разумовського) — в Почепській волості і фабрики Разумовського, Рум'янцева та Дуїтіна-Борковського, які знаходилися в Новгород-Сіверській губернії і виробляли кришталевий посуд і вилки.

Шафонський дуже докладно описує ремісничі цехи в містах і містечках, подає відомості про утворення цехів, висвітлює склад і внутрішню їх організацію, умови переходу підмайстрів у майстри, розповідає про цехові знаки, обряди і звичаї, в тому числі й про приготування так званого «кануна» (меду і воскових свічок до свят), роз'яснює зміст деяких професійних термінів, призначених різних приладів. Характер опису цехів дозволяє зробити висновок, що Шафонський не лише використав надісланий йому матеріал, а й особисто вивчав цехи, знайомився з цеховими архівами. Таким чином, ці сторінки його праці також можуть служити історичним джерелом.

Шафонський відзначає низький рівень промислового і ремісничого виробництва на Україні в другій половині XVIII ст., який він пояснює бідністю України на ремісників і художників. Це не відповідало дійсності — Україна завжди славилася своїм художнім ремеслом. А такий висновок Шафонського впливав із загального тезису його праці про низький рівень економічного розвитку України, який не відповідав природним можливостям країни. Переконаний кріпосник, Шафонський не міг правильно пояснити причини цього явища, не міг зрозуміти, що кріпосне право гальмувало розвиток України.

В книзі багато матеріалу про ярмарки, щотижневі торги в містах, містечках і селах намісництва. Викликають інтерес відомості про зовнішню торгівлю, яку самостійно вели міста Чернігів і Ніжин. У Чернігові великі торговельні операції проводив за кордоном торговий дім купця першої гільдії Єнька.

Характеризуючи національний склад купецького стану на Україні, Шафонський твердить, нібито вся торгівля перебувала в руках російських і частково грецьких купців. Українські купці лише «мелким разным товаром торгуют», але навіть і тут вони значно поступаються кількістю перед російськими купцями — «щепитильниками» (стор. 27). Зробивши такий висновок, Шафонський не лише грішнить проти історичної дійсності, а й суперечить іншим наслідкам своїх досліджень. В узагальнюючих підсумкових таблицях про становий, класовий і національний склад населення повітів Чернігівського намісництва Шафонський наводить цифри, які свідчать про величезну перевагу саме українських купців. У ряді міст (Борзна, Чернігів, Городня та ін.) торгували лише українські купці, в інших містах і повітах українських купців було у кілька разів більше, ніж російських. Так, наприклад, у Лохвиці українських купців налічувалося 22 чол., російських — 2, в Ромнах українських — 44, російських — 7, у Глушську — відповідно 18 і 6, у Ніжині — 83 і 50.

Багато сторінок своєї праці Шафонський відводить характеристиці культури і побуту українського народу. В параграфі «Наука и училища» Шафонський дає загальну оцінку стану освіти на Україні, оцінює рівень навчання в Києво-Могилянській академії, у Переяславській і Новгород-Сіверській (пізніше Чернігівській) семінаріях. Шафонський не лише збирав відомості про Чернігівську семінарію, а й сам міг спостерігати і вивчати на місці систему навчання і побут учнів. Тому його свідчення — сучасника і очевидця — є також історичним джерелом.

Побут студентства Шафонський описує яскравими фарбами, з великим співчуттям до семінаристів-бурсаків та їх злиденного життя. Шафонський не приховує свого захоплення твердістю духу і потягом студентів до науки, яких ніякою жорстокістю не можна було викоринити. Це стосується студентів — вихідців з нижчих верств міщанства, козацтва і селянства. Саме вони дали країні високоосвічених і корисних людей. «Смотря на сие бедственное состояние, должно всю справедливость и похвалу сему юношеству в том отдать, что многие из оного добровольно и охотно все бремя горести, скудости и нужды для того несут, чтобы чему-нибудь научиться: из сихто бедняков Россия всегда имела ученых и достойных людей в духовном и светском звании, и особливо во врачебной науке» (стор. 283).

Про зміст навчання і «порядок или метод его» не лише в Чернігівській семінарії, а й інших учбових закладах України Шафонський був дуже низької думки. Критичний підхід Шафонського до системи навчання на Україні вірний, але він не зумів правильно пояснити причини такого становища української освіти. Він не міг побачити причини цього в тій колоніальній політиці, яку провадив царський уряд щодо України. Царизм, ліквідувавши у XVIII ст. автономію України, почав наступ і на її культуру. На Україні спостерігалося значне зменшення кількості шкіл і зниження загального рівня освіти. Вже в другій половині XVIII ст. царизм вводить обмеження в книговидавничу справу і у викладання українською мовою. Проте думка Шафонського про повний занепад науки і освіти на Україні є перебільшеною. Царизм не в силах був припинити розвиток української культури.

Велике значення становлять сторінки, присвячені етнографічним спостереженням Шафонського. Науковий і доброзичливий інтерес, виявлений до народного побуту представником класу феодалів, — явище виключне і прогресивне для XVIII ст., оскільки етнографія — наука XIX ст.

Шафонський описує побут і звичаї українського народу, його обряди (весілля, хрестини, похорони, свята, колядування, вечорниці та ін.). При цьому цілком вірно він відзначає, що деякі звичаї збереглися з часів язичества. Особливо цікаві етнографічні замітки, що стосуються окремих повітів.

Значне місце у праці Шафонського займає статистичний матеріал. Окремі риси суспільних відносин у другій половині XVIII ст. висвітлюються у вигляді зведених даних, які супроводжуються короткими характеристиками різних соціальних груп і категорій населення. Узагальнюючи цифрові дані, Шафонський наводить багато таблиць, «расписаний», списків, реєстрів. Ціпними є зведені відомості полків і сотень, населених пунктів Лівобережної України і кількості жителів з урахуванням соціального складу (стор. 73—85). Довненням до них є реєстр податків, зібраних на Україні в 1783 р. (стор. 40—41).

До «Описания» Шафонський додав дві карти Лівобережної України («Генеральную карту Малой России, на 10 полков разделенной», тобто періоду гетьманського управління, і «Генеральную карту Малой России, на 3 наместничества разделенной»), а також «26 изображений Малороссийского одяания». Проте останнього додатку немає в друкованому виданні. Видавець праці Шафонського М. Судненко — голова Київської тимчасової комісії для розбору стародавніх актів — не опублікував цей додаток, керуючись тим, що такі малюнки одягу вже двічі були опубліковані — в книгах Рігельмана і Баптиш-Камєнського.

Шафонський, який був сумлінним вченим, створив працю «Черниговского наме-

стничества топографическое описание», що в цілому є видатним твором за широтою географічних, економічних, історичних, етнографічних відомостей та високим для того часу рівнем наукової обробки джерел. Праця Шафонського відзначається також яскравим викладом.

Книга А. Шафонського має джерелознавче та історіографічне значення. Вона справила помітний вплив на розвиток історико-економічних знань на Україні. Нею користувались і користуються багато

істориків. Цінність твору Шафонського посилюється тим, що політична історія в ній розглядається в зв'язку з економікою країни і еволюцією її адміністративно-політичного устрою. Автор широко висвітлює питання культурного розвитку, подає матеріали з етнографії України XVIII ст. Все це створює більш повне уявлення про історію українського народу і вигідно відрізняє його працю від праць попередників — істориків першої половини XVIII ст.

О. М. АПАНОВИЧ

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ВСЕНАРОДНА ЛЮБОВ

«Трудящися України В. І. Леніну, Сборник документов». К., 1960, 372 а.

Нещодавно Державне видавництво політичної літератури Української РСР випустило в світ збірник листів трудящих України В. І. Леніну. Їх автори — робітники і селяни, вчителі і лікарі, працівники радянського і партійного апарату.

Ці листи сповнені безмежної любові до В. І. Леніна. В них дорослі і діти висловлювали своє піклування про вождя, раділись з ним, розповідали йому про свої успіхи і невдачі як близькій, рідній людині...

Установчі збори членів РСДРП Харківського комітету РСДРП весною 1917 р. вітали в особі В. І. Леніна «інтернаціоналіста, старого і стійкого борця за соціалізм» і виражали свій протест «проти ганебного цькування буржуазії і її поплічників» (док. 3). «Ми протестуємо проти розгнужданого і брехливого цькування буржуазними газетами і їх прислужниками солдатів, робітників, газети «Правда» і товариша Леніна», — писали у квітні 1917 р. в резолюції солдати 149-ї піхотної Воронезької дружини і 112-ї команди видужуючих з Чернігова (док. 4).

Замах контрреволюції на В. І. Леніна в серпні 1918 р. спричинився до ще більшої згуртованості трудящих навколо свого вождя. Шахтарі Донбасу писали: «Бюро воєнно-революційних комітетів Донецького басейну обурене зухвалою спробою контрреволюційної буржуазії, якій Ви так недовіряли. Раді, що спроба обезглавити пролетаріат не вдалася» (док. 13).

Коли стало відомо про призначення В. І. Леніна головою радянської делегації на міжнародну конференцію з економічних питань у Генуї, трудящі в своїх листах просили його не залишати меж Радянської країни. «Ми не гарантовані, що світова буржуазія, зокрема російські контрреволюціонери, які знаходяться за кордоном, не посягнуть на життя дорогого нам вождя, товариша Леніна», — заявляв III повітовий з'їзд комнезамів Новомосковського повіту, Катеринославської губернії (док. 144). Проти поїздки В. І. Леніна висловилися і делегати Катеринославського повітового з'їзду КНС: «З'їзд перекопаний, що Ваш голос, дорогий Ілліч, з Москви буде чути в Генуї» (док. 148). «Ми, робітники, заяв-

ляємо, що пустити товариша Леніна в Геную не можемо. Коли б нам навіть дали в заставу усіх лідерів буржуазії — Пуанкаре, Ллойд-Джорджа і Гардінга — і то ми не довіримо благополуччя Володимира Ілліча міжнародній буржуазії», — писали у своїй постанові робітники 2-го Харківського державного заводу (док. 146).

Їх підтримували червоноармійці Тарашанського полку, робітники і службовці рудника ім. Артема, I з'їзд КНС Подільської губернії, III з'їзд КНС Харківської губернії, трудящі Кобеляцького повіту, Полтавської губернії та ін.

Коли стало відомо про хворобу Володимира Ілліча, з України широкою рікою поплили листи і телеграми, повні надії і тривоги. «Телеграфуйте негайно здоров'я Ілліча, — вимагала редакція газети «Коммунист». — Харківські робітники-парттовариші стурбовані відсутністю бюлетенів або інших відомостей» (док. 168).

Безмірну радість у серцях трудящих викликало повідомлення про поліпшення здоров'я В. І. Леніна. «Миколаївська міськрада спільно з правлінням профспілок, завкомом і комслужбовцями, зібравшись на пленарне засідання для обговорення заходів боротьби з наступаючим на Миколаїв новим ворогом — епідеміями холери і тифу, — шле світовому вождю робітничого класу свій сердечний привіт і поздоровлення з приводу його видуження від останніх завдань йому ран зрадливою рукою есерів» (док. 173). Гарячі почуття радості з приводу видужання В. І. Леніна і відновлення ним роботи висловлювали VI з'їзд Рад Криворізького басейну (док. 165), VII Волинська губерньська конференція КП(б)У та ін.

Під час громадянської війни, у дні великих битв пролетаріату проти об'єднаних сил контрреволюції трудящі України в своїх листах запевняли В. І. Леніна, що не пошкодують ні сил, ні здоров'я, ані навіть життя, щоб відстояти завоювання пролетаріату.

Штаб II Української Радянської Армії повідомляв В. І. Леніна про те, що робітники і селяни України, не витримавши тяжкого гетьмансько-петлюрівського гноблення, скинули ярмо насильників і відновили

Радянську владу. «Без зброї і без гвинтівки шов український пролетаріат проти удосконалених знарядь сучасної техніки, але, як бачите, навіть танки, ці сучасні чудовища, породжені останньою війною, не встояли перед революційною хвилею і сьогодні ІІ Українська Радянська Армія має щастя піднести Вам, дорогий учитель, одне з тих страшних знарядь, перед яким подалися і побігли найдисциплінованіші в світі німецькі дивізії. Саме Вам ми відправляємо один з цих танків, який буде найкращим доказом могутності пролетарської революції» (док. 37).

«Цей подарунок,— писав В. І. Ленін у своїй відповіді штабу ІІ Української Радянської Армії і всім товаришам цієї армії,— дорогий нам усім, дорогий робітникам і селянам Росії, як доказ героїства українських братів, дорогий через те, що свідчить про повний крах Антанті, яка здавалась такою сильною».

Тяжкі дні переживала наша країна в 1921 р.— народне господарство було зруйноване, на півночі панував голод, на півдні безчинували банди Махна. Представники незможників, зібравшись на з'їзд комітетів незможних селян Катеринославської губернії, надіслали вітальну телеграму Володимиру Іллічу, в якій запевняли, що дружини натиском покінчать з махновцями і, чим зможуть, полегшать становище робітників Півночі.

Робітники рудників Аурбах і Новодружеський у телеграмі В. І. Леніну писали: «Якщо буде треба, то ми виступимо — від малого до великого — грудьми за владу Рад» (док. 86). «Ми клянемося захищати інтереси трудового народу від наступу польських наймитів і білогвардійських банд, не випускати гвинтівки з рук доти, доки не знищимо всю буржуазну кліку та їх лакеїв-бандитів»,— заявили учасники безпартійної конференції червоноармійців 174-ї бригади (док. 88)

Кожний лист — це свідчення політичної зрілості нашого народу, його високої свідомості і віри в перемогу справи, за яку боровся В. І. Ленін. «Союз робітників і незможних селян,— говорили делегати об'єднаного засідання Харківської робітничої конференції і губерньського з'їзду комітетів незможних селян,— перемаже і голод, і холод, і Врангеля, і польського пана і приведе Радянську Україну до вільного, світлого, свідомого життя» (док. 102).

З В. І. Леніном трудящі ділилися першими успіхами у відбудові народного господарства. Так, робітники Миропівського цукрового заводу Київської області повідомляли Володимира Іллічу про закінчення будівництва кристалізаційного відділення і початок виробництва цукру: «Відбудоване приміщення заводу буде нам символом перемоги праці над капіталом під Вашим твердим і рішучим керівництвом до перемоги пролетарських мас» (док. 310). 16 січня 1922 р. вітальну телеграму В. І. Леніну надіслали трудящі м. Василькова,

Київської губернії, які зібрались на мітинг, присвячений відкриттю заводу хімічних екстрактів. У телеграмі підкреслювалося значення пуску заводу для розвитку шкіряної промисловості. Телеграма закінчувалася так: «Ми відбудуємо наше зруйноване господарство і в майбутньому будемо будувати заводи за останнім словом техніки, які так необхідні для швидкої відбудови народного господарства республіки і повної перемоги соціалізму» (док. 141).

8 листопада 1922 р. робітники м. Бердичева повідомляли про відбудову шкіряного заводу, якому вони поставили присвоїти ім'я В. І. Леніна (док. 351). Шахтарі Мушкетєвських рудників доповідали про пуск нової підйомної машини у 350 кінських сил (док. 396), шахтарі Бобріківського району, Донецької губернії,— про пуск електростанції (док. 374).

В листах трудящих з України до В. І. Леніна читач знайде відомості про суботники. Так, 23 квітня 1920 р. політвідділ Південно-Західного фронту повідомляв про перший суботник на Харківському залізничному вузлі, в якому взяло участь п'ять тис. чол. (док. 68).

В багатьох листах і телеграмах розповідається про відбудову і відкриття культурно-освітніх та комунальних закладів— шкіл, клубів, театрів, дитячих садків, ідалень тощо. Так, робітники 6-го державного млина в Катеринославі з власної ініціативи створили дитячу школу (док. 250), робітники 2-го Чорноморського канатного заводу, 1-ї кондитерської фабрики і водопровідної станції м. Одеси відкрили клуб (док. 83).

Аматори, актори, і музиканти м. Новий Буг, Миколаївської губернії, без будь-якої допомоги з боку виснаженої республіки протягом трьох місяців відбудували зруйнований шкент старий театр, якому вони присвоїли ім'я В. І. Леніна. Повідомляючи про це В. І. Леніна, вона писали: «Прийми від нас цей подарунок трудівників, затишний куточок у глухому містечку, в селі таврійському» (док. 140).

Крім листів і телеграм, у збірнику вміщена змістовна стаття члена ВУЦВК С. Гандзея про ремонт робітниками Жмеринського вузла Південно-Західної залізниці составу, який вони у грудні 1918 р. пустили під укіс і таким чином перешкодили петлюрівцям вивезти награбоване майно. Цей состав (паровоз і 36 вагонів) був подарований В. І. Леніну. На всі вагонах робітників написали: «В шості роки великих пролетарських перемог над світовою буржуазією засновнику і керівнику світового пролетарського Жовтня Володимиру Іллічу Леніну — дар від Жмеринської залізничної пролетарської 5 дільниці служби тяги» (док. 680).

В. І. Леніна обирали почесним головою сільських Рад, зборів, запрошували на з'їзди, просили дозволу на присвоєння його ім'я школам, клубам, фабрикам і заводам (док. 16, 27, 40, 48, 59, 64, 90 та ін.).

Наприклад, у збірнику вміщено протокол з'їзду Рад Дзюнківського району про обрання В. І. Леніна головою Мармулівської сільської Ради (док. 688), а також мандат, який свідчить про цю подію (док. 699). В. І. Ленін неодноразово обирався депутатом Всеукраїнських з'їздів Рад. Не маючи змоги бути присутнім на з'їздах, Ленін давав поради в своїх листах. Так, у телеграмі від 10 грудня 1922 р. Всеукраїнському з'їздові Рад В. І. Ленін вказав на основні питання, які з'їзд повинен був розглянути, а саме: про об'єднання республік і про будову важкої промисловості і доведення її потужності до довоєнного рівня (док. 459). У телеграмі-відповіді VII Всеукраїнського з'їзду Рад говорилось, що особлива увага буде приділена питанням радянського будівництва, сільського господарства, промисловості, а також тісному союзу і єднанню з іншими радянськими республіками (док. 460). 14 грудня 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд Рад повідомляв В. І. Леніна про прийняття резолюції щодо негайного створення

нового державного об'єднання під назвою Союз Соціалістичних Радянських Республік і висловив упевненість, що це рішення зустрінє повне схвалення трудящих мас Росії і всіх інших радянських країн (док. 464).

У збірнику, головним чином, вміщені колективні листи. Їх автори — з'їзди, збори, мітинги. В листах багато місця відводиться першим успіхам радянського будівництва, відбудові промисловості, сільського господарства, транспорту, культурному будівництву.

У вступній статті «Ленін і народ» коротко, але досить чітко і дохідливо викладені основні питання теми збірника. Хороше враження справляє і художнє оформлення збірника, зокрема якісно виконані фотодокументи.

Збірник документів «Трудящі України В. І. Леніну» — славно сторінка нескінченної повісті про героїчну боротьбу за перемогу і зміцнення влади Рад, за відбудову народного господарства під керівництвом В. І. Леніна.

І. Л. БУТИЧ

ПІДВИЩУВАТИ ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ РІВЕНЬ ЗБІРНИКІВ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

«Ученые записки Харьковского ордена Трудового Красного Знамени Государственного Университета им. А. М. Горького», т. СІІІ, Труды кафедры истории КПСС, т. 7, Харьков, 1959, 333 с.

Керуючись рішеннями XX і XXI з'їздів КПРС, кафедри суспільних наук вищих учбових закладів за останні роки значно поліпшили науково-дослідну роботу. Багато кафедр налагодили випуск збірників наукових праць. Періодично друкує збірники наукових праць кафедра історії КПРС Харківського державного університету ім. О. М. Горького. В 1959 р. вийшов з друку черговий збірник статей, в якому узагальнено результати наукових досліджень працівників кафедри.

Вихід у світ збірки праць, підготовленої до друку співробітниками однієї кафедри, необхідно всіляко вітати.

З 25 статей 11 присвячено діяльності більшовицьких організацій у дожовтневий період.

У статті Б. М. Щербаненка «З історії розробки В. І. Леніном ідеї союзу робітничого класу і селянства в 90-х роках XIX ст.» читач знаходить систематизований виклад розроблених у перших працях В. І. Леніна положень про всевітньо-історичне значення союзу робітничого класу і селянства як однієї з вирішальних умов успішного здійснення соціалістичної революції, побудови соціалізму і комунізму. Бажано було б, щоб автор розкрив питання про ставлення К. Маркса і Ф. Енгельса до долі російської общини.

Позитивне враження справляють статті В. Л. Харитонова «Пропаганда більшовицькими організаціями України ленінських установок з питань війни, миру і революції в роки першої світової війни (липень 1914—лютий 1917 р.)» і «Відомості про партійні організації і групи, що діяли на Україні в роки першої світової війни (липень 1914—лютий 1917 р.)».

У першій з них автор, широко використавши архівний матеріал, розкрив основні форми пропаганди більшовицькими організаціями України ленінської тактики в роки першої світової війни. В. Л. Харитонов проаналізував також зміст більшовицької пропаганди, показав, як переборювались труднощі при її проведенні, яке велике значення для інтернаціонального згуртування трудящих мала боротьба більшовиків проти українського буржуазного націоналізму та меншовизму. Дані, вміщені у другій статті, дають уявлення про чисельність і структуру партійних організацій і груп, що діяли на Україні в період з липня 1914 р. по лютий 1917 р.

Нові факти про керівництво героїчною боротьбою мас з боку більшовиків Києва восени 1905 р. наводяться у статті І. Н. Бондаренка «Київські більшовики на чолі мас в період жовтневого політичного страйку 1905 року». На основі ре-

тельного вивчення матеріалів Центрального державного історичного архіву УРСР, Київського обласного державного архіву та інших документів автор всебічно показує роль О. Г. Шліхтера, Г. М. Кржижановського, Л. М. Скорнякова та інших більшовиків у мобілізації робітників Києва на політичну боротьбу восени 1905 р.

Три статті надрукував у збірнику О. М. Лисецький. У статті «Про деякі особливості страйкової тактики більшовиків у період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції» автор в цілому правильно аналізує страйковий рух на Україні в березні — жовтні 1917 р. Цікаві узагальнюючі дані наведені автором у статті «До питання про статистику страйків у Росії в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень — жовтень 1917 р.)». Автор критично використав значне коло джерел, вперше в історіографії показав динаміку розвитку страйкового руху на Україні в цілому і в окремих її губерніях. Більш детально слід спинитися на статті «Більшовики на чолі страйкової боротьби пролетаріату Київщини в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень — жовтень 1917 р.)». Незважаючи на те, що назва статті вимагає висвітлення керівної ролі більшовиків у розгортанні страйкового руху на Київщині, О. М. Лисецький обмежився переліком страйків і не показав діяльності більшовицьких організацій. Викликає сумнів твердження про те, що ініціатива розгортання страйкової боротьби у Києві в період мирного розвитку революції належала робітникам-кравцям. Сам автор наводить факти про страйкову боротьбу робітників механічного заводу «Феникс» ще в березні 1917 р. Страйки ж робітників-кравців розпочалися у квітні. Слід пожалкувати, що автор не використав збірники документів і спогадів, видані в 1957 р. партійним архівом Київського обкому КП України і Київським обласним державним архівом¹.

До речі, документальні збірники і монографії, які були видані останнім часом, не використовуються і в інших статтях. Зокрема, збірник документів і матеріалів «Искровские организации на Украине»² не використано в статті А. Є. Немірової «З діяльності іскрівської організації Харкова». Автор статті не врахувала і монографій по темі, яка нею досліджується. Хоч А. Є. Немірова і наводить у статті окремі нові архівні матеріали (про вилучення царськими властями «Искры», про

зміст окремих листівок і т. ін.), в цілому вона нічого не додала до вже відомих фактів про діяльність іскрівської організації Харкова.

Стаття В. В. Суздальцева «З історії Харківського електромеханічного заводу» висвітлює не боротьбу одного із загонів харківського пролетаріату — колективу Харківського електромеханічного заводу, — а стан промислового розвитку Риги наприкінці XIX ст., формування ризького пролетаріату та перші кроки його революційної боротьби. В цій боротьбі брали участь також робітники «Російсько-Балтійського електротехнічного заводу», на базі якого пізніше (автор навіть не пише, коли саме) був організований Харківський електромеханічний завод.

Проблемам історії партії дожовтневого періоду присвячені також статті Ш. Ф. Агеева «Керівна роль «Социал-демократа» в боротьбі місцевої більшовицької преси проти світової імперіалістичної війни» і А. П. Канаєва «Боротьба більшовиків проти наступу на фронті влітку 1917 року». Ці праці написані в історико-партійному плані і відзначаються цілеспрямованим, конкретним характером дослідження, здійсненого на основі ряду нових документальних матеріалів.

Одна стаття збірника присвячена діяльності більшовицьких організацій України в початковий період громадянської війни. У статті Ю. В. Шиловцева «Про більшовицьке підпілля на Україні в 1918 році» на відміну від інших статей збірника дається чітка класифікація використаних джерел. Науково об'єктивний аналіз цих джерел дозволив автору досить глибоко висвітлити малодосліджений процес створення підпільних більшовицьких організацій на Україні в 1918 р. і героїчну боротьбу більшовиків проти німецько-кайзерівських окупантів та їх буржуазно-націоналістичних прихвостів. В заключній частині статті вміщено дуже важливий матеріал під назвою «Відомості про більшовицькі організації, які діяли в підпіллі на Україні». Можна лише пожалкувати, що для такого цікавого дослідження в збірнику не знайшлося більше місця, внаслідок чого автор не мав змоги детальніше висвітлити шляхи і специфіку відродження більшовицьких організацій на початку окупації та вмістити всі дані про стан партійних організацій. В той же час в збірнику вміщено по кілька статей одних і тих же авторів.

Статті, що стосуються післяжовтневого періоду, головним чином присвячено важливому питанню — організації і розгортанню соціалістичного змагання на різних етапах історії нашої Радянської Батьківщини. Це статті О. Ф. Руденка — «Боротьба шахтарів Донбасу під керівництвом більшовицької партії за нові форми соціалістичного змагання в 1931—1932 рр.», М. П. Фомічєвої — «Партійні організації підприємств важкої промисловості України на чолі соціалістичного змагання і

¹ «Великий Жовтень на Київщині, Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції», К., 1957; «Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. — февраль 1918 г.)», Сборник документов и материалов», К., 1957.

² «Искровские организации на Украине, Сборник документов и материалов», К., 1950.

роки третьої п'ятирічки», В. Ф. Касьянова — «Соціалістичне змагання в машинобудівній промисловості на початку Великої Вітчизняної війни (червень — листопад 1941 р.)» і «Розвиток соціалістичного змагання в січні — квітні 1942 року (по матеріалах машинобудівних заводів Уралу і Поволжя)», П. Д. Оробінського — «Роль «Правды» в організації соціалістичного змагання сільських трудівників (1953—1955 рр.)». У вказаних статтях викладено лєнінські положення про суть організації соціалістичного змагання, якими керується Комуністична партія і на сучасному етапі — етапі розгорнутого будівництва комунізму.

У статті О. Ф. Руденка творчо узагальнено матеріали про нові форми соціалістичного змагання, які сприяли неухильному підвищенню продуктивності праці у вугільній промисловості в роки першої п'ятирічки. Наводяться цікаві дані про авангардну роль комуністів у розгортанні соціалістичного змагання.

Форми соціалістичного змагання в роки третьої п'ятирічки займають значне місце в статті М. П. Фомічевої.

Як відомо, соціалістичне змагання відіграло надзвичайно велику роль для перемоги над ворогом у роки Великої Вітчизняної війни. Висвітленню цієї проблеми присвятив свої статті В. Ф. Касьянов. Він загалом добре показав процес розгортання соціалістичного змагання в перший період війни. Мало обгрунтованим, на наш погляд, є поділ викладеного автором матеріалу на дві окремі статті.

Цікаву і важливу тему про роль «Правды» в організації соціалістичного змагання на селі в 1953—1955 рр. розкриває П. Д. Оробінський. Його стаття була б набагато змістовнішою, якби в ній не просто викладались вказівки і рекомендації «Правды» по організації соціалістичного змагання і результати змагання, а й висвітлювався б процес боротьби трудівників села на чолі з партійними організаціями за втілення рекомендацій «Правды» в життя.

Питанням історії Великої Вітчизняної війни присвячено статтю В. М. Плотнікова «Роль комуністів Курської обласної парторганізації в мобілізації мас на будівництво оборонних рубежів і нових залізничних ліній на Курській дузі (квітень — липень 1943 р.)». Це цікава, змістова стаття, в якій узагальнено форми і методи роботи партійних організацій прифронтових районів у період Великої Вітчизняної війни.

В статті С. К. Скоробогатова розповідається про авангардну роль комуністів у відбудові підприємств чорної металургії України в 1943—1945 рр. Автор досить повно висвітлює організаторську і масово-політичну роботу партійних, профспілкових і комсомольських організацій у період відбудовних робіт на зруйнованих ворогом підприємствах чорної металургії Донбасу, Кривбасу, Криму.

Привертають увагу змістовні статті Г. Д. Йорданова і Г. М. Попова «З історії бойової співдружності радянських і болгарських збройних сил в другій світовій війні (вересень 1944 — травень 1945 р.)» і І. П. Єфремової «До питання про єдність дій між комуністами і соціалістами в Італії (1953 — травень 1958 р.)».

Важливе значення для підвищення ідейно-теоретичного рівня історико-партійної літератури має серйозна, аргументована, принципіальна критика наукових праць. У рецензованому збірнику вміщено чотири рецензії. В одній з них («Наукові публікації з історії боротьби трудящих Полтавщини за встановлення і зміцнення Радянської влади») О. О. Воскресенський, О. П. Виноградов і О. І. Епштейн глибоко аналізують збірники документів, видані Полтавським обласним видавництвом у 1957 р. Критичні зауваження рецензентів мають певне практичне значення для складачів документальних збірників.

Інші рецензії, які вміщені в збірнику, не виходять за рамки анотацій. Автори рецензій Є. М. Бадіян, М. В. Терещенко, А. Є. Немірова, Д. А. Ушаков, Н. О. Парицький, В. Л. Харитонов лише сумлінно переказують зміст рецензованих праць. Свої критичні зауваження рецензенти звели до рекомендацій про необхідність ширшого висвітлення окремих питань чи більш послідовного викладу змісту. Наприклад, Є. М. Бадіян і М. В. Терещенко у рецензії на книгу О. О. Воскресенського «Революційна боротьба робітників Харківського паровозобудівного заводу (1895—1917 рр.)» пишуть: «Книга О. О. Воскресенського не позбавлена окремих недоліків: мають місце друкарські помилки, стилістична неохайність, подекуди порушується необхідна послідовність викладу матеріалу (стор. 61, 177—178). Викликає сумнів таблиця 12 на стор. 39». Навряд чи такого характеру вказівки на недоліки допоможуть авторові. Крім того, чи варто вміщувати рецензії на праці колег по кафедрі у виданнях своєї ж кафедри?

Відомо, що наша громадська, партійна критика спрямована на поліпшення творчої праці радянських людей. Чому ж тоді доброзичливі побажання, викладені в рецензії на попередній, шостий том наукових праць³, залишились зовсім поза увагою кафедри. Адже сьомий том залісок готувався до друку вже після опублікування вказаної рецензії. Рецензентам сьомого тома залишається лише приєднатись до попередніх рекомендацій про доцільність видання наукових праць з окремих проблем, про необхідність давати в статтях хоча б коротку історіографію питання, короткий

³ М. Т. Бортичук, Н. Ю. Костриця, Збірник статей з історії партії, «Український історичний журнал», 1959, № 1.

огляд джерел і літератури з даного питання.

Лише неуважним ставленням до порад громадськості можна пояснити те, що в рецензованому томі допущено такий суттєвий недолік, як багатомісність. Статті у збірнику розміщені безсистемно. Подібного роду збірки, на наш погляд, повинні бути тематичними або близькими за тематикою. Багатомісність, роз'єднаність питань дещо понижує наукове значення розглядуваної книжки. Автори статей не дають обґрунтування теми, не роблять огляду джерел і літератури. В окремих статтях недбайливо оформлено науковий апарат: не завжди при першому посиланні на архів розшифровується назва архіву, не вказується місце видання друківаних джерел і т. д.

Слід відзначити, що у збірнику вміщено мало статей про діяльність КПРС у післявоєнний період, особливо після вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р. Цьому періоду присвячена лише стаття П. Д. Оробінського. У своїй видавничій, як і взагалі в науково-дослідній роботі, кафедрі історії КПРС Харківського державного університету, як і всім кафедрам суспільних наук вищих учбових закладів, слід неухильно керуватися вказівками ЦК КПРС про те,

що «працівники суспільних наук повинні вивчати і узагальнювати досвід боротьби партії і народу за перемогу комунізму, вторгтися в життя, творчо розробляти корінні теоретичні проблеми сучасності, основні закономірності переростання соціалізму в комунізм»⁴.

Оцінюючи збірник у цілому позитивно, слід відзначити, що більшість його статей подає певну допомогу вивчаючим історію КПРС, пропагандистам і викличе інтерес у науковій громадськості. Збірник свідчить про те, що кафедра зуміла мобілізувати своїх членів на розгортання серйозної наукової роботи. Водночас хочеться акцентувати увагу кафедри історії КПРС Харківського державного університету на необхідності підвищення вимогливості до праць, які рекомендуються до друку, з метою дальшого підвищення їхнього ідейного, теоретичного рівня.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН, В. В. ГОРАК,
В. Я. БОРЩЕВСЬКИЙ, В. В. СЕМЕНЦОВА,
Т. Д. ТАРАН

⁴ «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах, постановка Центрального Комітету КПРС», К., 1960, стор. 28.

НОВИЙ ЗБІРНИК СТАТЕЙ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

«Славний шлях боротьби і перемог (Із історії більшовицьких організацій України), Збірник наукових праць кафедри історії КПРС Київського ордена Трудового Червоного прапора медичного інституту ім. академіка О. О. Богомольця», вип. 3, К., 1959, 255 с.

За останні роки видавництва України випустили ряд книг, брошур, збірників статей з історії КП України, серед них — збірник наукових праць «Славний шлях боротьби і перемог», підготовлений науковцями кафедри історії КПРС Київського медичного інституту. Статті збірника висвітлюють різні періоди історії Комуністичної партії, починаючи з виникнення і діяльності марксистських організацій на Україні в кінці XIX ст. і кінчаючи питаннями наших днів.

Збірник відкривається статтею М. В. Бугайова «Виникнення і діяльність марксистських організацій на Україні в кінці XIX століття». В ній розповідається про історичні умови, в яких виникли марксистські організації на Україні, про утворення перших марксистських, соціал-демократичних гуртків і груп. Автор називає прізвища організаторів і керівників цих організацій: Ю. Д. Мельникова, В. Ляховського, Д. Лаврентьева, С. Мержинського, Б. Ейдельмана, А. В. Луначарського, І. В. Бабушкіна, К. Є. Ворошилова, Г. І. Петровського, І. Х. Лалаянца і багато інших.

Соціал-демократичні організації на Україні виникли і діяли в тісному контакті з соціал-демократами Росії, особливо Петербурга і Москви. На підтвердження цієї думки автор статті наводить слова В. І. Леніна: «Десятки і сотні робітників (подібних до покійного Бабушкіна в Петербурзі) не тільки слухали лекції в гуртках, але самі вели агітацію вже в 1894—1895 роках, а потім переносили організації робітників в інші міста (заснування катеринославських організацій висланим з Півтера Бабушкіним і т. п.)»⁵.

М. В. Бугайов висвітлює діяльність перших соціал-демократичних організацій по розповсюдженню марксистської літератури, показує труднощі, в яких їм довелося працювати. Недоліком статті є те, що автор не використав багатьох статей, монографій і спогадів, опублікованих у попередні роки.

У статтях А. П. Сендерського «Утворення Комуністичної партії України» і Л. В. Бугаєва «Більшовицька органі-

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 347.

зачія Київщини в період першого і другого з'їздів КП(б)У» розкриваються дуже важливі питання історії КП України на першому етапі її діяльності.

А. Й. Сендерський показує боротьбу комуністів України під керівництвом ЦК РКП(б) і В. І. Леніна за утворення Комуністичної партії України як бойового авангарду українського народу. Автор статті правильно говорить, що об'єднання більшовицьких організацій у Комуністичну партію України стало можливим в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка принесла українському народу визволення від соціального і національного гніту.

А. Й. Сендерський спирається на основних питаннях утворення Комуністичної партії України, детально аналізує рішення, прийняті I-м з'їздом КП(б)У, і робить правильний висновок, що утворення КП України і комуністичних партій інших національних республік нашої країни було новим етапом у будівництві Комуністичної партії Радянського Союзу.

КП України виникає на ідеологічних, організаційних і теоретичних принципах, розроблених великим В. І. Леніним, як складова частина РКП(б), як один з її бойових загонів. Протягом усього свого життя В. І. Ленін постійно керував діяльністю комуністів України, давав їм цінні поради і настанови, вчив завжди бути з народом. Він піклувався про забезпечення України партійними і господарськими працівниками. У відповідь на прохання Сибірського ревкому прислати відповідальних працівників В. І. Ленін написав: «Оргбюро (Стасовій). По-моєму, у Сибір більше не давати: у нас нема. Сибір не гине. На Україну **все**». Велику допомогу комуністам України подавали видатні діячі РКП(б) Й. В. Сталін, Я. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержинський та ін.

Недоліком статті слід вважати те, що автор майже зовсім не використав матеріали більшовицької преси того часу, навіть опубліковані в «Летописи революції» (№ 5 (20) за 1926 р.) протоколи Обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б) Південно-Західного краю, який відбувся в грудні 1917 р.

Стаття значно виграла б, якби її автор дав чіткішу характеристику «лівих» і «правих» у Комуністичній партії України в період її першого з'їзду і показав, як «ліві комуністи» на чолі з Г. П'ятаковим намагались використати суперечності всередині КП України для боротьби проти ленінської лінії ЦК РКП(б). Та незважаючи на згадані недоліки, стаття принесла користь пропагандистам і широким колам читачів, які вивчають історію КП України.

Стаття Л. В. Буза «Більшовицька організація Київщини в період першого і другого з'їздів КП(б)У» базується на багатому архівному і опублікованому фактичному матеріалі. В ній розповідається про велику організаторську і політичну роботу

більшовиків Київщини по мобілізації трудящих мас на боротьбу проти німецьких окупантів і націоналістичної контрреволюції. I з'їзд КП(б)У націлює більшовиків України на підготовку збройного повстання. Саме цими рішеннями з'їзду і керувалися київські більшовики. Вони виходили з того, що тільки загальне і одночасне повстання може бути переможним. Автор викриває авантюристичну позицію Г. П'ятакова та інших «лівих комуністів», які влітку 1918 р. передчасно видали наказ про загальне збройне повстання. В той час ще не було об'єктивних умов для перемоги повстання, і воно зазнало поразки. Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 8—9 вересня 1918 р., за допущені помилки в керівництві збройною боротьбою звільнив Г. П'ятакова від посади секретаря ЦК КП(б)У і прийняв заходи по зміцненню ЦК КП(б)У і поліпшенню роботи Всеукраїнського військово-революційного комітету.

В статті переконливо показано, як більшовики Київщини, керуючись вказівками ЦК РКП(б), В. І. Леніна і ЦК КП(б)У, вели повсякденну роботу серед трудящих мас і в першу чергу серед робітничого класу. На Київщині працювали 42 підпільні партійні організації, райкоми і окружкоми, Київський міськомком партії, видавалися підпільні газети. Партійна організація здійснювала керівництво військово-революційними організаціями та профспілками. Велику увагу київські більшовики приділяли керівництву партизансько-повстанської боротьбою, формуванню регулярних військових з'єднань. Чимало київських комуністів були політпрацівниками, командирами і бійцями в українських радянських дивізіях, які формувалися в «нейтральній зоні». Більшовики Київщини проводили також велику роботу, спрямовану на розклад армії німецьких окупантів.

Автор переконливо показує, що в боротьбі за визволення від націоналістичної контрреволюції і німецьких окупантів український народ повсякденно отримував допомогу від великого російського народу, що тільки завдяки цій допомозі було відновлено Радянську владу на Україні. З інтересом читаються ті сторінки статті Л. В. Буза, де він розповідає, як більшовики України і український народ сприймали вказівки і поради В. І. Леніна щодо боротьби за відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

Боротьбі партійної організації Донбасу за проведення комуністичних суботників у 1920 р. присвячена стаття Г. К. Олійника. Стаття побудована на багатому архівному матеріалі. В ній використано також більшовицьку пресу того часу.

Проблема підготовки кваліфікованих кадрів для соціалістичної промисловості завжди стояла і стоїть в центрі уваги партійних організацій. Особливо гостро була потреба в них у роки першої п'ятирічки. Від успішного вирішення цього питання партійними організаціями залежало ство-

рення матеріально-технічної бази соціалізму. За роки першої п'ятирічки тільки індустріально-технічні школи ФЗН України випустили 80 тис. кваліфікованих робітників. Мережа шкіл ФЗН усіх галузей народного господарства за п'ятиріччя зросла більш як у чотири рази. Цій важливій темі присвячена стаття Н. О. Мілюк о в о ї «З історії боротьби Комуністичної партії України за підготовку молодих кваліфікованих кадрів робітничого класу (1928—1932 рр.)». Автор зробила правильний висновок: успішна підготовка кадрів кваліфікованих робітників була однією з передумов дострокового виконання першого п'ятирічного плану. Нагромаджений у першій п'ятирічці досвід підготовки кваліфікованих робітничих кадрів у школах ФЗН шороку збагачувався і був широко і вміло використаний нашою партією під час створення єдиної системи підготовки державних трудових резервів.

Важливому і мало дослідженому питанню присвячена стаття В. Г. Вершиніна «Деякі питання політико-виховної роботи Комуністичної партії України серед населення в тилу ворога в період Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 р.)». Стаття написана на багатому фактичному матеріалі, значна частина якого вперше введена автором у науковий обіг. Автор показав, що в усіх областях України були створені підпільні обкоми і райкоми партії з розгалуженою мережею підпільних підгруп та первинних парторганізацій, комсомольські організації, а також підпільні друкарні, в яких видавалися газети і листівки для населення тимчасово окупованих областей. Всією роботою підпільно-партизанських організацій керували ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і особисто товариш М. С. Хрушов. Для безпосереднього керівництва бойовою і політичною роботою партизанів був створений Український штаб партизанського руху. В статті наведено цікаві факти масово-політичної роботи політпрацівників і бійців партизанських з'єднань С. А. Ковпака, О. М. Сабурова,

О. Ф. Федорова, а також підпільних партійних організацій серед населення.

Недоліком статті В. Г. Вершиніна слід вважати те, що, зібравши значний фактичний матеріал, автор не зробив необхідних висновків і узагальнень. У статті майже зовсім не висвітлена масово-політична робота серед населення західних областей України. Тим часом тільки Львівська підпільно-партизанська організація Народна Гвардія ім. Ів. Франка видала 80 номерів підпільних газет українською і польською мовами. Велику роботу провели партизани-підпільники по боротьбі з українськими буржуазними націоналістами. Багато зробили в цьому напрямі також партизанські з'єднання С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, П. П. Вершигори, М. І. Наумова та ін. Бійці і політпрацівники з'єднання П. П. Вершигори у Ровенській, Волинській і Львівській областях провели 75 загальних зборів трудящих, зробили 143 доповіді на різні теми, провели 1600 політбесід. З'єднання випустило вісім листівок, в яких викривалась зрадницька діяльність українських буржуазних націоналістів, загальним тиражем 15 тис. екземплярів⁶.

Подібна робота здійснювалась комуністами і в інших областях, і тому неправильно замовчувати боротьбу трудящих західних областей проти окупантів, тим більш, що до початку війни Радянська влада тут проіснувала менше двох років. Взагалі треба сказати, що в статті боротьба трудящих України проти буржуазних націоналістів показана дуже слабо.

В цілому збірник заслуговує позитивної оцінки. Він, безумовно, принесе користь пропагандистам, історикам і всім, хто вивчає історію КПРС та її складової частини — Комуністичної партії України.

Є. М. ГАЛУШКО,
А. М. ЧЕРНЕНКО.

⁶Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 63, оп. 63—1, од. зб. 3, арк. 398.

КОЛГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ

А. Ф. Ч м ы г а, Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921—1925 гг.), Изд-во Московского университета, М., 1959, 223 с.

Історія колективізації сільського господарства в СРСР, в тому числі й на Україні, ще не досить повно досліджена радянськими істориками. Дуже мало уваги приділено вивченню перших кроків будівництва колективних господарств на Україні і створенню умов для розгоргання суцільної колективізації сільського господарства. Висвітленню цих питань присвячені стаття професора М. А. Рубача «Перші кроки колективного землеробства на Україні»⁷, його ж монографія «Очерки по истории революционного преобразования аграрных

отношений на Украине» (К., 1956), статті І. Л. Шермана «До історії колгоспного руху на Україні в 1921—1929 рр.»⁸ і «Колгоспне будівництво на Україні в період громадянської війни»⁹, книжка І. Х. Ган-

⁷«Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 4, К., 1952, стор. 53—81.

⁸«Наукові записки Харківського педагогічного інституту», т. XI, 1949, стор. 3—43.

⁹«Наукові записки (серія історична) Харківського педагогічного інституту», т. XV, 1954, стор. 55—86.

жі «Перші колективні господарства на Україні» (К., 1960), статті Н. В. Терещенка «Борьба КПСС за осуществление ленинского кооперативного плана по линии сельскохозяйственного производства в 1923—1925 гг. (по материалам Украины)»¹⁰ і З. П. Шульги «Підготовка колективізації сільського господарства на Україні»¹¹. Питання колгоспного будівництва на Україні у відбудовний період висвітлюються також в окремих розділах ряду кандидатських дисертацій.

У 1959 р. література про перебудову українського села поповнилась монографією Г. Ф. Чмиги «Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921—1925 гг.)». В цій праці значно ширше, ніж в інших, висвітлюється колгоспне будівництво на Україні у відбудовний період. На монографію Г. Ф. Чмиги опублікована позитивна рецензія М. Є. Найденова¹². Але оскільки в праці Г. Ф. Чмиги досліджується історія колгоспного будівництва на Україні, ми вважаємо за необхідне окремо спинитись на згаданій праці.

Структура книги не викликає заперечень. Книга побудована на широкій джерельній базі. Автор використала і ввела у науковий обіг багато матеріалів з державних і партійних архівів, опублікованих у свій час звітів Наркомзему УРСР, стенографічних звітів з'їздів колгоспників, які є тепер бібліографічною рідкістю. Г. Ф. Чмига зустрічалася з організаторами перших колективних господарств на Україні, записала їх спогади і досить уміло висвітлила невідомі для широкого читача події. Характерним у рецензованій книзі є старанний, копійний добір фактів і вдале їх узагальнення.

У першому розділі автор, уміло використовуючи в основному опубліковані документи, правильно показала становище в сільському господарстві після закінчення громадянської війни, соціально-економічні зміни на селі після Великої Жовтневої соціалістичної революції, висвітлила процес відновлення посівних площ, тваринництва, показала боротьбу партійних організацій за піднесення агротехнічного рівня селянства, культури землеробства.

Основу монографії становлять три останні її розділи. Вони написані з використанням великої кількості архівних матеріалів, насичені цікавими даними, прізвищами організаторів перших колективних господарств, добре ілюстровані.

¹⁰ «Ученые записки Харьковского государственного университета (Труды кафедр истории КПСС и диалектического и исторического материализма)», т. 3, 1955, стор. 123—141.

¹¹ «Наукові записки Київського державного університету», т. XV, вип. 1; «Збірник економічного факультету», 1956, № 1, стор. 57—80.

¹² «Журн. «Вопросы истории», 1960, № 2, стор. 181—186.

Одночасно з відбудовою сільського господарства Комуністична партія, керуючись ленинським кооперативним планом, проводила велику роботу по впровадженню соціалістичних форм господарювання на селі. При цьому партія приділяла особливу увагу організації колективних господарств. Ініціаторами їх створення були комуністи, члени комзема, демобілізовані червоноармійці. Радянська держава подавала всебічну допомогу колективним господарствам насінням, худобою, реманентом, грошима. Це прискорювало об'єднання селян у колективні господарства. На кінець 1925 р. на Україні їх було уже більше 5 тис.

Характеризуючи економічний стан тодішніх колгоспів, автор підкреслює, що їх економіка визначалась, насамперед, тим, що в складі колгоспів біднота становила понад 70 %. Бідняцькі господарства були найгірше забезпечені засобами виробництва. Вступаючи до колгоспів, безтяглові і безреманентні селянські господарства прагнули знайти шляхи, щоб обробити землю, яку вони одержали від Радянської влади в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. На прикладі колгоспів Лівобережної України Г. Ф. Чмига яскраво показує ті величезні труднощі, які переборювали перші, незаможницькі колгоспи. Ці труднощі були викликані, перш за все, нестачею робочої продуктивної худоби і сільськогосподарського реманенту, а також малими розмірами господарства і відсутністю досвіду соціалістичного будівництва на селі. Лише завдяки самовідданій праці піонерів колгоспного руху, постійному піклуванню і допомозі з боку партії і Радянської держави колгоспи почали зміцнюватись і твердо ставати на ноги.

Автор приділяє велику увагу питанням організації праці і розподілу прибутків у колгоспах того часу. Ці питання, зазначає автор, в усьому процесі колгоспного будівництва були найскладнішими, бо селяни протягом довгих років працювали нарізно, поодинці, кожен на своєму клаптику землі, і тому у них не було ніяких звичок до колективної праці, до колективного керівництва виробництвом.

На великому фактичному матеріалі Г. Ф. Чмига показує, як у відбудовний період ініціатори колгоспного будівництва на Україні, спираючись на революційну творчість мас, під керівництвом Комуністичної партії виробляли нові, соціалістичні форми господарювання, найраціональніші способи організації праці і розподілу прибутків.

Позитивною рисою дослідження Г. Ф. Чмиги є широкий показ ініціаторів, ентузіастів колгоспного будівництва, популярність викладу складних і важливих питань колективізації сільського господарства.

Перші передові колгоспи, що виникли і зміцніли в ході боротьби за відбудову на-

родного господарства, своєю практичною діяльністю, своїми успіхами пропагували серед трудящого одноосібного селянства ідею колективізації, впливали на навколишнє селянство і разом з іншими формами кооперації готували той ґрунт, на якому виникло велике масове зрушення всього трудящого селянства по шляху колективізації.

В своєму дослідженні автор не проходить повз негативні явища і недоліки в організаційно-господарській діяльності колгоспів відбудовного періоду. Г. Ф. Чмига показує, як безгосподарність, знеосібка, зрівнялівка, неналагодженість відносин між членами колгоспів, слабкість керівництва і неурегульованість ряду важливих питань колгоспного життя нерідко призводили до розпаду колгоспів. І це заважало широким селянським масам зрозуміти вигідність і необхідність колективного господарювання, гальмувало вступ до колгоспів нових одноосібних селянських господарств.

Керівну роль Комуністичної партії в колгоспному будівництві автор розкриває на багатому фактичному матеріалі, який характеризує діяльність місцевих партійних організацій і всієї Комуністичної партії України. Висвітленню того, як партія вивчала і узагальнювала досвід колгоспного будівництва, присвячено спеціальний підрозділ праці.

Підсумовуючи позитивні сторони рецензованої книги, можна сказати, що вона є серйозним вкладом у вивчення проблеми соціалістичного перетворення сільського господарства України. Своєю працею автор охопила період колективного будівництва на селі на Україні, який ще мало висвітлений в історичній науці. А без старанного вивчення питань колгоспного будівництва напередодні масової і суцільної колективізації неможливо виявити і повно висвітлити причини і закономірності того великого перевороту на селі, який за своїми наслідками був рівнозначний соціалістичному перевороту в жовтні 1917 р.

Проте книга Г. Ф. Чмиги має і ряд істотних недоліків. Висвітлюючи соціально-економічні зміни в українському селі після Великої Жовтневої соціалістичної революції і створення перших колективних господарств (стор. 18—20), треба було показати ті перекручення земельної політики у 1919 р., які допусkali троцькістські елементи, очолювані Х. Раковським і Г. П'ятаковим, і вплив цих перекручень на розвиток соціалістичної революції на Україні.

В розділі про розорення сільського господарства України в період іноземної інтервенції і громадянської війни (стор. 22) не досить вказівки на те, що Україну грабували німці, білополяки, ставленики Антант — Денікін і Врангель — разом з українськими буржуазними націоналістами. А вже українські міста і села грабували не меншою мірою англійські, французькі, грецькі та інші окупанти. Читач не дізнається з цього розділу, на скільки процентів

скоротилися після громадянської війни на Україні посівна площа, кількості робочої і продуктивної худоби, сільськогосподарського реманенту, валовий збір зернових і технічних культур тощо. Про все це сказано загальними фразами, без підтвердження фактичними даними, хоча вони є в українській історичній і економічній літературі.

Засуха 1921 р. охопила не тільки Донецьку, Катеринославську, Миколаївську, Запорізьку і Одеську губернії, як сказано на стор. 27, а й ряд повітів Кременчуцької і Полтавської губерній. На цій же сторінці автор наводить дані про зменшення кількості худоби. З наведеної таблиці можна зробити висновок, ніби це зменшення на Україні припинилося весною 1922 р. В дійсності ж цей процес продовжувався і протягом усього 1922 р.

Висвітлюючи питання про соціальну і економічну основу куркульського бандитизму (стор. 29), слід було сказати, що українське куркульство мало свої політичні партії, спекулювало на національному питанні, підтримувало зв'язки з іноземними країнами. Недостатньо сказати, як це робить автор, що уряди панської Польщі і боярської Румунії дали на своїй території притулок бандам Петлюри. А вже з території цих країн не раз нападали петлюрівські банди на Радянську Україну з метою підняти селянство на повстання. Прикладами цього можуть бути похід банди Тютюника восени 1921 р. (1,5—2 тис. чоловік), створення на території Волинської і Подільської губерній Волинської повстанської армії тощо. Керували ними найманці буржуазних урядів — українські буржуазні націоналісти. Ці питання, на жаль, недостатньо висвітлено в книзі.

На стор. 33, де йдеться про створення комнезамів, доцільно було сказати, що вони створювалися на виконання рішення IV конференції КП(б)У (17—23 березня 1920 р.) і декрету ВУЦВК'у від 9 травня того ж року, а не обмежувались вказівкою на рік. Крім того, в загонах самооборони неможливих було не 10 тис. чоловік, а понад 56 тис. Розгромом куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні керували Ф. Е. Дзержинський, М. В. Фрунзе. Безпосереднє керівництво боротьбою з бандитизмом на місцях здійснювали С. М. Будьонний, К. Є. Ворошилов, С. В. Косіор, В. П. Затонський, Г. І. Котовський, О. Я. Пархоменко та ін.

Г. Ф. Чмига зовсім мало показала діяльність партійних і земельних органів по створенню супряг, впровадженню товариського обробітку землі і селянської взаємодопомоги, хоча книгу присвячено питанням підготовки колективізації. Не висвітлено роль сільськогосподарської кооперації, комітетів взаємодопомоги у відбудові сільського господарства, досягнення України у розширенні посівів кукурудзи та ряд інших питань. Майже нічого не сказано про створену з ініціативи В. І. Леніна

сільськогосподарську виставку 1923 р., про її значення і про те, як продемонструвала на ній свої досягнення Україна.

Під час боротьби з голодом Україна направила в РРФСР не 1900 тис. пудів зерна (стор. 41), а понад 31 млн. пудів¹³. Доцільно було б також навести загальні дані про допомогу Радянської держави селянству України продовольчими і грошовими позиками та насінням. Такі дані є в архівних матеріалах, опубліковані вони і в літературі.

Недоліком рецензованої монографії є й те, що автор не досить ознайомилась з літературою з досліджуваного питання, а тому затратила багато часу на складання таблиць, які вже опубліковані в різних збірниках і звітах (див. таблиці на стор. 39—42). З монографії Г. Ф. Чмиги не видно, хто керував ЦК КП(б)У, Наркомземом УРСР, губернськими партійними і земельними органами. Дуже часто можна зустріти в книзі такі вирази: «Пленум ЦК КП(б)У в 1923 р., обговоривши питання про...» При цьому не зазначається, в якому місяці відбувся пленум. Питання про КНС у 1923 р. обговорювалось на червневому і жовтневому Пленумах ЦК КП(б)У, а не на одному (див. стор. 62). Таких неточностей у книзі багато. Цінність дослідження Г. Ф. Чмиги була б більшою, якби вона охопила всі райони України. На жаль, автор обмежується дослідженням колгоспного будівництва у відбудований період переважно на Лівобережній Україні і частково в Степу і майже зовсім обходить Правобережжя і Полісся. Окремі статистичні матеріали по цих районах, подані в загальних таблицях по Україні, не дають повного уявлення про хід колективізації в них.

Істотним недоліком дослідження Г. Ф. Чмиги є й те, що при характеристиці ходу колективізації по Україні чи по окремих округах автора цікавлять лише кількості та форми колгоспів, натомість зовсім обійдені залишаються головні показники колективізації: абсолютна і відносна кількість селянських господарств і земельної площі, об'єднаних у колгоспи.

¹³ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 105, арк. 4.

Бажано було б навести дані про те, на яких землях створювались колгоспи у відбудований період. Дані про зростання кількості колгоспів можуть дати щонайбільше лише загальне уявлення, але вони не показують всебічно ходу колективізації (див. табл. 6, 8, 9).

Так само для показу зміцнення економіки колгоспів і підвищення добробуту колгоспників не досить навести загальні цифри забезпеченості засобами виробництва. Необхідно показати й наслідки колективного господарювання, тобто зростання прибутків колгоспів. Щодо загального висновку про підвищення матеріально-культурного рівня колгоспників недостатнім є й окремий приклад комуні «Знамя труда» (стор. 191). Такий важливий висновок потребує значно ширшого розгляду і ґрунтовнішого фактичного підтвердження, даними не окремих колгоспів, а в цілому по Україні або ж принаймні по ряду районів.

Зважаючи на важливу роль, яку відігравали перші тракторні загони, створені в 1923 р. товариством «Село-техніка» та кооперативними об'єднаннями, необхідно було б ширше показати їх роботу. На жаль, цьому питанню автор присвятила лише кілька рядків (стор. 47) і не показала, чому ця форма виробничих об'єднань селянства не набула широкого розмаху аж до організації тракторних колон радгоспом ім. Шевченка у 1927 р.

В праці наведені цікаві цифри про зростання кількості селянських господарств на Україні з 1916 р. по 1926 р. майже на третину (стор. 28). Але читач не знайде пояснення, чому так інтенсивно йшов процес подрібнення в сільському господарстві на Україні. На це та інші важливі питання треба було відповісти.

Нарешті, прикрими є численні повторення, неохайне місяцями оформлення наукового апарату, фактичні помилки.

В цілому ж праця Г. Ф. Чмиги є корисною і необхідною як для тих, хто спеціально вивчає проблеми колективізації, так і для широкого кола читачів, зокрема колгоспників Радянської України.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ,
І. І. СЛИНЬКО

БОЙОВА СПІВДРУЖНІСТЬ НАРОДІВ-БРАТІВ

І. А. Петерс, Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни, Вид-во Академії наук УРСР, К., 1959, 213 с.

В травні цього року трудящі Чехословаччини урочисто відзначили 15-річчя визволення своєї батьківщини від німецько-фашистських загарбників. У дружній сім'ї країн соціалістичного табору чеської і словацької народи впевнено йдуть вперед

шляхом будівництва нового, світлого життя.

Величезні успіхи трудящих Чехословацької республіки в будівництві соціалізму були б неможливі без братньої допомоги Радянського Союзу. Нерушима

дружба між народами СРСР і Чехословаччини, яка має глибоке історичне коріння, загартувалася в боротьбі проти спільних ворогів, вона ґрунтується на єдності марксистсько-ленінської ідеології, на спільності інтересів і мети.

Однією з найбільш яскравих сторінок братерських відносин радянського і чехословацького народів є бойова співдружність між ними в роки другої світової війни. Саме цьому питанню присвячена книга І. А. Петерса, яка нещодавно вийшла з друку у Видавництві Академії наук Української РСР.

Використавши значну кількість історичної літератури, документальних збірників і спогадів, а також матеріали архіву Міністерства оборони СРСР, Закарпатського обласного державного архіву, колишньої виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» і колишньої Комісії по історії Великої Вітчизняної війни на Україні, автор створив в цілому корисну працю. Незважаючи на окремі недоліки, на які буде вказано нижче, її з інтересом читають всі ті, хто цікавиться сучасним і минулим братніх слов'янських народів — чеського і словацького.

Така тема, як співдружність народів СРСР і Чехословаччини в боротьбі проти німецького фашизму, включає в себе цілий комплекс питань, кожне з яких являє і для дослідника, і для читача значний інтерес. До цього комплексу входять такі питання: визволення Радянською Армією Чехословаччини і бойовий шлях чехословацьких військових частин на території Союзу РСР, дії радянських партизанів на чеській та словацькій землі і участь чехів та словаків у партизанському русі на тимчасово окупованій ворогом радянській території та ін.

Яке ж висвітлення знайшли всі ці питання на сторінках книжки?

Найкраще, на нашу думку, вдалося автору зобразити участь радянських людей у партизанському русі в Чехословаччині. Уже в 1942 р. в горах та лісах Словаччини і в Чехії з'являються радянські люди. Це були військовополонені, які втекли з концентраційних таборів або німецьких залізничних транспортів під час перевозок, а також радянські громадяни, насильно вивезені для примусової роботи. Чехи і словаки тепло зустрічали їх, переховували, постачали їм продовольство і одяг, своєчасно інформували про наступні операції жандармерії і гестапо. Воєнні знання і досвід багатьох радянських військовополонених особливо знагодилися, коли в 1943 р. на чеських і словацьких землях розгорнувся партизанський рух.

Допомога Радянського Союзу національно-визвольній боротьбі в Чехословаччині набрала значних розмірів і організованих форм, починаючи з 1944 р. Задовольняючи прохання керівництва Комуни-

стичної партії Чехословаччини на чолі з товаришем Готвальдом, Радянський уряд доручив Українському штабу партизанського руху подати дійову підтримку боротьбі трудящих Чехословаччини.

Протягом короткого часу на батьківщину виїхало 220 чехів і словаків, які були підготовлені при штабі українських партизанів і які стали справжніми організаторами партизанського руху. Крім того, на територію Словаччини, яка мала виняткове стратегічне значення, було перекинато, пише автор, ряд досвідчених радянських партизанських командирів — Єгорова, Величка, Волянського та інших.

Додамо від себе, що серед цих командирів був і редактор рецензованої книжки В. І. Клоков — Герой Радянського Союзу, нині кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР. Мабуть, почуття скромності підказало йому викреслити з книжки своє ім'я — до речі, широко відоме в народно-демократичній Чехословаччині.

Незабаром маленькі групи радянських партизанів, до яких відразу потяглися трудящі словаки, перетворилися на великі партизанські бригади. Так, лише одна група під командуванням Величка, яка висадилася в липні 1944 р. в районі Ружемберока і налічувала всього 11 чол., вже через місяць перетворилася в бригаду з двома тисячами добре озброєних бійців.

Збройна боротьба вірних синів словацького народу, пліч-о-пліч з якими хоробро боролися радянські люди, наприкінці серпня 1944 р. переросла в народне повстання проти ненависних окупантів. Воно стало по суті початком народно-демократичної революції, спрямованої на визволення країни від іноземного ярма та створення незалежної Чехословацької держави робітників і селян. Автор описує хід Словацького народного повстання, дійову допомогу йому з боку командування Радянської Армії, яке з метою поліпшення становища повстанців здійснило наступ в Карпатах, а також доставляло на літаках словацьким партизанам у складних метеорологічних умовах боеприпаси, зброю і продовольство, евакуювало поранених, хворих і дітей.

Так само докладно зображено в книжці участь чеських і словацьких трудящих в радянському партизанському русі. Автор наводить цілий ряд фактів, коли воїни двох словацьких дивізій, насильно відправлені клікою Тісо на радянсько-німецький фронт, відмовлялися воювати проти радянських людей, як вони встановлювали зв'язок з партизанами, подавали їм різноманітну допомогу і навіть часто йшли в партизанські з'єднання і загони, переходили на бік Радянської Армії. Так, у 1942 р. після прориву німецької оборони на р. Молочній майже весь особовий склад словацької дивізії добровільно склав зброю і здався у полон.

Саме з числа колишніх словацьких воїнів було створено перший чехословацький партизанський загін під командуванням Яна Налепки, який діяв у складі партизанського з'єднання О. М. Сабурова на Житомирщині. В бою за українське місто Овруч Ян Налепка загинув. Указом Президії Верховної Ради СРСР йому було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Мужньо боролися з фашистами чехи та словаки в радянських партизанських загонах і в інших місцях. Зокрема, добре проявив себе словацький партизанський загін в Одесі, який здійснив кілька вдалих операцій і брав участь у заключних боях по визволенню міста від окупантів.

Багато місця відведено в книжці висвітленню бойового шляху чехословацьких військових частин, створених в СРСР згідно з радянсько-чехословацькою угодою від 18 липня 1941 р. В бою за с. Соколово на Харківщині в березні 1943 р. здобув бойове хрещення окремих чехословацький батальйон. 84 солдати і офіцери батальйону були нагороджені за цей бій радянськими орденами і медалями, а капітан Отокар Ярош був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Бойовий шлях чехословацьких воїнів, який почався на Україні, проліг і далі по українській землі. Чехословацька бригада, яка виросла з батальйону, відзначилася при визволенні Києва і Білої Церкви, за що була нагороджена орденами Суворова другого ступеня і Богдана Хмельницького першого ступеня. Бригада вела також бої на південь від Жашкова і на схід від Вінниці, а в районі м. Ровно поповнила свій склад за рахунок місцевого чеського населення, яке переселилося сюди багато років тому. Перша чехословацька бригада, як і друга та третя, що були потім сформовані в СРСР і об'єднані в першій армійський корпус, стали згодом ядром армії народно-демократичної Чехословаччини.

Слабше, як нам здається, показані в книжці грандіозні операції по визволенню Радянською Армією Чехословаччини. І в цьому, звичайно,— один з недоліків книжки. Познайомившись з відповідними розділами праці І. А. Петерса, читач не може скласти цілісного уявлення ні про масштаб згаданих операцій, ні про їх особливості і напрями. Можливо, дещо допомогли б справі карти і схеми, якби вони були додані до монографії.

Щоправда, відповідні розділи книжки значно виграють від того, що в них на-

водяться досить численні приклади того, як чехословацькі патріоти із зброєю в руках допомагали радянським бійцям знищувати вогнища ворожого опору, попереджати про німецькі засідки, передавали розвідниками цінні відомості, відбудовували шляхи і мости, захоплювали зустрічали армію-визволительку.

З інтересом читається розділ книжки, присвячений ставленню чехословацького емігрантського уряду на чолі з Бенешем до прагнення населення Закарпаття возз'єднатися з Українською РСР, ввійти до складу Радянського Союзу. Як відомо, населення Закарпатської України, яка до 1939 р. перебувала в складі Чехословаччини, а згодом була передана хорватській Угорщині, весь час прагнуло до возз'єднання з своєю матір'ю-Вітчизною — Радянською Україною. Питання про возз'єднання постало з усією серйозністю і силою лише після визволення Закарпаття Радянською Армією наприкінці 1944 р. Однак Бенеш та його оточення, які орієнтувались на англо-американські правлячі кола, не хотіли навіть і слухати про задоволення справедливих вимог трудящих українців Закарпаття. Потрібні були наполегливі і тривалі зусилля з боку Радянського уряду і керівництва Комуністичної партії Чехословаччини, щоб проблема Закарпатської України дістала остаточне розв'язання згідно з волею її населення.

Говорячи про останній розділ, доводиться пошкодувати, що автор не показав ставлення рядових чехів і словаків до питання про Закарпатську Україну, які, на відміну від емігрантського уряду, вітали її возз'єднання з Союзом РСР. Варто було б також назвати цей розділ дещо точніше і ясніше.

Крім згаданих вище вад книжки, слід згадати ще одну. Чомусь вийшло так, що понад одну третину обсягу праці присвячено питанню, яке не має безпосереднього відношення до її теми. Йдеться про національно-визвольний рух у Чехословаччині. Зрозуміло, не можна говорити про співдружність радянського і чехословацького народів у боротьбі проти фашизму, не показавши цієї боротьби трудящих Чехословаччини. Проте робити це потрібно так, щоб зберігались відповідні пропорції, щоб основна тема книжки не відсувалась на другий план, як це, на жаль, подекуди в окремих випадках трапилося.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО.

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ ХАРКІВЩИНИ
ЗА ПОБУДОВУ ФУНДАМЕНТУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІКИ

Вивчення досвіду боротьби трудящих СРСР за побудову фундаменту соціалістичної економіки має важливе наукове і політичне значення. Публікація документів і матеріалів по великих промислових центрах дає можливість глибше зрозуміти і вивчити процес побудови фундаменту соціалістичної економіки в цілому по країні. Випуск такого збірника Харківським книжковим видавництвом заслуговує всілякого схвалення¹.

У збірнику вміщено 454 документи. Багато з них виявлені упорядниками у фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції, Державного архіву Харківської області та Партійного архіву Харківського обкому КП України і публікуються вперше. Крім архівних документів, упорядники використали матеріали центральної і місцевої преси, а також районних і заводських багатотиражних газет.

Збірник супроводжується вступною статтею, науковим апаратом — примітками, покажчиками, які набагато полегшують користування книгою.

Матеріал у збірнику розміщено по трьох тематичних розділах: 1) участь трудящих Харківщини в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни; 2) колективізація сільського господарства і ліквідація куркульства як класу; 3) піднесення матеріального добробуту трудящих і розвитку соціалістичної культури.

В усіх розділах збірника підібрані документи, які показують керівну роль Комуністичної партії в боротьбі за побудову фундаменту соціалістичної економіки. Серед цих документів значний інтерес являють резолюції партійних конференцій, зборів партійного активу з питань господарського будівництва, партійно-масової роботи тощо. На жаль, ролі заводських і колгоспних партійних організацій приділено менше уваги. Досить глибоко висвітлено в збірнику діяльність окружних, міських і районних виконавчих комітетів.

Багато документів першого розділу показують величезні зміни, що сталися в промисловості Харківщини у 1926—1932 рр. Тут, як і по всій країні, будувались фаб-

рики і заводи, реконструювались старі підприємства. Долаючи великі труднощі, робітники Харківщини освоювали випуск нових видів продукції і вдосконалювали старі її види, що було необхідно для індустріалізації країни. Тим самим вони вносили свій вклад у справу боротьби за зміцнення економіки країни. Вдало підібрані документи, які висвітлюють творчу і виробничу активність робітників.

Заслужують на особливу увагу документи про розвиток соціалістичного змагання в роки першої п'ятирічки, коли воно набрало масового характеру, народилися нові його форми: наскрізні бригади, планово-оперативні групи, громадський буксир, зустрічні та змінно-зустрічні плани, господарюючі бригади тощо.

Однак деякі питання, що стосуються розгортання соціалістичного змагання, в збірнику не висвітлені. Відсутні, наприклад, матеріали про обговорення звернення XVI партконференції. Не повно представлені також документи про змагання між окремими підприємствами. У фондах ВУРПСУ і Всеукраїнського комітету профспілки робітників-металістів такі матеріали є.

В ході боротьби за соціалістичну індустріалізацію ще більш зміцніли братерські взаємодопомога і творче співробітництво народів нашої Батьківщини. З документів видно, як вся країна допомагала будувати Харківський тракторний завод. У свою чергу, робітники ХЕМЗ'у виготовляли потужні турбогенератори для новобудов нашої країни — Дзорогесу (Вірменія), Гізельдону (Північний Кавказ) та ін.

Значний інтерес становлять документи, в яких йдеться про дострокове використання багатьма підприємствами Харківщини першого п'ятирічного плану. Проте картина боротьби за здійснення першого п'ятирічного плану стала б повнішою, коли б у збірник були включені документи про розробку, обговорення і прийняття п'ятирічного плану по Харківському округу і окремих підприємствах. А такі матеріали можна знайти у фондах окрдержплану Державного архіву Харківської області.

У другому розділі збірника, присвяченому колективізації селянських господарств і ліквідації куркульства як класу, найбільшу увагу приділено питанням, зв'язаним з успіхами колгоспного будівництва. Читач знайде тут цікавий матеріал про різні форми колективних об'єднань, організацію роботи в них, їх господарські і культурні досягнення, про допомогу з боку радгоспів і колгоспів навколишньому селянству. Значна частина документів розповідає про боротьбу трудящего селянства проти кур-

¹ «Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки (1926—1932 рр.)», Збірник документів і матеріалів», Центральный державный архив Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР, Державний архів Харківської області, Партійний архів Харківського обкому КП України. Упорядники: М. П. Авдушєва, В. О. Вострікова, Л. В. Гусєва, І. В. Дьомкін, Н. К. Калюжна, А. Ф. Сергєєва.

культува. Широко представлені документи, що висвітлюють роль комітетів незаможних селян у колгоспному русі, їх активну участь у ліквідації куркульства.

Ряд документів розповідає про створення МТС, які були в той час найважливішою підмогою технічного переозброєння сільського господарства. Кілька документів другого розділу збірника характеризують ту величезну допомогу, яку подавали трудящому селянству робітники Харкова. Проте упорядники збірника незаслужено мало уваги приділили діяльності двадцятип'ятитисячників, їхній участі у здійсненні колективізації. А матеріали з цього питання можна знайти у профспілкових фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції, а також у багатотиражній заводській пресі, зокрема в газетах «Генератор», «Харківський паровозник», «Молотарка» та ін.

Прикро, що в збірнику відсутні документи про діяльність робітників по зміцненню сільських Рад, які відіграли велику роль у проведенні колективізації, в боротьбі за ліквідацію куркульства як класу. Недоліком даного розділу є також відсутність матеріалів про роботу спілки сільгоспробітників, яка об'єднувала проле-

тарів і напівпролетарів села і відіграла особливу роль у масовому залученні батраків у колгоспи.

Багато документів, включених до третього розділу, показують, що успіхи соціалізму в усіх галузях народного господарства забезпечили докорінне поліпшення матеріального становища трудящих, яке супроводжувалося підвищенням їх культурного рівня. Зокрема, значне місце в збірнику відведено документам, які показують досягнення в галузі народної освіти.

Однак і цей розділ не позбавлений недоліків. Надто мало в ньому документів про зростання політичної активності трудящих міста і села, про поповнення рядів партії за рахунок робітників і батрацько-бідняцького селянства. Слабо представлені документи про робітничу пресу.

В цілому ж збірник є певним вкладом в історичну науку і буде корисним для всіх тих, хто цікавиться проблемами соціалістичного будівництва в нашій країні. Варто лише побажати, щоб це хороше починання було продовжене в інших областях України.

В. Г. ЛИСЕНКО, Б. М. БАРАК.

БРАТСЬКІ ШКОЛИ НА УКРАЇНІ І В БІЛОРУСІЇ

Дослідження Є. М. Мединського² присвячене одному з важливих питань в історії нашої вітчизняної освіти — діяльності українських і білоруських братств та створених ними шкіл в XVI—XVII ст., їх ролі в розвитку вітчизняної культури і освіти та боротьбі проти окуляції і полонізації українського та білоруського народів польською шляхтою.

В ряді праць дореволюційних авторів братські школи ідеалізуються, суперечливі тенденції братської педагогіки — не з'ясовуються. В радянський час з'явилися праці, в яких братства та їхні школи висвітлюються з марксистсько-ленінських позицій. Автор рецензованої книги змальовує братства як організації боротьби проти полонізації і окуляції, як оплот єднання російського, українського та білоруського народів. У книзі Є. М. Мединського спростовується думка, будімо братські школи були створені на зразок єзуїтських шкіл, і доводиться, що вони виникли на протигу цим школам.

Порівнюючи українські та білоруські братські школи з єзуїтськими школами, автор звертає увагу на величезний контраст між ними. У братських школах набагато менше було формалізму, схоластики, більше — гуманізму, поваги до особи дитини, ніж у тих школах, які засновували єзуїти.

В єзуїтських школах викладання прова-

дилось латинською мовою, а в братських школах вивчалась рідна (українська чи білоруська) мова, викладання інших предметів (риторики, діалектики) відбувалося слов'янською і рідною мовами. Єзуїтські школи переважно були закритими навчальними закладами (інтернатами) і обслуговували вони головним чином дітей пануючих класів. Братські школи, навпаки, відрізнялися демократичним характером, вони являли собою відкриті навчальні заклади, доступні для широких мас.

Керівники єзуїтських шкіл намагались підірвати в своїх вихованцях патріотичні національні почуття, вважаючи спільною для всього людства батьківщиною панський Рим з його традиціями; в братських же школах молоде покоління виховувалося в дусі національних традицій, поваги і любові до великого російського народу.

Наслідком такої постановки виховної роботи була активна участь вихованців братських шкіл у народно-визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетської агресії.

Відзначаючи самобутній характер братської педагогіки, підкреслюючи, що братські просвітителі знаходили свої оригінальні рішення в області організації навчальної і виховної роботи, проф. Мединський водночас справедливо зазначає, що «в практиці братських шкіл було критичне використання позитивного досвіду шкіл Заходу і Сходу», але використовувалося лише те, що «допомагало боротьбі братств за прогрес свого народу» (стор. 99).

² Є. М. Мединський, Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII століттях, К., 1958, 210 с.

В рецензованій книжці з'ясовується провідна роль львівської братської школи для інших братських шкіл України і Білорусії, доводиться (шляхом співставлення праць Я. А. Коменського та уставів братських шкіл) вірність висунутого в 1944 р. припущення автора про вплив досвіду братських шкіл на формування педагогічної системи Я. А. Каменського. Це положення Є. М. Мединського тепер вважається загальноприйнятим.

По-новому висвітлюється в книзі історія Київської академії. Автор доводить помилковість поширеної думки, що засновником академії був архимандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила, і на основі численних фактів доводить, що ініціатором створення академії було київське братство.

В праці проф. Мединського розкрито роль братських шкіл у підвищенні освіченості українського і білоруського народів, у боротьбі цих народів за возз'єднання України з Росією. В книжці наводяться численні факти, які свідчать про зв'язки і взаємодію трьох братніх культур — російської, української та білоруської — про постійну допомогу, матеріальну і духовну, яку подавав братствам російський народ.

Своїм дослідженням проф. Мединський вніс цінний вклад у вивчення історії вітчизняної педагогіки. Проте його праця не позбавлена недоліків. Ряд питань, пов'язаних з діяльністю братств і організованих ними шкіл, не знайшли в ній достатнього висвітлення і потребують дальшої розроб-

ки. Зокрема автор обминає питання про класову суть братств, класові протиріччя в самих братствах та про вплив цих протиріч на діяльність братських шкіл.

Потребує уточнення твердження автора про те, що «всі братства створювались за зразком Львівського» (стор. 20). Автору слід було вказати на різницю, яка існувала між братствами, що мали право ставропігії, і тими братствами, що не мали його.

В книжці Є. М. Мединського детально аналізується устав Львівської братської школи, але не з'ясовується, звідки брали матеріал львівські братчики і перший ректор Львівської школи — грек Арсеній, створюючи устав своєї школи; не береться до уваги вплив досвіду Острозької братської школи.

Незважаючи на зазначені недоліки, монографія проф. Мединського становить собою корисне дослідження, в якому вперше з марксистсько-ленінських позицій всебічно аналізуються різні прояви культурного життя на Україні і в Білорусії в XVI—XVII ст., розкривається зв'язок просвітительської діяльності братств з національно-визвольною боротьбою народних мас.

В книжці вміщено цінний фактичний матеріал, який має не лише історико-педагогічне, а й загальноісторичне значення. Вона буде корисною для працівників народної освіти та дослідників історії культури і суспільної історії.

В. А. ШОКОТКО.

ПРО ТИХ, ХТО БОРОВСЯ ЗА ВІЛЬНУ НІМЕЧЧИНУ

Боротьба прогресивної частини німецького народу проти фашизму в роки другої світової війни є предметом неослабної уваги істориків Німецької Демократичної Республіки³. Зокрема, значне місце приділяється Національному комітету «Вільна Німеччина» (НКВН), створеному в СРСР літом 1943 р. з ініціативи ЦК Комуністичної партії Німеччини⁴.

³ «Zur Geschichte der Kommunistischen Partei Deutschlands», Berlin, 1955; «Zur Geschichte der deutschen antifaschistischen Widerstandsbewegung. 1933—1945», Berlin, 1957; O. Winzer, Zwölf Jahre Kampf gegen Faschismus und Krieg, Berlin, 1955; (O. Винцер, Дванадцять лет борьбы против фашизма и войны, М., 1956); «Erkämpft das Menschenrecht», Berlin, 1958; W. Schmidt, Damit Deutschland lebe, Berlin, 1959; F. Knittel, Die KPD die führende und organisierte Kraft des antifaschistischen Widerstandskampfes in Deutschland, «Der Zweite Weltkrieg, 1933—1945», Berlin, 1959 та ін.

⁴ E. Weinert, Das Nationalkomitee «Freies Deutschland» 1943—1945, Bericht über seine Tätigkeit und Auswirkung, Berlin,

Дальшому вивченню цього питання сприяє збірник матеріалів і документів «Вони боролись за Німеччину»⁵, який є першою спробою дати всебічне висвітлення діяльності НКВН в рамках 1-го Українського фронту Радянської Армії.

Збірник складається з двох частин. В першій вміщено доповіді і спогади, які були прочитані колишніми учасниками руху НКВН на конференції, що відбулася в Берліні 27 лютого — 1 березня 1959 р. Читач знайде серед них доповідь Луйтпольда Штейдле і спогади Берта фон Кюгельгана, Германа Лєверенца, Ганса Госсена, Герберта Штрезова, Георга Шнауберга та ін. про патріотичну діяльність німецьких антифашистів, про їх велику роботу серед солдатів і офіцерів гітлерівського вермахту.

1957; «Die Front war überall», Berlin, 1958; O. Korles, Zur Geschichte des Nationalkomitees «Freies Deutschland», «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1958, H. 6.

⁵ «Sie kämpfen für Deutschland, Zur Geschichte des Kampfes der Bewegung «Freies Deutschland» bei der 1. Ukrainischen Front der Sowjetarmee», Berlin, 1959, 661 стор.

Значний інтерес становлять доповіді колишніх уповноважених НКВН на 1-му Українському фронті Ервіна Енгельбрехта, Бернарда Дома й Людвіга Арнольда, що містять цінні матеріали про методи фронтової роботи НКВН, роботу фронтової школи для німецьких антифашистів та про збройну боротьбу слухачів цієї школи проти есесівців у Бреслау (Вроцлав) 5—6 травня 1945 р.

Всі фронтові працівники НКВН з вдячністю згадують велику допомогу Д. З. Мануїльського, командуючого фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна і офіцерів політвідділу 1-го Українського фронту.

Головну частину збірника становлять документи і матеріали, що висвітлюють боротьбу німецьких антифашистів у рамках 1-го Українського фронту. Листівки, тексти радіопередач, звіти фронтових уповноважених та інші матеріали, наведені в збірнику, показують, що пропаганда і агітація фронтових працівників НКВН завжди була пов'язана з обставинами на відповідній ланці фронту, з подіями на інших фронтах, а також із змінами у міжнародній обстановці.

Позитивної оцінки заслуговує метод відбору і подачі матеріалів. Складачі зробили правильно, поклавши в основу публікації тематичний підбір документів і хронологічний принцип розташування їх внутрі розділів. Значна частина документів друкується вперше або перевидається як бібліографічна рідкість.

Документи збірника показують, що уже в перші місяці після утворення НКВН на радянсько-німецький фронт були послані бригади німецьких антифашистів, які розгорнули активну пропагандистську роботу. Так, у серпні 1943 р. на 1-й Воронізький фронт, перейменованій у жовтні 1943 р. на 1-й Український фронт, було послано бригаду, до якої ввійшли Георг Вольф, Ганс Госсен, Анна Шрих, Еммі Вольф і Йозеф Еш. У вересні 1943 р. до них приєдналися Віллі Бредель, Бернт фон Кюгельген, Георг Шнауберг, Руді Шольц та ін. Ці бригади в своїй діяльності керувались «Організаційними і політичними завданнями бригад», написаними Вальтером Ульбріхтом, який був керівником оперативного відділу НКВН (стор. 185—187).

Ряд документів і матеріалів свідчать про величезну роботу, проведenu членами НКВН серед німецько-фашистських солдатів і офіцерів у Києві і під час Корсунь-Шевченківської битви. Розгром німецько-фашистських військ у Корсунь-Шевченківському котлі був прологом до широкого беззастовного наступу 1-го Українського фронту. Матеріали збірника, що стосуються цього періоду, висвітлюють роботу

НКВН серед частин вермахту в районі Дунаївці — Кам'янець-Подільський і серед німецьких солдатів та офіцерів оточеного радянськими військами гарнізону Тернополя. Завдяки патріотичній роботі уповноважених НКВН при 60 армії 1-го Українського фронту багато військовослужбовців гітлерівського вермахту перейшли на бік Радянської Армії. Тільки з 25 по 29 березня лінію фронту перейшли 728 солдатів (стор. 347).

Чимало документів присвячено участі уповноважених НКВН в операціях 1-го Українського фронту на Віслі і Одері. В окремий розділ виділено документи про роботу німецьких антифашистів при окремих арміях 1-го Українського фронту. До них відносяться, в першу чергу, звіти колишніх уповноважених НКВН при 13-ій, 38-ій, 60-ій, 18-ій, 40-ій, 1-ій гвардійській, 3-ій і 4-ій танкових арміях. Документи збірника показують також, що фронтові працівники НКВН подали велику моральну підтримку словацьким партизанам в їх боротьбі проти німецько-фашистських військ (стор. 580—581).

Цікавими є матеріали про діяльність німецьких борців руху опору за лінією фронту. Діяльність фронтових уповноважених не обмежувалась безпосередньою роботою на фронті. Через радіостанцію «Вільна Німеччина» вони звертались до німецьких тилів і німецького населення. Вміщені в збірнику програми виступів фронтових співробітників при 1-му Українському фронті мають тим більше значення, що в їх роботі безпосередню участь брали Вільгельм Пік, Вальтер Ульбріхт, Еріх Вайнерт, Ганс Малє, Карл Марон, Антон Аккерман, Фріц Ерпенбек.

Рецензований збірник, на жаль, не позбавлений окремих недоліків. Найбільш істотними з них є відсутність документів, що висвітлюють результати пропагандистської роботи НКВН. А такі документи в архівах є. Заключна стаття Олафа Грелера «Діяльність Національного комітету «Вільна Німеччина» в рамках 1-го Українського фронту в дзеркалі фашистської контрпропаганди» недостатньо, на наш погляд, відображає це питання. Немає в книжці і вступної статті, іменного та предметного покажчиків.

В цілому видання книги «Вони боролись за Німеччину» — важливий вклад у наукову розробку історії НКВН. Дослідники одержали великий фактичний матеріал, що дозволяє з достатньою повнотою висвітлити діяльність німецьких антифашистів на радянсько-німецькому фронті.

Г. П. КОРОТАЄВСЬКИЙ

ЛИСТИ, ПРОПОЗИЦІЇ, ЗАУВАЖЕННЯ

ПАН ОГЛОБЛІН В РОЛІ ФАЛЬСИФІКАТОРА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Як відомо, дореволюційні українські буржуазно-націоналістичні історики, особливо М. Грушевський та його «школа», чимало попрацювали над тим, щоб обґрунтувати зрадницьку програму української буржуазії, розраховану на відрив українського народу від російського. З цією метою буржуазні націоналісти всіляко культивували реакційні, антинародні «теорії» «безкласовості» української нації та «єдиного демократичного потоку» в її історичному та культурному розвитку.

Продовжуючи ці сумнівні слави традиції, українське буржуазно-націоналістичне охвістя за кордоном і пини займається злісною фальсифікацією історичного минулого і сучасного України, а також історії історичної науки на Україні, свідомо замовчуючи безупинну боротьбу прогресивних і демократичних течій в українській історіографії проти реакційних течій.

«Праці» українських буржуазних націоналістів, які час від часу видаються за рубежем, сповнені брехливими антирадянськими вигадками, вони не мають нічого спільного з справжньою наукою і є, по суті, лише наклепницькими пасквілями на історичні традиції і культурну спадщину українського народу. Такі «праці» пишуться і поширюються, насамперед, в угоду американським і західноєвропейським імперіалістам.

Щодо цього дуже характерним є нарис української історіографії за період 1917—1957 рр., написаний зрадником Радянської Батьківщини Оглобліним¹. Його «праця» вийшла в світ англійською мовою в США на кошти імперіалістичної антирадянської організації «Східноєвропейський фонд».

Свій нарис Оглоблін у першу чергу використав для самореклами. Що ж, це, здається, цілком у дусі хваленого «американського способу життя».

Вислужуючись перед своїми господарями з табору міжнародної реакції і втрапивши будь-яке почуття сорому (про еле-

ментарну скромність уже не доводиться говорити), пан Оглоблін широко вдається до вигадок про «радянську цензуру», яка, мовляв, перешкоджала виходу в світ його праць. Тут же Оглоблін наводить список своїх неопублікованих «творинь», сподіваючись тим самим посилити до них увагу своїх імперіалістичних господарів. Саме на це й розраховані його злісно брехливі наклепи. Розрахунок простий: а може й клянуть імперіалістичні кола на цю рекламу і допоможуть у виданні «наукових» антирадянських, антимарксистських «опусів». Дивись — і заробить білоемігрантський професор ще гріш на прохарчування.

Пан Оглоблін проливає «крокодильчі сльози» з приводу того, що українська історична наука нібито перестала існувати на початку 30-х років (стор. 427), а мнішня українська історіографія в УРСР не є «справжньою наукою», бо втратила «свій український характер і традиції» (стор. 366).

Що ж, якщо Оглоблін має на увазі «традиції» української буржуазно-націоналістичної історіографії, яка завжди була ворожою українському народові, то українська радянська історіографія, що вірно служить своєму народу, не має нічого спільного з буржуазними націоналістами і рішуче відмежовується від їх фальшивих псевдонаукових писань. Українська радянська історична наука вийшла за межі національної замкнутості й обмеженості і широко розробляє питання всесвітньої історії, історії різних країн і народів.

Зовсім не зменшилась увага українських радянських істориків до наукового дослідження питань історії України. Незаперечним свідченням цього може бути продукція радянських учених з питань історії України, що вийшла в світ, зокрема, за останні п'ять років. Тільки за цей період було опубліковано значну кількість солідних наукових монографій з історії України періоду феодалізму і капіталізму, не кажучи вже про численні науково-популярні праці.

Радянські історики досліджували і продовжують досліджувати найрізноманітніші проблеми. Зокрема, історії народно-визвольної боротьби українського народу 1648—1654 рр. присвячена велика праця академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича «Богдан

¹ Ukrainian Historiography (1917—1956) by Olexander Ohloblyn, New York, 1957, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.», vol. V—VI, 1957, Special issue, стор. 307—435.

Хмельницький» (К., 1954, 535 с.). В монографії О. К. Касименка «Російсько-українські взаємовідносини 1648—1651 рр.» (К., 1955, 428 с.) та ще в цілому ряді досліджень і науково-популярних праць всупереч брехливим буржуазно-націоналістичним концепціям щодо цього періоду, вперше в українській історіографії відтворено справжню картину братніх взаємовідносин України з Росією під час боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення з-під гніту шляхетської Польщі в середині XVII ст.

Проблеми класової боротьби трудящих мас України, які ігнорувалися буржуазною наукою, стоять у центрі дослідницької уваги радянських істориків. Велику монографію про народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. видала нещодавно (К., 1960, 364 с.) К. І. Стецюк. Синтетичний нарис боротьби селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту з 80-х років XVIII ст. до 1861 р. (К., 1958, 168 с.) дав І. О. Гуржій, а М. Н. Лещенко докладно висвітлив селянські рухи пізнішого часу в трьох своїх працях «Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX ст.)» (К., 1959, 524 с.); «Селянський рух на Україні в роки першої російської революції» (К., 1956, 185 с.); «Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр.» (К., 1955, 228 с.).

Уважно вивчаються радянськими дослідниками проблеми історії робітничого класу на Україні: І. О. Гуржій створив працю «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)» (К., 1958, 178 с.), Ф. Є. Лось — «Формування робочого класу на Україні в епоху революційної боротьби в кінці XIX і в началі XX в.» (К., 1955, 332 с.). Як відомо, ці проблеми ігнорувалися українською буржуазно-націоналістичною історіографією.

Революційна боротьба українського народу проти царського самодержавства, капіталістичного і поміщицького гніту в період імперіалізму знайшла відображення в книгах Ф. Є. Лося «Революція 1905—1907 рр. на Україні» (К., 1955, 402 с.), С. О. Китарєва — «Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні» (К., 1959, 375 с.), П. А. Лаврова — «Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг.» (К., 1957, 123 с.), І. І. Компанієць — «Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки)» (К., 1960, 372 с.).

Важливими історико-економічними дослідженнями є праці І. О. Гуржія «Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (К., 1954, 451 с.) і О. О. Нестеренка «Розвиток промисловості на Україні», ч. І. «Ремесло і мануфактура» (К., 1959, 495 с.).

За останні роки українська радянська історіографія збагатилася капітальними працями В. О. Голобуцького з історії запорозького (К., 1957, 462 с.) і чорноморського (К., 1956, 415 с.) козацтва. Період так званої «гетьманщини» на Україні, який був одним з особливо улюблених об'єктів буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії, вперше дістав справді наукове висвітлення в «Нарисах суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.» (К., 1959, 532 с.), автором яких є В. А. Дядиченко. Віковичній боротьбі українського народу проти Ватикану присвячено працю Л. Кизи і М. Коваленка (К., 1959, 290 с.).

Спиняючись на досягненнях істориків Радянської України за останні роки, не можна не згадати серйозного опрацювання історіографічних і джерелознавчих проблем. У світ вийшли книги М. І. Марченка «Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст.» (К., 1959, 258 с.) і «Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка» (К., 1957, 192 с.), Л. К. Полухіна — «Формування історичних поглядів М. І. Костомарова» (К., 1959, 124 с.), В. І. Стрельськова — «Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму» (К., 1958, 479 с.), науковий збірник колективу авторів — «І. Я. Франко як історик» (К., 1956, 160 с.). Нарис про розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади написав Ф. Є. Лось (див. науковий збірник «Розвиток науки в Українській РСР за 40 років», К., 1957).

Українські радянські історики створили фундаментальні синтетичні праці з історії Києва, Львова, Одеси, з історії Київського і Харківського університетів.

А скільки за останні роки було опубліковано збірників документів з різних проблем і періодів історії України! Якщо ж говорити про розробку питань історії України радянського періоду, то список монографічних досліджень довелось б набагато продовжити. Згадаймо хоч би те, що в 1957 р. вийшов другий том великої колективної праці «Історія Української РСР», який дав справді наукове висвітлення історії України за період 1917—1957 рр.

Цінні дослідження радянських істориків вміщені на сторінках численних «Наукових записок» університетів і педагогічних інститутів УРСР, а також «Українського історичного журналу», який регулярно виходить з 1957 р.

Ці незалежні факти розвінчують злісні наклепи Оглобліна про занепад історичної науки в УРСР після другої світової війни. Українська радянська історіографія за останні роки досягла небувалого розквіту. Але цього не хочуть бачити пани оглобліни!

Чого ж варта після всього цього широкомовно оповіщена претензія Оглобліна на об'єктивність його викладу?! Стає зрозумілим, чому Оглоблін, спиняючись на щойнімізерніших за змістом і обсягом «студій-

ках» буржуазно-націоналістичних істориків, замовкає, коли справа торкається історичної науки в УРСР періоду 40—50-х років. Ось для чого потрібна була Оглобліну вигадка про занепад історичної науки! Але просто відмахнутися від української радянської історіографії шляхом оголошення її «ненауковою» пану Оглобліну не вдасться. Його заяви тільки зайвий раз викривають його як підлого фальсифікатора історії.

І вже зовсім сміховинним виглядає нахабне твердження Оглобліна про те, що, мовляв, писання зарубіжних українських буржуазно-націоналістичних недобитків представляють «повністю вільну в політичному, академічному та ідейно-методологічному сенсах» історичну науку. Цілковитим і дуже переконливим спростуванням цієї чергової вигадки (а скільки їх було в буржуазній історіографії протягом усього її існування!) про «незалежність», «вільність»

так званої «української історіографії за кордоном» може служити історіографічний нарис самого Оглобліна.

Не будь цей нарис сповнений антирадянських вилазок, його видання не фінансувалося б так званою «Дослідницькою програмою по СРСР» або «Східноєвропейським фондом». Ці шпигунські антирадянські організації в США сором'язливо згадуються на першій сторінці «праці» Оглобліна як такі, що фінансово забезпечили видання його псевдонаукової писанини. Ось де зарита собака. Ось якому «грошовому мішку» служить нині пан Оглоблін — колишній активний прислужник гітлерівців, холуйській кар'єрі якого як бургомистра окупованого фашистами Києва перешкодило визволення міста у 1943 р. Радянською Армією.

В. Г. САРБЕИ

ПОМИЛКУ СЛІД ВИПРАВИТИ

Я прочитав книгу П. Голуба «Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г.— февраль 1918 г.)». Книга, безперечно, потрібна і корисна не тільки для осіб, що вивчають історію революційного руху, а й для масового читача. Вона правильно висвітлює участь солдатських мас Південно-Західного фронту у підготовці й проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Однак мені хотілось би зробити зауваження щодо неправильного висвітлення автором однієї події. П. Голуб на стор. 180 твердить, що в жовтні 1917 р. Радянську владу в Кам'янці-Подільському було встановлено силами революційно настроєного гарнізону, в якому особливо активну роль відігравали солдати 12-го армійського корпусу VIII армії.

В дійсності ж те, що автор приписує солдатам 12-го корпусу, зробили солдати 3-го Кавказького армійського корпусу в період між 28 жовтня і 1 листопада 1917 р. Що стосується 12-го армійського корпусу,

штаб якого стояв в с. Жерді, за 22 км. від м. Кам'янця-Подільського, то він ніякої участі у встановленні Радянської влади в місті не брав. Лише 15 грудня 1917 р. солдати цього корпусу встановили Радянську владу в с. Жерді.

В зв'язку із зазначеною помилкою автор допускає й іншу неточність. На стор. 209 він пише, що більшовик підполковник Крапив'янський був обраний у грудні 1917 р. на корпусному з'їзді у Кам'янці-Подільському командиром 12-го армійського корпусу. В дійсності ж його було обрано командиром цього корпусу в с. Жерді.

Цим листом я, як учасник подій тих часів у Кам'янці-Подільському, бажаю відтворити історичну правду, віддати належне більшовикам-солдатам 3-го Кавказького корпусу, які одними з перших на Південно-Західному фронті стали під прапор Великої Жовтня й установили владу Рад у Кам'янці-Подільському.

П. М. ЛОЛАДЗЕ

НАУКОВА ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

З'ЇЗД РАДЯНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ

З 5 по 10 травня у Києві одночасно відбулася об'єднана сесія Відділу історичних наук АН СРСР та Відділу суспільних наук АН УРСР, пленум Інституту археології АН СРСР та X конференція Інституту археології АН УРСР, присвячені наслідкам археологічних досліджень в Радянському Союзі.

За широтою представництва київська сесія 1960 р. була найзначнішим з'їздом радянських археологів за післявоєнний час. Характерною рисою цього з'їзду у порівнянні з сесіями і конференціями минулих років була відносно більша питома вага проблемних доповідей, присвячених корінним питанням археологічної науки.

Після пленарних засідань протягом двох днів працювали шість секцій, присвячених: а) палеоліту і неоліту, б) енеоліту і бронзи, в) добі раннього заліза, г) античній археології, д) слов'янській археології, е) ранньосередньовічній археології неслов'янських народів СРСР. На засіданнях секцій було заслухано понад сто доповідей і повідомлень. Більшість з них мали на меті повідомити учасників сесії про нові археологічні відкриття, проте чимало було й таких, які порушували ті чи інші важливі проблеми стародавньої історії нашої країни і намагалися знайти шлях до їх розв'язання.

Однією з найважливіших проблем, що стоять перед археологічною наукою, є проблема палеоліту і безпосередньо зв'язане з нею питання про початкове заселення території СРСР первісною людиною. Цьому питанню була присвячена доповідь С. М. Бібікова «Про південні шляхи заселення Східної Європи в епоху раннього палеоліту».

Доповідач на підставі нових палеолітичних знахідок, здобутих в результаті останніх досліджень радянських археологів у різних районах Східної Європи (Північний Кавказ, Крим, Україна, Поволжя, Урал і т. д.), зробив цікаву спробу простежити шлях первісного розселення нижньопалеолітичної людини з півдня, через Кавказ на північний захід, в межі сучасної України, та на північний схід, в область Поволжя і далі аж до Уралу. Свою думку С. М. Бібіков обґрунтував не лише археологічними фактами, а й даними природ-

ничих наук (геологія, палеозоологія, палеоботаніка та ін.).

На цій же сесії були представлені нові матеріали, які внесли дуже істотне доповнення у запропоновану С. М. Бібіковим схему, підтвердивши її основний зміст. Маємо на увазі надзвичайно важливу доповідь О. В. Місяця (Житомир), присвячену першим знахідкам ашельського часу на Житомирщині, які мають яскраво виражений кавказький характер. Представлені в цій доповіді матеріали наочно доводять, що й область сучасного Полісся була заселена вже в нижньопалеолітичну добу.

Важливим завданням вивчення палеолітичної епохи є спроби виділення регіональних культур у добу пізнього палеоліту і мезоліту. В цьому напрямі останнім часом наполегливо працює творча думка радянських археологів. На сесії було прочитано кілька цікавих доповідей, що певною мірою стосуються цієї проблеми.

Академік АН УРСР П. П. Єфіменко (Київ) присвятив свою доповідь спробі виділення пізньопалеолітичної культури степової України. М. М. Герасимов (Москва), базуючись на матеріалах відомої Мальтійської стоянки, ставить питання про особливий характер палеоліту Східного Сибіру, виразно відмінний від європейського. Інтересну доповідь, присвячену палеоліту Кавказу, зробив А. Н. Каландзе (Тбілісі). Пам'ятки так званої свідерської культури Білорусії (мезоліт) були темою доповіді В. Д. Будька (Мінськ), який спробував хронологічно визначити пам'ятки цього типу.

Неолітична епоха до останнього часу вважалася у відношенні до території України майже недослідженою; ще недавно деякі археологи взагалі висловлювали сумніви щодо наявності неоліту на території нашої республіки. Тим приємніше відзначити, що внаслідок упертої праці українських радянських археологів неоліт став не лише відомий, а й може вважатися дослідженим порівняно непогано. Це, зокрема, досить упевнено прозвучало на цьогорічній сесії в доповідях Д. Я. Телегіна (Київ), присвяченій Микольському могильнику пізньонеолітичної доби, В. М. Даниленка (Київ), який підніс питання хронології неоліту України у зв'язку з дослідженнями на Південному Бузі.

Ю. Г. Колосова (Київ) про мезоліт і неоліт Криму та ін.

Доба неоліту і енеоліту характеризується виникненням перших етнічних утворень і тим самим — наявністю значної кількості різних археологічних культур, зв'язаних з різними племінними групами. Значну увагу дослідників привертають, зокрема, такі культури, як культура лінійно-стрічкової кераміки (доповідь К. К. Черниш, Москва), культура лійчастих урн (доповідь Ю. М. Захарука, Львів) і особливо — знаменита трипільська культура, яка становить собою найбільш яскраве явище в культурному розвитку Східної Європи.

Взаємозв'язкам цієї культури з іншими культурами пізньонеолітичної і енеолітичної доби (культура типу Боян, культура лінійно-стрічкової кераміки) була присвячена доповідь Т. С. Пассек (Москва), яка викликала великий інтерес учасників сесії. Завдяки розкопкам у селищі Флорешти в Молдавії вдалося з'ясувати, що культура лінійно-стрічкової кераміки, культура Боян і трипільська культура відбивають три етапи у розвитку території Наддністрянщини. Взагалі питанням стратиграфії і хронології доби неоліту і бронзи на сесії приділялася велика увага. Крім уже відзначених доповідей В. М. Даниленка, Т. С. Пассек та Ю. М. Захарука, можна назвати доповіді Т. Г. Мовші (Київ), Г. М. Бурова (Сиктивкар), Б. А. Латиніна (Ленінград) та ін.

Доба бронзи в Східній Європі є, мабуть, найменш ясним і найбільш заплутаним періодом стародавньої історії Східної Європи. Величезна кількість різних культур, неясність, існуюча щодо їх взаємовідносин та гелетичних зв'язків, недостатня розробленість хронології — все це дуже ускладнює реконструкцію історичного процесу в ту епоху на території нашої країни. Тому проблема культур доби бронзи є однією з найактуальніших у радянській археології і в наші дні виступає предметом посиленої праці великого колективу дослідників. Тому і на київській сесії 1960 р. можемо констатувати циркуляцію багатьох нових матеріалів і ідей. При цьому матеріали, представлені на сесії, походять, (що особливо треба підкреслити), з найрізноманітніших районів Східної Європи.

Проявом творчої співдружності археологів і лінгвістів щодо вивчення початкових етапів етногенезу європейських племен була доповідь мовознавця Б. В. Горнунга (Москва) «Питання балтослов'янської і германської мовної єдності», прочитана ним на засіданні секції енеоліту і бронзи. Відомо, що сучасна наука вважає добу енеоліту і бронзи початком етногенічного процесу — утворення сучасних індоевропейських народів.

До цієї доповіді тематично примикає і пленарна доповідь О. І. Тереножкина «Прабатьківщина слов'ян і лужицька культура», присвячена дуже важливому і

дуже складному питанню про перші етапи загальнослов'янського етногенезу. Основну увагу доповідач сконцентрував на критичній концепції, виробленої польською археологічною наукою, згідно з якою праслов'янською культурою була так звана лужицька культура, поширена на території Польщі в кінці бронзового і на початку залізного віку.

Справедливо критикуючи деяких польських археологів за односторонність їх поглядів, переконливо показавши неможливість виведення східних слов'ян лише з лужицьких племен, доповідач, однак, в свою чергу допустив деяку однобічність, висунувши гіпотезу про волинсько-середньодніпровську прабатьківщину усіх слов'ян. Отже, в цьому відношенні критика польської археології здійснювалася з тих же позицій індоевропейської теорії, тоді як насправді проблема ця вимагає принципово іншого підходу, оскільки слов'янські народи склалися на широкому етногенічному підложі, що охоплює собою і лужицькі племена, і племена Воллині, і середньодніпровські племена, і багато інших племінних груп.

На пленарних засіданнях були представлені дві доповіді, присвячені скіфській тематиці. На секційних засіданнях було заслухано близько двадцяти доповідей і повідомлень, присвячених скіфо-сарматській тематиці. Серія повідомлень, представлених на скіфській секції, становить значний інтерес в тому відношенні, що показує археологічні пам'ятки так званих нескіфських племен, які оточували Скіфію за доби раннього заліза.

Антична секція, як і завжди, основну увагу присвятила вивченню головних міських центрів Північного Причорномор'я в античну епоху. Але антична тематика на сесії 1960 р. вийшла за межі Причорномор'я. Так, пленарна доповідь Б. Н. Аракеляна (Єреван) була присвячена підсумкам 10-річної роботи по дослідженню одного з античних центрів Вірменії — Гарні.

В центрі уваги роботи сесії була древньослов'янська тематика, якій присвячена найбільша кількість доповідей. Епоха від рубежу н. е., коли про слов'ян починають говорити і письмові джерела, була предметом уваги більш як двадцяти п'яти доповідей і повідомлень.

Доповідь М. О. Тіханової (Ленінград), присвячена розкопкам поселення в Лепесівці на Хмельниччині, викликала найбільший інтерес в зв'язку з тим, що ця пам'ятка дала надзвичайно цікавий і багатий матеріал. Особливий інтерес являють залишки розкопаної на цьому поселенні культурної споруди, з якою зв'язана знахідка двох сакральних чаш з магічними чи символічними зображеннями. Одній з цих чаш був присвячений спеціальний виступ-співповідь академіка Б. О. Рибакова, який зробив цікаву і переконливу спробу витлумачити ці зображення. На думку дослідника, тут ми маємо найдавніший слов'янський календар.

Основна кількість доповідей та повідомлень з слов'янської тематики була присвячена добі Київської Русі. Тут, перш за все, необхідно відзначити дві пленарні доповіді академіка Б. О. Рибакова. В першій з них під назвою «Київська Русь і проблема феодальної роздрібненості» було розглянуто дуже важливе питання про соціально-економічне і політичне становище Русі в XII—XIII ст. Зараз для всіх дослідників ясно, що існуюче уявлення про розпад Русі на князівства-напівдержави не може задовольнити сучасну науку. Це питання, як відомо, було вперше порушено українськими вченими, які виробили нову концепцію (викладену, наприклад, у «Нарисах стародавньої історії УРСР»), згідно з якою феодальна роздрібненість Київської Русі не означала її ліквідацію. Б. О. Рибаків підійшов до розв'язання цієї проблеми з інших позицій і висунув тезу про повну ліквідацію всякої, навіть відносної єдності в XII—XIII ст., твердячи, що кожне удільне князівство становило собою цілком самостійну і суверенну державу.

У зв'язку з цим слід пошкодувати, що пленарні доповіді не обговорювалися: очевидно, постановка питання, запропонована Б. О. Рибаківим, викликала б дуже цікаву і корисну дискусію, оскільки згадана доповідь містила в собі ряд спірних місць.

В другій своїй доповіді — «Билини, лі-

тописи і археологія» — Б. О. Рибаків, критикуючи погляди деяких учених (Пропіа та ін.), переконливо показав важливість східнослов'янського героїчного епосу як історичного джерела. Адже билини, виникнення яких відноситься до часів Київської Русі, відобразили багато цілком реальних явищ і подій (застави богатирські, славетні бенкети Володимира, боротьбу з печенігами, міжусобну боротьбу поміж руськими князями і феодалами і т. д. і т. п.).

Значна кількість доповідей була присвячена ранньосередньовічним пам'яткам неслов'янських племен і народів, що жили на території сучасного Радянського Союзу. Треба також відзначити дві доповіді з допоміжних історичних дисциплін: доповідь П. О. Карпшківського (Одеса), присвячену кладу античних монет, знайденому на Херсонщині, і Є. А. Давидович (Сталінабад) з питань метрології середньоазійського середньовіччя.

В цілому, як бачимо, київська сесія 1960 р. відзначалася великим багатством і різноманітністю змісту і, безперечно, становить собою помітне явище в історії радянської археології. Приємно відзначити, що українська археологія добре прозвучала на цій сесії і справедливо зайняла одне з перших місць.

М. Б.

СЕМІНАР ІСТОРИКІВ

У червні ц. р. в Києві відбувся дводенний республіканський семінар-нарада голів бюро секцій історії КПРС, історії СРСР та загальної історії обласних відділень Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР.

На семінарі, організованому Товариством, було підведено деякі підсумки роботи історичних секцій по пропаганді питань історії КПРС та розроблених XXI з'їздом КПРС теоретичних положень, зокрема питань дружби народів СРСР, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, а також узагальнено передовий досвід діяльності історичних секцій обласних, міських і районних відділень Товариства по комуністичному вихованню трудящих республіки в світлі завдань, висунутих ЦК КПРС у постанові від 9 січня ц. р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах».

На засіданні секції історії КПРС з доповідями «Про досвід роботи секцій в організації лекційної пропаганди з питань історії і теорії КПРС, зокрема теоретичних питань, розроблених XXI з'їздом КПРС, та про зв'язок пропаганди з життям» виступили голови бюро секцій історії КПРС Одеського обласного відділення С. К. Мельник і Станіславського обласного відділення — А. П. Загоруйко. С. К. Мельник розповів про те, що силами обласної та районних секцій історії КПРС

тільки за перший квартал 1960 р. в області прочитано 5732 лекції, значна частина яких присвячена теоретичним питанням, розробленим XXI з'їздом КПРС. Велика робота в області була проведена в зв'язку із святкуванням 90-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Змістовна лекційна робота проводиться і на Станіславщині, про що говорив А. П. Загоруйко. Протягом 1959 р. і чотирьох місяців 1960 р. в області прочитано 6396 лекцій по матеріалах XXI з'їзду КПРС і XX з'їзду КП України. В зв'язку з ленінськими днями прочитано 1070 лекцій. Тільки за перші чотири місяці ц. р. члени Товариства прочитали для трудящих 1231 лекцію з питань дружби народів СРСР, 904 — з питань радянського патріотизму, з питань пролетарського інтернаціоналізму — 720, по викриттю буржуазного націоналізму — 820 лекцій.

На засіданні секції історії СРСР і загальної історії з доповідями «Про досвід роботи секцій в організації лекційної пропаганди з питань історії СРСР і загальної історії, зокрема питань дружби народів СРСР, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, та про зв'язок пропаганди з життям», виступили голова бюро секцій історії СРСР і загальної історії Дніпропетровського обласного відділення В. Я. Борщевський і Волин-

ського обласного відділення — І. С. Гайдай. Вони поділились досвідом організації лекційної діяльності, розповіли про форми пропаганди, підказали життям, про проведення семінарів лекторів. У першому кварталі 1960 р. члени Товариства — історики прочитали для трудящих Дніпропетровської області 3270 лекцій з різних питань історії СРСР, УРСР і загальної історії, Волинської області — 2161 лекцію.

Питанню методики збору матеріалів, їх обробці, вивченню і використанню їх для усної і друкованої пропаганди присвятив свій виступ старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР П. П. Гудзенко.

Наприкінці засідань секцій виступили доктор історичних наук О. К. Касименко — голова секції історичних наук Республіканського товариства, і професор О. А. Бородін — голова бюро секції історії КПРС Республіканського товариства, які підвели підсумки лекційної пропаганди і організаторської роботи по виконанню постанов ЦК КПРС і ЦК КП України про поліпшення роботи Всесоюзного і Республіканського товариства та постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», а також поставили конкретні чергові завдання, які впливають з цих постанов Комуністичної партії.

Ю. М. ПРОЦЕНКО

НАРАДА ІСТОРИКІВ БІЛОРУСІЇ

В м. Мінську 1—3 червня 1960 р. відбулась республіканська нарада істориків Білоруської РСР з участю істориків Москви, а також України, Литви, Латвії та Естонії.

Нараду було скликано Інститутом історії Академії наук БРСР та Інститутом історії партії ЦК КП Білорусії. В нараді взяло участь близько 400 наукових співробітників, викладачів вузів, працівників архівів та музеїв.

Учасники наради заслухали та обговорили доповіді директора Інституту історії АН БРСР, члена-кореспондента АН БРСР І. С. Кравченка «Про завдання істориків Білорусії у світлі рішень XXI з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС від 9 січня 1960 р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», в. о. директора Інституту історії партії ЦК КП Білорусії, кандидата історичних наук М. М. Мешкова «Про наукову розробку питань історії КП Білорусії» та ряд наукових повідомлень.

За післявоєнні роки історики Білорусії провели значну роботу по розробці проблем історії білоруського народу та історії Комуністичної партії Білорусії, особливо питань Великої Жовтневої соціалістичної революції та Великої Вітчизняної війни. Колективом науковців Інституту історії Академії наук БРСР підготовлено та опубліковано близько 30 монографій, документальних збірників, більше 120 журнальних статей загальним обсягом понад 900 друкованих аркушів. Протягом 1954—1958 рр. підготовлено і видано двотомну «Історію Білоруської РСР», а також «Історію Мінська».

Інститутом історії партії ЦК КП Білорусії підготовлено і видано близько 40 книг, брошур і видруковано понад 80 статей загальним обсягом 400 друкованих аркушів.

Серед праць, виданих білоруськими істориками, виділяються монографії І. І. Саладкова «Більшовики Білорусії в період підготовки і проведення Великої

Жовтневої соціалістичної революції», Н. В. Каменської «Велика Жовтнева соціалістична революція і утворення БРСР», І. С. Кравченка «Робота Компартії Білорусії в тилу ворога», П. П. Ліпіло «КПБ — організатор і керівник партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни» та ін.

Крім цього, видано збірник документів і матеріалів про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, збірник листівок, які розкривають картину партизанської боротьби в Білорусії в роки Великої Вітчизняної війни, спогади учасників партизанської боротьби проти фашистських загарбників, листи трудящих Білорусії великому Леніну. Історики Білорусії розгорнули широким фронтом підготовку до створення 8-томної «Історії БРСР», хроніки Великої Вітчизняної війни.

На нараді було звернуто увагу на дальшу поглиблену розробку проблеми Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, історії робітничого класу та колгоспного селянства, державного і культурного будівництва, а також історії міст, фабрик і заводів. Особливо підкреслювалась необхідність розробки питань комуністичного будівництва в світлі рішень XX і XXI з'їздів партії та постанови ЦК КПРС про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах.

Учасники наради з великою увагою прослухали змістовні доповіді академіка І. І. Мінца «Про розробку проблеми історії Великої Жовтневої соціалістичної революції», вченого секретаря відділу історії радянського періоду Інституту історії АН СРСР Полетаєва «Про розробку проблеми історії соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР», заступника директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС генерала Є. А. Болтіна «Про розробку історії Великої Вітчизняної війни», редактора «Воєнно-історического журналу» генерала І. Г. Павленка «Про вирішальну роль Радянського Союзу

в розгромі гітлерівської Німеччини в другій світовій війні».

З гарячими привітаннями до учасників наради від істориків братніх радянських республік звернувся дійсний член Академії наук Латвійської СРСР К. Я. Странінь, віце-президент Академії наук Ли-

товської РСР Ю. Жюгда, кандидат історичних наук І. І. Слинько — від істориків Української РСР, і заступник директора Інституту історії Академії наук Естонської РСР Пясс.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО
О. С. КУДЛАЙ, І. І. СЛИНЬКО

ПЕРШИЙ РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ ЗЛІТ ЮНИХ ІСТОРИКІВ

24—28 червня 1960 р. у Києві проходив перший республіканський зліт юних істориків, в роботі якого взяло участь близько 400 учнів з усіх областей Радянської України.

Зліт відкрив короткою вступною промовою міністр освіти УРСР І. К. Білодід. З доповіддю на тему «Вивчаймо героїчне минуле і сучасне радянського народу» виступив заступник міністра освіти УРСР А. В. Корнійчук.

На зльоті працювали секції по звиченню життя і діяльності В. І. Леніна (керівник — заступник директора Республіканської дитячої туристсько-екскурсійної станції А. Й. Піщанський), юних істориків-краєзнавців (керівник — інспектор-методист Міністерства освіти УРСР П. Л. Уховська), юних інтернаціоналістів (керівник — старший науковий працівник НДІП УРСР А. В. Санцевич), юних атеїстів (керівник — старший науковий працівник НДІП УРСР Г. І. Піддубський), юних мистецтвознавців (керівник — науковий працівник НДІП УРСР Г. О. Цвікальська), юних умільців по виготовленню саморобних наочних посібників з історії (керівник — науковий працівник НДІП УРСР І. М. Скрипкін). Для учасників зльоту була влаштована виставка праць юних істориків шкіл Української РСР, яка дала можливість продемонструвати усю багатогранність позакласної роботи з історії, наочно показати ініціативу і творчі можливості учнівських колективів, керованих учителями-ентузіастами.

В роботі зльоту взяли участь юні історики найстаріших у республіці гуртків і товариств, керованих О. А. Пелеховою (25 школа м. Києва), Я. І. Красюком (Першотравнева школа Зміївського району на Харківщині), В. Є. Вакурком (5 школа м. Херсона), О. О. Большим (118 школа м. Одеси), Н. С. Ігнатенко (2 школа м. Зінькова, Полтавської області), В. М. Козик (22 школа м. Макіївки, Сталінської області), В. П. Левадиновим (97 школа м. Києва), О. О. Петровським (45 школа м. Києва) та багатьма іншими вчителями. Разом з тим зліт дав можливість виявити нові колекти-

ви, які плідно вирішують питання активізації позакласної роботи з історії.

Зліт був переконливою демонстрацією передового досвіду, сприяв популяризації цікавих і корисних форм та методів роботи серед представників учнівських і педагогічних колективів шкіл республіки.

На зльоті підведено перші підсумки патріотичного руху, що розгорнувся серед учнів шкіл республіки по створенню Ленінських куточків, кімнат і залів, які стають новими осередками виховної роботи. Нерідко тут в урочистій обстановці жовтентам вручають зірочки, піонерам — червоні галстуки, а комсомольцям — комсомольські квитки.

Виступи учасників зльоту свідчать про те, що історичні гуртки і товариства шкіл республіки основну увагу звертають на вивчення героїчних революційних, бойових і трудових традицій радянського народу, досліджують соціалістичні перетворення, які відбулися в нашій країні за роки Радянської влади. Юні краєзнавці пишуть історичні нариси про рідні міста й села, заводи й колгоспи, школи, піонерські і комсомольські організації. З великим інтересом учні багатьох шкіл республіки вивчають діяльність бригад і підприємств комуністичної праці.

Важливим засобом виховання дружби між народами, благородного почуття пролетарського інтернаціоналізму є зміцнення інтернаціональних зв'язків з учнями шкіл країн народної демократії та інших зарубіжних країн. Учасники зльоту обмінялись цікавими досвідом проведення цієї важливої ділянки виховної роботи. Гуртки юних атеїстів не обмежують свою діяльність стінами шкіл, а викривають шкідливість релігійних забобонів на підприємствах, у колгоспах, радгоспах тощо.

Учні кінських шкіл (№№ 25, 45, 131, 33, 21) з успіхом виступали перед учасниками зльоту в ролі екскурсоловів до історичного і образотворчих музеїв м. Києва, що також є свідченням проведення цікавої форми позакласної роботи з історії.

Кращі доповідачі і умільці по виготовленню засобів уявлення були відзначені грамотами Міністерства освіти УРСР і премійовані туристськими путівками до Ленінграда та книжками.

Г. П.

З М І С Т

СТАТТІ

<i>П. М. ХОРОЛЕЦЬ (Одеса)</i> — Піклування Комуністичної партії про підвищення культурно-технічного рівня трудящих західних областей Української РСР (1946—1950 рр.)	3
<i>К. М. ШАМКО (Сімферополь)</i> — Партійне підпілля в Криму в роки Великої Вітчизняної війни	16
<i>М. В. БЕЛЬСЬКА (Дніпропетровськ)</i> — Виникнення і поширення руху новаторів (1933—1935 рр.) у важкій промисловості України	28
<i>О. Б. СЛУЦЬКИЙ</i> — Робітничий клас України на початку реконструктивного періоду	39
<i>І. О. ГУРЖИЙ</i> — Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII — першої половини XIX ст.	51

ПОВІДОМЛЕННЯ

З ІСТОРІЇ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СЕЛЯНСТВА

<i>В. П. ПОПСУЄВ (Дніпропетровськ)</i> — Допомога міста селу в піднесенні сільського господарства в 1953—1960 рр. (на матеріалах Дніпропетровської області)	64
<i>К. Ф. ШАЛІНА (Сімферополь)</i> — Боротьба за перемогу колгоспного ладу в Криму	75
<i>І. С. КРАВЕЦЬ</i> — Розвиток нових форм змички між містом і селом на Україні (1928—1929 рр.)	83
<i>І. Д. БОРИСОВСЬКИЙ (Харків)</i> — Роль промислових робітників України в колективізації сільського господарства (весна 1930 р.)	90
<i>В. А. СЛІПЧЕНКО</i> — Шефство робітничого класу України над селом у 1921—1925 рр.	95
<i>С. М. АНТОНЮК</i> — Союз робітників і селян — важлива передумова соціалістичного перетворення сільського господарства в народній Польщі	105

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

<i>В. О. ПУНСЬКИЙ (Луганськ)</i> — Робота з підручником на уроках історії СРСР у 10 класі	114
<i>В. О. ПОГРІБНЯК (Черкаси)</i> — Використання художньої і публіцистичної літератури при вивченні деяких тем з новітньої історії	118
<i>Ю. Я. СІМЕНТОВ (Чернігів)</i> — Шкільні історичні вечори.	122

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>О. М. АПАНОВИЧ</i> — Значення праці О. Ф. Шафонського «Черниговского паместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст.	126
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>І. Л. БУТИЧ</i> — Всенародна любов	133
<i>Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН, В. В. ГОРАК, В. Я. БОРЩЕВСЬКИЙ (Дніпропетровськ), В. В. СЕМЕНЦОВА (Дніпропетровськ), Т. Д. ТАРАН (Дніпропетровськ)</i> — Підвищувати ідейно-теоретичний рівень збірників наукових праць	135

<i>Є. М. ГАЛУШКО (Львів), А. М. ЧЕРНЕНКО (Львів)</i> — Новий збірник статей з історії Комуністичної партії України	138
<i>П. П. БАЧИНСЬКИЙ, І. І. СЛИНЬКО</i> — Колгоспне будівництво на Україні.	140
<i>П. М. КАЛЕНИЧЕНКО</i> — Бойова співдружність народів-братів	143

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

<i>В. Г. ЛИСЕНКО (Харків), Б. М. БАРАК (Харків)</i> —З історії боротьби трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки	146
<i>В. А. ШОКОТКО (Сталіно)</i> — Братські школи на Україні і в Білорусії	147
<i>Г. П. КОРОТАЄВСЬКИЙ</i> — Про тих, хто боровся за вільну Німеччину	148

ЛИСТИ, ПРОПОЗИЦІЇ, ЗАУВАЖЕННЯ

<i>В. Г. САРБЕЙ</i> — Пан Оглоблін в ролі фальсифікатора української історіографії	150
<i>П. М. ЛОЛАДЗЕ</i> — Помилку слід виправити	152

НАУКОВА ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

<i>М. Б.</i> — З'їзд радянських археологів	153
<i>Ю. М. ПРОЦЕНКО</i> — Семінар істориків	156
<i>І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО, О. С. КУДЛАЙ, І. І. СЛИНЬКО</i> — Нарada істориків Білорусії	156
<i>Г. П.</i> — Перший республіканський зліт юних істориків	157

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>П. М. ХОРОЛЕЦ (Одесса)</i> — Забота Коммунистической партии о повышении культурно-технического уровня трудящихся западных областей Украинской ССР (1946—1950 гг.)	3
<i>Е. Н. ШАМКО (Симферополь)</i> — Партийное подполье в Крыму в годы Великой Отечественной войны	16
<i>М. В. БЕЛЬСКАЯ (Днепропетровск)</i> — Возникновение и распространение движения новаторов (1933—1935 гг.) в тяжелой промышленности Украины	28
<i>А. Б. СЛУЦКИЙ</i> — Рабочий класс Украины в начале реконструктивного периода	39
<i>И. А. ГУРЖИЙ</i> — Место Украины во внешней торговле России конца XVIII — первой половины XIX вв.	51

СООБЩЕНИЯ

ИЗ ИСТОРИИ СОЮЗА РАБОЧЕГО КЛАССА И КРЕСТЬЯНСТВА

<i>В. П. ПОПСУЕВ (Днепропетровск)</i> — Помощь города селу в подъеме сельского хозяйства в 1953—1960 гг. (на материалах Днепропетровской области)	64
<i>К. Ф. ШАЛИНА (Симферополь)</i> — Борьба за победу колхозного строя в Крыму	75
<i>И. С. КРАВЕЦ</i> — Развитие новых форм смычки между городом и селом на Украине (1928—1929 гг.)	83
<i>И. Д. БОРИСОВСКИЙ (Харьков)</i> — Роль промышленных рабочих Украины в коллективизации сельского хозяйства (весна 1930 г.)	90
<i>В. А. СЛИПЧЕНКО</i> — Шефство рабочего класса Украины над селом в 1921—1925 гг.	95
<i>С. М. АНТОНЮК</i> — Союз рабочих и крестьян — важная предпосылка социального преобразования сельского хозяйства в народной Польше	105

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

<i>В. Е. ПУНСКИЙ (Луганск)</i> — Работа с учебником на уроках истории СССР в 10 классе	114
<i>В. А. ПОГРЕБНЯК (Черкассы)</i> — Использование художественной и публицистической литературы при изучении некоторых тем по новейшей истории	118
<i>Е. Я. СИМЕНТОВ (Чернигов)</i> — Школьные исторические вечера	122

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

- Е. М. АПАНОВИЧ* — Значение работы А. Ф. Шафонского «Черниговского наместничества топографическое описание» для изучения истории Левобережной Украины второй половины XVIII в. 126

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- И. Л. БУТИЧ* — Всенародная любовь 133
- Л. Е. БЕРЕНШТЕЙН, В. В. ГОРАК, В. Я. БОРЩЕВСКИЙ (Днепропетровск), В. В. СЕМЕНЦОВА (Днепропетровск), Т. Д. ТАРАН (Днепропетровск)* — Повышать идейно-теоретический уровень сборников научных работ 135
- Е. М. ГАЛУШКО (Львов), А. Н. ЧЕРНЕНКО (Львов)* — Новый сборник статей по истории Коммунистической партии Украины 138
- П. П. БАЧИНСКИЙ, И. И. СЛИНЬКО* — Колхозное строительство на Украине. 140
- П. М. КАЛЕНИЧЕНКО* — Боевое содружество народов-братьев 143

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

- В. Г. ЛЫСЕНКО (Харьков), Б. Н. БАРАК (Харьков)* — Из истории борьбы трудящихся Харьковщины за построение фундамента социалистической экономики 146
- В. А. ШОКОТКО (Сталино)* — Братские школы на Украине и в Белоруссии 147
- Г. П. КОРОТАЕВСКИЙ* — О тех, кто боролся за свободную Германию 148

ПИСЬМА, ПРЕДЛОЖЕНИЯ, ЗАМЕЧАНИЯ

- В. Г. САРБЕЙ* — Пан Оглоблин в роли фальсификатора украинской историографии 150
- П. Н. ЛОЛАДЗЕ* — Ошибку следует исправить 152

НАУЧНАЯ ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- М. Б.* — Съезд советских археологов 153
- Е. М. ПРОЦЕНКО* — Семинар историков 156
- И. И. КОЛОМИЙЧЕНКО, А. С. КУДЛАЙ, И. И. СЛИНЬКО* — Совещание историков Белоруссии 156
- Г. П.* — Первый республиканский слет юных историков 157

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

№ 3, 1960 р.

Стор.	Рядок	На друковано	Слід читати
133	10—11 зв. (II колонка)	до загону повіту	до загону з повіту
133	19 зв. (II колонка)	«Миколаєві»	«Нікополі»

№ 4, 1960 р.

135	17 зв. (II колонка)	дяньськими загонами радянських партиза-	дяньськими загонами і загонами радянських партиза-
-----	------------------------	---	--